

2021

нобарман, кад у
кажарај, разна, миса! -
кај зари на ауру зари,
кај зари јакі фандујар!

Ма маур ірідон! Арцајар андарај,
тирканар радо, да мајадна моті?

Оз думоја катидар кј да
кј багиди іска ма кас,
уад артіа анкардај на за,
ма јујід ма кајнданас

тирканар каддунма кад іска фандонај,
ујанккагај радој, расманд, да зар?
ма јујід ма кајнданас

рајсинај, агау,
сапонај дахі,
іска ку: хуцај,
дзасоні дні мекі

Мај іска іска, ма јујід,
Умаріа јаді, - елар ај сирота...
Дундунма ма нівасі фидоні,
Мај іска іска, ма јујід

Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!

ма ку уад, уад, барі,
уад, барі, уад, барі,
ма јујід, уад, барі,
ма јујід, уад, барі,

Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!

ма јујід, уад, барі,
ма јујід, уад, барі,
ма јујід, уад, барі,
ма јујід, уад, барі,

Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!

ма јујід, уад, барі,
ма јујід, уад, барі,
ма јујід, уад, барі,
ма јујід, уад, барі,

Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!

ма јујід, уад, барі,
ма јујід, уад, барі,
ма јујід, уад, барі,
ма јујід, уад, барі,

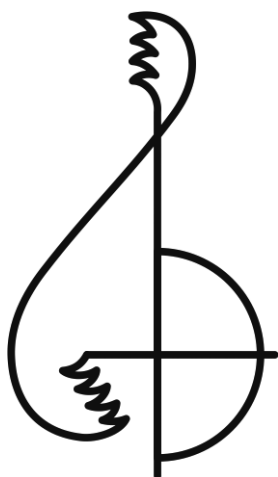
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!

ма јујід, уад, барі,
ма јујід, уад, барі,
ма јујід, уад, барі,
ма јујід, уад, барі,

Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!

ма јујід, уад, барі,
ма јујід, уад, барі,
ма јујід, уад, барі,
ма јујід, уад, барі,

Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!
Ма јујід! Ма јујід! Ма јујід!

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор
ХЕТАГУРОВА Оксана Нодаровна

Редакция
Заместитель главного редактора – Альбина КЕЛОЕВА
Редактор отдела прозы – Борис ГУСАЛОВ
Редактор отдела поэзии и драматургии – Батрадз КАСАЕВ
Редактор отдела критики и публицистики – Тамерлан ТЕХОВ

Редакционный совет
Гастан АГНАЕВ, Руслан БЗАРОВ,
Зелим БАТАЕВ, Клавдия ДЖУСОЕВА,
Станислав КАДЗАЕВ, Анатолий КУСПРАЕВ,
Анжела КУДЗОЕВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ,
2021

МАХ

4
2021

ДУГ

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал мыхуыры цауы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор
ХЕТАГКАТЫ Оксанæ

Редакци
Сæйраг редакторы хæдивæг – КЪЕЛОЙТЫ Альбинæ
Прозæйы хайады редактор – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи æмæ драматургийы хайады редактор – КАСАТЫ Батрадз
Критикæ æмæ публицистикæйы хайады редактор – ТЪЕХТЫ Тамерлан

Редакцион совет
АГЪНАТЫ Гæстæн, БЗАРТЫ Руслан,
УАТАТЫ Зелим, ДЖУСОЙТЫ Клавæ,
КЪАДЗАТЫ Станислав, КЪУСРАТЫ Анатоли,
КУЫДЗОЙТЫ Анжелæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу,
2021

НОМЫРЫ ИС:

ДЗАБОЛАТЫ ХАЗБИ: 90 АЗЫ

ДЗАБОЛАТЫ Хазби. Айнаг цытиты сыгъдагдзинад.

Æмдзæвгæтæ 5

ПРОЗÆ

БИЦЪОТЫ Грис. Царды аууæттæ кæнæ фыссаг мæ цæуылнæ рауади. *Публицистон уацау* 14

НОГ ÆМДЗÆВГÆТÆ

БИАЗЫРТЫ Кромвель. Раздæрау æмæ та ногæй. *Æмдзæвгæтæ* 59

ТЕМЫРХАНТЫ СОСЛАН: 140 АЗЫ

ТЕМЫРХАНТЫ Сослан. Зонд æмæ бархи. Минас. *Новеллæтæ* 70

СÆГУЫТОНТЫ Тамарæ. Цард æмæ мæлæты 'хсæн. *Уац* 74

СЕЧЪЫНАТЫ ЛАДЕМЫР: 100 АЗЫ

СЕЧЪЫНАТЫ Ладемыр. Мады хъæстыгæ. Гæуысон театры уыдис.

Радзырдтæ 86

САСИАТЫ Ислам. Рагбонты уарзт æмæ хъыг. *Æмдзæвгæтæ* 98

«МАХ ДУГ»-Ы РАВДЫСТ

АЛАНЫСТОНЫЛ САРГЪУЫДЫ 1100 АЗЫ БОНМÆ

ДЖУСОЙТЫ Нина. Мария Ясыня æмæ Ирыстон. *Уац* 102

ИРОН ЗОНДЫ АВНАЛÆНТÆ

ЕГАР. Хъузнагур 107

АХУЫРГÆНДЖЫТÆН ÆХХУЫСÆН

ХЪОЦЫТЫ Тамарæ. Патриотизмы темæ Цæрукъаты

Алыксандры поэзийы... *Уац* 109

БАЗЫРДЖЫН ХЪУЫДЫТÆ

ДЕДЕГКАТЫ Зæлина. Царды сурæт 117

ИРОН ПРОЗÆЙЫ АНТОЛОГИ

ГУЫЦМÆЗТЫ Алеш. Дæ чъызгæ уарзт. *Радзырд* 122

МÆЙЫ ЦАУТЫЛ АФÆЛГÆСТ 143

ДЗАБОЛАТЫ ХАЗБИ: 90 АЗЫ

(1931 – 1969)

АЙНÆГ ЦЪИТИТЫ СЫГЪДÆГДЗИНАД

МÆ МАДМÆ

Мах фембæлдыстæм цардæфцæджы тигъыл,
Фæлæ фæзынд нæ дыууæйы 'хсæн арæн:
Дыргъ-дидинаг, дæу стыдта азты ихæн,
Дæ хъарм ныууагътай ног дыргъы æвзарæн.

Ды бацъынд дæ. Æрвон рухсы уындмæ
Æз бавзæрстон зæххон хъыгты маестагдæр:
Сывæллоны фыццаг цъæхснаг куыдимæ
Æрдз фехъуыста ныййарæджы фæстаг хъær...

Нæ зыдтон дæу. Фæлæ, цы ссардтон номдзыд
Сыгъдæгдзинадæй ацы зæххы сурыл,
Æз сæмбырд кодтон уыдон иу фæлгонцы,
Æмæ дзы снывæстон мæхинымæр дæ сурæт.

Куы райдайынц сылгоймагæй æппæлын,
Уæд æм дæу æнхæл фенынмæ фæбæллын.

СОНЕТ

Фыдæлты хотых – топхосдон бæрцытæ –
Уæладарæс, уынды дзаума куыд сысты,
Сывæллон хъама йе 'рттывдæй куыд мысы,
Сонет, нæ дугмæ афтæмæй æрцыдтæ.

Фæлæ рæвдз лæуу, – хъæуы нырма дæ хотых:
Поэт фæдисæй де 'лвæст дзырдмæ сиды.
Кæд сызгæ арц, уæддæр æргъæвд зæххон тых
Ракетæтæй æрвон тыгъдадты зилы.

Тызмæг у цард... Кæдмæ хъæдхъуыр трибунтæй
 Кæнгæ дзырды цæнгæт уынаффæ хъуыса,
 Зæхх йе 'дзаг уа бынатагур тæппудтæй,
 Æнæхъуыды куырмыты бын æнкъуыса,

Æмвæндаг уой рæстуд æмæ мæнгард, –
 Æхсиддзæн туг, æндзæвдзæн кардыл кард!

ÆЗ ХÆХТЫ РАЙГУЫРДТÆН

Æз хæхты райгуырдтæн.
 Хæххон зынгдзаст цæргæсы
 Æууæнкджын сабыр тахт ис ме уæнгты мæнæн,
 Зæйон уынаргъдимæ мæ дадзинты æнхъæвзы
 Хæххон æхсæрдзæнты æнæсысгæ уылæн.

Мæ сонт æрбафыхты,
 Мæ къæрцц-цæхгæр ныхасы
 Ис дурты схъиуды хъæр, нæ донхауæнты нæрд,
 Фæлæ мæ зæрдæйы, æнусон ирд налмасау,
 Ис айнæг цъититы сыгъдæгдзинад æвæрд.
 Æмæ хæххон кæсаг æрттивгæ тугдæппæлттæй
 Куыд тындзы их-къæйтыл цъæх суадæтты сæрмæ, –
 Уæрæхуынг горæттæй,
 Æнæзмæлгæ пырх дæттæй
 Мæн ласы урс хæхтæм мæ хохбæстаг зæрдæ.

Æз хæхты райгуырдтæн.
 Нæу ме сфæлдыст мæ бæстæ,
 Фæлæ æппынфæстаг дзуапп чи ратдзæн бæстон:
 Хъæуынц къæйриу хæхты æндонбазыр цæргæстæ,
 Æви хъуыд цæргæсты къæйриу хæхты бæрзонд?!

ДЕНДЖЫЗЫ ХЪАЗТÆ

Æз никуы федтон уыцы хъазты уасгæ, –
 Хызтысты цады был æрвылрайсом дæр парчы,
 Æмæ-иу хаттæй-хатт
 Цыдæр рох зæл мысæгау

Йæ къубал сивæзта сæ искацы хъæрæввонг,
 Фæлæ йæ гом дзыхæй хауд цавæрдæр мынæг хыст.
 Æнхæлдтон æз, зæгъгæ,
 Тæхын сæ фæрох раджы:

Сæ егъау базыртæ
 Хæсты фæуды нысанæн
 Фæлурс тырысатау хæссынц тыгъдæй сæ фæрстыл
 Æмæ сæ, цудгæйæ, фæбыцау кæнынц зæхмæ...

Фæлæ фæцæйтыдта Терк иу райсом йæ былтæй,
 Æрсбæрзæй гуылфæнтæ цæхгæр систæм лæбурдтой
 Æмæ уынæргъыдтой...
 Дыууæрдæм систы хъазтæ,
 Фæдисмæ хъусагау бæрзонд сæ сæртæ систой...

Цыма æрыскъуыд арвы цъæх йæ мæскъыл –
 Ныррызти уæлдæфы хъæлæсыдзаг цъæхснаг хъæр.
 Сæ иу йæхи нæ баурæдта, уасгæ
 Ныггæпп кодта мæстæлгъæд Терчы риумæ
 Æмæ хæрдырæм, уылæнтæ лыггæнгæ,
 Цъæх фæндаг айгæрста...
 Æхситгæнгæ, йæ фæстæ æвзисттылд базыртæ
 Сæууон уæлдæф ныууыгътой,
 Цъæхснаг фæдис-хъæрма æрдагхъал горæт сыстад.

СÆГУЫТ

Сæумæрайсом. Карцагомы уæлхох чысыл æрдуз. Æнæнхъæлæджы мæ размæ фæвзæрд рæхснæгсыкъа цæусæгуыт. Æз æнцæд ныхъхъус дæн, куы нæ фæтæрсид, зæгъгæ. Сæгуыт мæ ауыдта. Йæ къах зæххыл æрхоста, цалдæр санчъехы мæм æрбакодта. Мæ цæстытæм мын æдзынæг ныккасти. Чысыл æддæдæр азгъордта æмæ та æрлæууыди. Æз нæ фæзмæлыдтæн. Уый мæм бирæ фæкаст, стæй, гуырысхотæгæнгæ, фæаууон къудзиты фæстæ.

Æртæхдзагъдæй дæ хуры тын ныййардта?
 Æрбатыхта дæ æрдузы тъæпæны
 Æви æдзæттæ цуаноны мæтæн
 Дæу боныскастыл сырды бардуаг радта?

Хæрог фæрвы æрдæгæууылд æвзарыл
 Хæцгæйæ баззадтæ.
 Æз бандзыг дæн куыддæр.
 Сæууон æрдзы æммадæлон гуырдтæ –
 Кæрæдзийы зæрдæууæнкæй æвзарæм.

Дæ цæстытæ – дыууæ райдзаст сæубоны –
 Мæ цæстыты дыууæхстонмæ кæсынц.
 «Æууæндон æви нæ?» –
 Æгуыппæгæй фæрсынц,
 Æмæ ныгъуылынц ме 'рфгуыты æндоны.

«Æууæндон æви нæ!..»
 Æз арф æууæнк æхсыстон...
 Фæлæ тæрсын...
 Нæ мæм фæци гæртæ,
 Æмæ хъуызынц кæрæдзийы фæстæ
 Мæ зæрдæйы
 Фæсмон æмæ æхсызгон.

* * *

"Къæсæры Уастырджи! Дæ рынтæ!..
Лæджы куывд истæмæ кæд дарыс,
Уæд ацы рæзгæ уд дæ бынты
Фæуæд мæ хæдзарæй фæндараст!

Цæмæй дзы йе 'мбæлттæ хъæубæстæм
Хъæбулы арфæтимæ здахой
Æмæ былысчылаей мæ фæстæ
«Сæгъæй сæныкк гуыры» нæ зæгъой!»

Куывта сæрддон мæйрухс изæры
Мæ фыд кæддæр мæ фæдыл афтæ.
Æмæ нæ ныллæгцар къæсæрыл
Къæмдзæстыгау ныр хизын, хъавгæ...

Кæсы мæм ног, цыма кæддæрау
Мæ фыд фæсахсæвæр нæ хуыссы,
Æмæ рæвдауæджы æфхæрдау
Мæнмæ йæ уæззау ныхас хъуысы:

«Æгас куы нал ваййы ныййарæг,
Уæд ын æрæмбарут йæ зынтæ,
Уæд ма уæм рог фæсмон æрхъары..
Фæлæ агайтыма фæзындтæ!..»

УАЦАМОНГÆ

Мæлгъæвзæгтæ, хъуыддагхуыз кадвæлгъаутæ,
Хæлæф кæнут – дзырды бар уæм æрхаудта!
Æмæ цы сты нæртон цытджын лæгты раз
Сымах разæй
Ацæмæз
Йе Батырадз
Уæ дзыхты руаджы

Нарты стыр Ныхасы?
 Фæлæ цы 'рцыд, –
 Цы уæ ныууыгъта тасы?
 Уый тæрхоны
 Сатанайы урс цонгæй
 Ёрхызти фынгмæ Нарты Уацамонгæ.
 Нæ бацæудзæн уый кæулбылæй уæ размæ, –
 Уый фезмæлдзæн æрмæст
 Ёцæг Ныхасмæ.
 Уый хъусы дардмæ
 Зонды хъær,
 Ныфсы хъær,
 Ёмæ йæ сисдзæн
 Зонджындæр,
 Ныфсджындæр!

РОМАНС

Мæнæн ды цардæмдых æнхæлдтай,
 Ёмæ дæ стыр ныфс уыд мæнæй.
 Ёз та уынын мæ фæндтæ хæлдæй...
 Ёз хæсджын дæн дæуæй.

Мæ риуы буц рæвдыд æфснайдтон,
 Фæлæ фæндон хорз уæвæн нæй...
 Ёз дæу фæлмæн уарзтæй фæсайдтон...
 Ёз хæсджын дæн дæуæй!

Дæуæн æрхастон æз дыккаг мæт,
 Дæ цин дын адавтон, уæууæй,
 Дæуæй æз хæсджын дæн мыггагмæ,
 Ёз хæсджын дæн дæуæй!

КУЫ СКÆНОН ИСКÆЙ УДÆН ЗЫН

Тæрсын æз иу хуызы мæлæтæй, –
Æмæлгæ нæй, фæлæ тæрсын:
Мæ сонт æрхауд, мæ царды фæудæй
Куы скæнон искæй удæн зын.

Мыййаг, мæ хорз хæлар чындзæхсæв
Куы кæна, уыцы бон ыл раст
Йæ цины бацæуджыты æхсæн
Куы сæмбæла мæ сæфты маст.

Циу тас – æмæлгæ дуне нæй.
Фæлæ куы фæцух кæна искæд
Нæ сыхы тарф хъæлдзæг фынай
Мæ удайст бинонты фæдисхæр.

О, цард æфстау уыди, æмгъуыдæй,
Фæлæ куы 'рбайхæла æваст
Хъыгзæрдæ мæрддзыгойы куыдæй
Нæ кæрты сабитæн сæ хъазт...

Тæрсын æз иу хуызы мæлæтæй, –
Æмæлгæ нæй, фæлæ тæрсын:
Мæ сонт æрхауд, мæ царды фæудæй
Куы скæнон искæй удæн зын!

СЫЛГОЙМАГ

Æрбахызт хъазты фæзмæ худгæ,
Æмæ цырен хъæрахст фæдæлдзæх,
Æваст æмдзæгъдгæнæг лæппутæ
Къуыхцытæй райдыдтой мæнгæмдзæгъд...

Тырныдтой рохбаст риутæ размæ,
Дымстæй хъæрзыдта къаба рындзыл...
Къуызæгау усджын лæгтæ фарстой:
«Цымæ кæй чызг у уый... кæй чындз у?»

Йæ фæдыл аивæй кæсгæйæ,
Фæлтæрдджын урсрихи зæрæдтæ,
Сæ къухтæн феуæгъдæй тæрсгæйæ,
Æнгом хæцыдысты сæ рæттыл!..

О, АВАЦЦАГÆН, АЦЫ ЦЪАХ ДУНЕ...

Бæх – хуымгæнæг бæх – адæргъ и нæууыл,
Бандзыг дæндæгтæй кæрдæджы халыл,
Нал фæразы йæ цæфхæдтыл слæууын
Æмæ гагуытау цæссыгтæ згъалы.

Хойы зæхх, цыма базыдта «морзе»
Æмæ сиды кæдæмдæр æххуысмæ.
Нал фæхаста кæронмæ йæ хордзен
Æмæ сиды кæмæдæр æххуысмæ...

Бæх кæуы... Бæх цæугæ-цæуын ахауд...
Æз куыстдомд хъæуы райгуырдтæн Иры,
Бургæрз рохтыл фæхæцыдтæн бирæ,
Фæлæ скæугæ бæх федтон фыццаг хатт!..

О, авæццæгæн, ацы цъæх дуне
Афтæ диссаг у, афтæ стыр барджын,
Æмæ, гъа, зæгъгæ, цард ныл фæкъул и,
Уæд æй райдайæм ноггуырдау уарзын!

О, авæццæгæн, царды стыр зынтæй
Уымæй зындæр нæй, уымæй хъыгагдæр –
Мигъфæлмы дæм дæ нысан фæзынди,
Уæд æд бæллицтæ ахау фæндагыл!

ЦАРДЫ АУУÆТТÆ КÆНÆ ФЫССÆГ МÆ ЦÆУЫЛНÆ РАУАДИ

Публицистон уацау

Зæгъæн куыд нæй, ахæм стыр фыдæбон бакодта Грис, алцæуыл дæр æмæ алкæуыл дæр, цас гæнæн ис, уыйбæрц æргомæй дзургæйæ.

Кæд нæм ирон адæмы фæрнджын кад æмæ намысыл зонд æмæ зæрдæйæ тыхсæг фыссæгау фысджытæ ис æмæ уыд, уæд сæ хуыздæртæй цуыл нымаинаг у Бицъойы-фырт.

Уымæн æвдисæн у ацы уацмыс дæр – абон нæ бынтон тыхст æмæ уырыдæй табутæ цы цардарæзтæн кæнæм, уый дзы уырнинагæй æвдыст цæуы, цæмæй нæ раст зондахастыл хуыздæрырдæм фæзына, уый охыл.

* * *

1962 азы дунейы рухсмæ фæзынди мæ фыццаг чиныг «Цæргæс тæхгæйæ фидауы». Балхæдтой йæ, ацыди адæмы 'хсæнмæ. Ацы уацауæн йæ хъысмæт тæхудиат рауади. 1959 азы дæргъвæтин рæстæг цыбыртагондæй цыди газет «Рæстдзинад»-ы, «Зарæг сæрибардзинад уарзы», зæгъгæ, ахæм сæргондимæ. Мæ хæрзгæнæг Цырыхаты Михалæй (уæд ам культурæйы хайады сæргълаууæгæй куыста) уыйас фæбузныг дæн, æмæ йын зæрдæбындæрæй цы загътаин, ахæм нал ссардтон ирон арфæты 'хсæн.

Чиныгкæсджытæ, уæлдайдæр фæсивæд, уацау æнувыдæй кастысты. Уæртæ фæсхох – Чъребайы йыл сæрмагонд ныхас дæр æркодтой, сфæлдыстадон æнтыстыл æй банымадтой, зæгъгæ дæр мæм æрбайхъуысти. Уыцы цины рухсæй хъуамæ мæ зæрдæйы сæвзæрдаид, ног чиныг фыссынмæ мæ уæлтæмæны базыртыл бæрзонд чи систаид, ахæм ныфс. Фæлæ мæ «Цæргæс» мæнæ сабитæн гæххæттæй маргъау иу пæррæст скодта æмæ æрхауди.

Рæгъмæ хæссинагыл æй чи банымадта, уыдон кæд бирæ уыдысты, уæд, æвронг, домаг цæстæй йæ чи бакаст, æмæ мæ кæй фиппаинагтæ

æрзæххон кодтой, уыдон та – æдæппæт цалдæр. Джусойты Нафи йæ рахуыдта «цъæхæй рæгъæд». Хъодзаты Æхсар дзы цыдæр аивадон тæппытæ бафиппайдта, фæлæ йæ сæйраг ныхас фæкодта тарæрфыгæй. Редактор ын уыди Цæрукъаты Алыксандр. Фыстæй мæм сты ныр дæр ма йæ бирæ хынцинаг фиппаинагтæ... Йæ ахъаззагдæр фиппаинагтæ гæххæтмæ нæ бахаста – ома сæ, мыййаг, æдзæстуарзон адæймаг куы фена æмæ сæ авторы ныхмæ хотых куы сараза, зæгъгæ. Дæ уацмыс, дам, аивадæй хызт схемæйы нывтыл карст у. Дæ архайджытæ, дам, мæнæ резинайæ конд хæфсыты хуызæн сты, бафтау сæм, йæ кæроныл дымсæн порти кæмæн ваййы, ахæм тасаг лыстæг хæтæл. Дымсæн порти фелхъив, æмæ хæфс йæ бынатæй агæпп кæны. Ома, дам, авторы исты идейон ныхæстæ зæгъын куы бахъæуы, уæд йæ хъайтарты «фелхъивы», æмæ уыдон рупортау конъюнктурон хъуыдытæ скалынц... Уацау «Цæргæс тæхгæйæ фидауы» дæлрæнхъон тæлмацгондæй арвыстон Мæскуйы Литературон институты нæ прозæйы семинары уæнгтæй иумæ – Анатолий Кузнецовмæ. Уый йын карз тæрхон рахаста: «Очень скучная и неинтересная вещь. Треплешься, треплешься, а зачем, к чему? Проблемы, может, для вашей деревни и важные, но для большой литературы – пустячные. Вся повесть носит отпечаток какой-то «святой наивности», словно сельский пасечник писал. Такие вещи иногда хвалит районная газета, но в том мало чести. В Москву можешь с ней свататься, мало какой бес их укусит, возьмут и тиснут – но я за это дело не взялся бы. Эх, Гриша, заедает, видно, тебя провинция. Ты бы потрясся, подышал московским воздухом, или за границу съездил, чтобы масштабы земли и человечества почувствовать. Обязательно есть кто-то, кто тебя за повесть эту хвалит. Похвалам мы верим всегда охотнее, чем ругани».

Уацау фæстæдæр джиппы рацыди уырыссаг æвзагыл дæр, ратæлмац æй кодта фыссæг В. Авдеев. Фынддæс мин чиныджы уайтагъддæр алхæдтой, конференцитæ йыл арæзтой. Мæ номыл чиныгуадзæн «Ир»-мæ иу хъæуæй ссыди фыстæг. Куыддæриддæр сты, афтæмæй йын йæ ныхæстæй æрхæссон – нæ сæ рæстытæ кæнын: «Вот я прочла вашу книгу – повесть писателя Гриша Бицоева «Проводи до порога». И я хочу узнать, это правда была или нет. Мне так понравилась эта книга, что я за эту книгу отдам свою жизнь».

Ацы адæймагыл бахудон, уый мæ фæсонæрхæджы дæр нæ уыди æмæ най, фæлæ мæ зæрдæ бамæгуыр, ме 'нæбон, мæ мæгуыр

уавэр мыл ǣртǣфст, ǣмǣ, ǣппын ǣрǣджиау йǣ тǣссаг низ кǣмǣн раиртасынц, уыцы адзалы рынчыны хуызǣн фǣкастǣн мǣхимǣ. Ахǣм кǣсǣджы хǣлǣсǣй мын ǣппǣлыдысты мǣ уацауǣй, хǣуыдыйǣ хызт, ǣнцонсайǣн, дарддǣрцыуызǣнтǣ агураг чиныгкǣсджытǣ. Мǣ уǣды уавэр ǣвдисǣг бǣлвырд ныхǣстǣ бирǣ фǣстǣдǣр ссардтон, уǣд та цыдǣр ǣбǣрǣг фǣлмы бын фǣдǣн: дǣ развǣндаг нǣ уыныс, фǣлǣ дын уǣддǣр ǣнǣ азмǣлǣн нал ис. Фǣраст уаис, фǣлǣ ныдздзǣгǣлтǣ уыдзынǣ. Уǣды онг куыд фыстон, афтǣ фыссǣн нал уыди. Аивады тавс кǣмǣй цǣуа, ахǣм ныхǣстǣ мǣ ссарын хǣуыди; мǣ карзǣй домаг, мǣ цǣстуарзон ǣгǣтатыр критик кǣмǣ ǣрыхǣуса, царды тыххǣй мǣм хǣуамǣ ахǣм карз зǣгǣинагтǣ разындаид.

Мǣ дыккаг чиныг – радзырдты ǣмбыргонд «Мǣхи ном уын нǣ зǣгǣын» – рацыди фондз азы фǣстǣ.

Ǭмбǣрстон ǣй, хǣуамǣ утǣппǣт хǣлǣсты астǣу дǣ хǣлǣс ма фесǣфа, хǣуамǣ дын дзырдтǣ суой коммǣгǣс, дзырдты дзыгуыр дын басгуыха рǣстдзǣвин фатау. Радзырд «Мǣ биографи» фысǣйǣ йыл цыма фǣхǣст дǣн. Хабǣрттǣ дзурǣг лǣппу фыр цинай «йǣ худ арвмǣ баллистикон ǣнтǣыгǣд ныккодта». Ацы ахорǣн радзырды нǣ баззادي, редакторǣн ницы ад скодта, фǣлǣ мǣнǣн фегом сты мǣ улǣфǣнтǣ, мǣ бǣндǣны бǣстытǣй феуǣгǣд дǣн. «Реалистон» прозǣйы иугǣндзон таурǣгǣон ныхасыуагǣй кǣй фǣрвǣздзынǣн, уый мǣ бауырныдта. Ǭнǣифтыгǣд, ǣнǣнуар хǣуыдыйǣд ныффыссын мǣ зǣрдǣ нал куымдта. Ногбоны заз бǣлас узал ǣрттывдǣнǣг хǣзǣнтǣй ǣгǣр куы сфǣлындзай, уыйау-иу рауади мǣ радзырд – алы хǣуыдыйǣд дǣр, хǣуа-нǣ хǣуа, барǣнтǣ, ǣпитеттǣ, метафорǣтǣй – ǣнǣвгǣу ифтонггонд. Ǭмǣ мын ǣй цǣстмǣдарǣн кодтой фысджытǣ, редактортǣ; суанг ма нǣ республикǣйы культурǣйы кусджыты съезды Гапбаты Иваны раныхасмǣ дǣр бахаудтǣн: «Нарочито усложняет».

Нǣй, мǣ дзырдтǣй мǣм, хǣус кǣмǣй сфǣлмǣцы, ахǣм иудадзыгон сур зǣлтǣ йеддǣмǣ ницы хǣуысти, царды уынǣр чи ǣрцахса, ахǣм ныхас ссарынхǣом не сдǣн... Мǣстыты раз-иу сыстадысты, сǣ адǣмǣн фǣндагсар Уастырджиау чи басгуыхти, уыдоны сурǣттǣ: Толстой, Достоевский, Бальзак, Фолькнер, Чехов, Кьоста... Сǣ алкǣй дǣр сǣ иу дзырдǣй хуыдтой – фыссǣг. Достоевский дǣр фыссǣг ǣмǣ ды дǣр... Ǭрдзы сконды егǣу хǣрам рачынди, ǣндǣр мǣн та уыцы номǣй цы хуызы рахуыдтой? Сǣдǣ хуызы-иу бафарстон мǣхи. Сǣдǣ фарстǣн дзуаппытǣ агуырдтон. Цалынмǣ сын дзуаппытǣ ссарон, уǣдмǣ

мæ зæрдæ мæ къухмæ фыссæн сис райсын кæй нæ бакомдзæн, уый æмбæрстон. Мæ иу чиныгæй-иу иннæйы 'хсæн дзæвгар азтæ рауади. Уырыссаг æвзагмæ тæлмацгонд уыдысты мæ уацмыстæн сæ дзæвгар хай æмæ 1987 азы иумæ хъæбæр цъары тыхтæй рацыдысты («Небесное зеркало»). Чиныгæн йæ бæзн, йæ гуырахсты тыххæй никуы фæаргъ кæнынц. Йæ кæройнаг дамгъæйы онг æй æрнымайынц экономистæ, бухгалтертæ, пъланаразджытæ æмæ авторæн йæ гонорар раттынц. Æвæдза, гонорар хъуамæ фидиккой уацмысы рæнхъыты тыххæй нæ, фæлæ йæ аивадон хъомысмæ гæсгæ. Уырны мæ, искуы уыцы къуырма уырзтæй нымад фæрох кæндзысты, базондзысты уацмысæн йæ аивадон тых барын. Уæвгæ та ахæм дæсны æдзухдæр уыдысты, фæлæ сæм уыцы бар никуы æрхаудта. Уыдон мын кæм æргомай, кæм фæсномыг ныхасæй æмбарын кодтой: аивады арæнæй нæма бахызтæ.

Ау, уæдæ цард мæ иувæрсты аивылд? Дзуапп не ссардтон мæ царды ме'ргом фарстæн. Æмæ уæд аздæхтæн знонмæ, йæ аууæттæм...

* * *

Наукон æгъдауæй куыд сбæрæг чындæуыд, афтæмæй, ноггуырд адæймаг фыццаг фондз азы дæргъы æхсæнадай, хистæрты дунейæ цы райсы, уыдон свæййынц, йæ дарддæры цард кæмæ гæсгæ арæзт фæцæуы, ахæм æвæрæнтæ.

Адæймаджы царды уыцы азтæ куыд ахадынц, уый тыххæй æвæджиауы хъуыдытæ зæгъы Лев Толстой: «Мæнæ ныр цæй руаджы цæрын, уыдæттæ иууыл æрмæстдæр гъеуæд нæ райстон? Цы райстон, уыдон афтæ бирæ уыдысты, афтæ тагъд мæм æрбафтыдысты, æмæ мæ уый фæстæйы царды дæргъы уыдонæн сæ иу сæдæйæм хай дæр нал райстон. Фондзæдзыд саби æмæ ме 'хсæн иу къахдзæф йеддæмæ нæй. Ноггуырдай фондзæдзыды астæу та – æгæрон быдыртæ».

Махæн та, ома мæ фæлтæры минæвæртты царды фыццаг фондз азы баиу сты колхозтæ аразыны рæстæгимæ. Уæд дыккаг революци æрцыди нæ бæстæйы, зæгъгæ, нымадтой нæ историзонджытæ. Ома хицæн хæдзарæдтæ «барвæндонæй» иугонд кæй æрцыдысты, уый руаджы къухы бафтыди хъæууон хæдзарад социалистон уагыл рацаразын. Фæлæ уыдон уыдысты æрмæстдæр рæсугъд ныхæстæ, аргъæуттæ. Уыцы рæстæджы æцæгдзинад хурæнбæрæг раци, æмæ базыдтам: Ног Экономикон Политикæ зæхкусджытæн æнусмæ радта зæххытæ. Зæхкусæгæн йæ бон уыди зæхх хаццонны (аренды) раттын дæр.

Йæ тыллæгæн дæр йæхæдæг уыди хицау æмæ йæ уæй кодта, кæмæн æй фæндыд, уымæн, йæхæдæг-иу ын цы аргъ снысан кодта, ууыл.

Уыцы рæстæг бирæтæ нырма хорз хъуыды кæнынц. Сæ иу – Бекъойты Сидор, фæллойы ветеран, цæры Черменыхъæуы. Уæды хæбæрттæ мысгæйæ, зæрдæрухс бæзвæрста Сидор:

– 1929 азы Къобæй алыгъдыстæм Стъараполы краймæ Георгиевскы районмæ. Цæвиттон, помещикты зæххытæ адæмæн лæвæрдтой. Цæгат æмæ Хуссар Ирыстонæй уырдам цалдæр бæрнон лæджы ацыди. Хуыгаты Доментъи æмæ ма дзы Дзæхаты Лекойы хъуыды кæнын. Баныхас кодтой æмæ райстой, хохæгтæ кæм хъуамæ æрцардаиккой, ахæм бынат. Фалæ Иры æмæ амы Иры уынгæг кæмтты цæрджытæй йæм ныллыгъди фарастьфондзыссæдз хæдзары. Баныхас кодтой бæхты завод саразыны тыххæй. Коммуна дæр æй хуыдтой. Цæмæй коммунайы уæнг суай, уый тыххæй алы хæдзар дæр кæнæ бæх хъуамæ радтаид, науæд та æрмæджы æхцайæ бæхы аргъ. Коммунаæм истой фæллойгæнæг рæстзæрдæ адæмы. Алкæй хæбæрттæ дæр-иу сбæрæг кодтой, – кæд сæ бинонтæй исчи давæг у, кæд æвзæр ми йæ сæрмæ хæссы... Зæхх уæрстой хæдзары сæрыл. Гектар дын – дæ хæдзары раз, дæс гектары та дын – быдыры. Уымы зæхх æлыгбын у, æппындæр уымæл нæ исы. Æмæ уал халагъудтæ арæзтой. Цæрæнтæн се 'мбис – зæххы бын, æмбис – уæле. Хъамылаæй уал сæ-иу æрцагъуыстой. Уый фæстæ самандур кодтой, уырысы хъæуты саратæ æлхæдтой, хъæдæрмæг амал кодтой. Уалынмæ дыгай-æртыгай æддæгуæлæтæ аскъæрдтой. Коммунайы иумæйаг рæгъауы уыди, цал хæдзары уыдыстæм, уал бæхы. Алы бæхы агъдыл дæр æртæ дамгъæйæ гакк конд – КИС. Уый афтæ нысан кодта: Коммуна имени Сталина. Ефсыты-иу схъазын кодтой англисæг æмæ араббаг мыггаджы уырсытæй, æмæ-иу сæ цот æвæджихауы хорз рауадысты. Æртæ азы фæстæ паддзахадмæ радтам дуне бæхтæ, æвзаргæ та сæ-иу кодта сæрмагонд къамис. Пятигорскы дугъты-иу архайдтой нæ дугъонтæ æмæ-иу æдзыхдæр уæлахиздауты лæвæрттæ райстой. Æввахс нæм цардысты немцы æмæ тæтæр. Немцы цы кусаг уыдысты! Сæ саби дæр – куыстуарзаг. Сæ алы архайд дæр – фидынджын. Дзæнгæрæджы æллангмæ-иу сæумæраджы хъæугæрон æрæмбырд сты. Стæй та-иу дзæнгæрæг ныззæлланг кодта, æмæ-иу æмгуыппæй фæраст сты, бричкаеты бадгæйæ. Æнуд рæстæг-иу сæхи сатæгмæ байстой, стæй та суанг талынгтæм – кустæ. Давынæн сæм йæ кой дæр нæ уыди. Мæнæ уый мæгуыр у, зæгъгæ сæм иу ахæм

хæдзар хæснагыл дæр не ссардтаис. Сæ астæуккаг цæрæгмæ цы уыди, уый-иу ын радтой. Се 'мдзард чи нæ фæрæзта, уый-иу се 'хсәнæй сыстын кодтой. Немыцаг лæг-иу йæ фыртæн æххæст хæдзар сарæзта, ус ын-иу æрхаста æмæ-иу æй чындзæхсæвы фæстæ бон ахицæн кодта, ома ныр дæхæдæг цæр! Уæдæ сæ сыгъдæгдзинадмæ гæсгæ дæр махæн фæзминаг уыдысты. Æмæ сæхиуыл фæхæцыдысты. Кусынай ма сæ чи æфсæста! Æнæхæрд зæххы мæнауы хуымтæ тугыл скъуыдысты. Фос-иу афтæ снард сты, æмæ-иу кусæрттаджы дзидзайы сау фыдызгъæл нал уыди. Æхсыры та дæхи дæр най. Дæ хъомтæ æввахс хизынц. Ауай сæм æмæ сæ радуц. Бон сæ æртæ дыгъды кодтам – райсомæй, сихорæй, изæрæй. Давд нæ уыди, æмæ æхсæвæй-бонæй хизгæ кодтой фос.

Академик В. Тихонов куыд зæгъы, афтæмæй Ног Экономикон Политикæ йæ тыхы уыди 1928 азы онг. Уый фæстæ цытæ рауади, уый тыххæй зæгъы: «Æмæ дын мæнæ хор æлхæныны хабæрттæ куы нал рæстмæ кæниккой. Æвæстиатæй арæзт æрцыди «хоры фронт». Гъе уый хъуыддаг! Хæстæн йæ кой дæр никуы, афтæмæй нæ бахъуыд фронты сæр. Зæхкусджыты хордæттæ дзаг куы уыдысты, уæд хор цæттæ кæныны хъуыддаджы уыцы къуылымпытæ цæй аххосæй фæзындысты? Йæ 'фсæнттæ æгæр æргом дæр ма уыдысты, фæлæ сæ раздæр политиктæ æмбæхстой, уый фæстæ та – историктæ. Индустриализацийæн фæрæзтæ агурыны куыст фæтагъддæр кæныны охыл Сталинаен йе 'ввахсдæр æмтохгæнджытимæ иумæ йæ къухы бафтыди адæмæй хор æлхæныны æргътæ дæлæмæ æрæппарын, уыцы иу рæстæг, хъæутæм кæй ластой, уыцы индустриалон товартæ та дзæвгар фæзынаргъдæр кодтой. Цæхгæр фæфылдæр сты хицæн сæудæджертыл, æрмгуыстгæнджытыл æмæ, кæй зæгъын æй хъæуы, хуымæтæг зæхкусджытыл æвæрд хъалонтæ... Ныхмæлæууæг зæхкусджытæ æгъатырæй саст цыдысты: сæ хортæ сын лæгдыхæй истой, гæрзифтонг тыхты руаджы сæ сызмæлын нæ уагътой... Уыцы кампанийы архайджытæ та уыдысты, зæхкусджыты ныхмæ ныббырсты сæргъы чи æрлæууыд, уыцы политиктæ. Сæ сæйраг нысан уыди – бæстæйы хъæуы хор. Хицæн хæдзарæдтæй йæ æлхæнын зиан йеддæмæ ницы у. Æмæ йæ хуыздæр хос – адæмы иумæйаг хæдзарæдтæм – колхозтæм – батæр æмæ сын сæ тыллæг иумæйаг хордонты кал. Ахæм «теорийы» фæрцы æнцондæр уыди, куыд хицæн кълас, афтæ кулакты фесафын æмæ адæмæн коллективизаци сатджын кæнын».

Уыцы рæстæджы тыххæй ахæм зæрдæриссæн хабæрттæ фæдзырдта Сидор дæр:

– Иуахæмы райхъуысти: колхозтæ араздысты æмæ хæдзары фос исгæ кæнынц, зæгъгæ. Æхсæв ничиуал хуыссыд, фос – цæгъдгæ æмæ дзидза – цæхджын кæнгæ. Нымудзынæй тынг тарстысты æмæ фос сусæгæй æргæвстой. Колхозмæ нæ батардтой, фæйнæ стурæ æмæ ма нын дæсгай фыстæ ныууагътой. Бæхтæ, зæххытæ айстой. Адæмы зæрдæ амард, æмæ ма кусынмæ чи ради... Фыццаг аз цы мæнæу банай кодтам, уый паддзахад иууылдæр йæхирдыгæй фæкодта. Адæмы къæбицтæ сафтид сты. Цы ауæй кодтаиккам, ахæмæй дæр нæ рæбынты ницыуал уыди. Æххормаг аз ныл скодта. Ноджы аразын байдыдтой джигулгæнæг къордтæ. Уыдон хæдзæрттыл зылдысты, домдтой, дæ хоры уæлдæйттæ ратт, зæгъгæ. Уæд ма сæм цæй уæлдæйттæ уыди! Цы мæнг муртæ ма нæм баззад, уыдон уæрмыты æмбæхстам. Уымы зæхх тынг хус у, хор уæрмы ныккæн, æмæ уыцы дзæбæхæй цалдæр азы дæр фæлаудзæн. Тыхмийы фæрцы истой хор. Адæм сфæлмæцыдысты æмæ уырдыгæй лидзын байдыдтой. Мæ мад æмæ мæ фыд дæр ралыгъдысты. Æз ма уым баззадтæн. Джигулгæнджытæй иу – чысайнаг – тынг æгъатыр уыди. Йæ джебогъджын лæдзæгæй-иу, зæхх рæхойгæ, ацыди æмæ-иу цалынмæ сусæг уæрм ссардта, уæдмæ не 'рæнцади. Чысайнаг зыбыты иунæгæй цæрæг уыди. Уыцы аз фæрынчын, æмæ йæ иу бабæрæггæнæг нæ фæцис. Æрæджиау кæддæр, йæ мард куы бамбыд, уæд æй базыдтой. Хъæуыхицау хъазахъхъаг уыд. Æмæ нын бауайдзæф кодта: «Ирон адæмæ хорз æгъдæуттæ куы ис, уæд уæ лæджы мард цæуылнæ баныгæнут?» Адæм ын цæхгæр загътой: «Махæй йæ ничи баныгæндзæн». Хъæуыхицау кæйдæр баххуырста, æмæ йæ уый кæмдæр быдыры баныгæдта...

Æхсæзфондзыссæдз хæдзары ралыгъди уырдыгæй фыццаг аз. Хæсты размæ ма дзы баззад æртиссæдз хæдзары. Уыдоны хицæуттæ дæр, хæстæй куы сыздæхтысты, уæд Ирыстонмæ фæлыгъдысты. Ныр дзы ничиуал ис. Хъæууат дзы рауад. Самандур хæдзæрттæ ныккалдысты.

Колхозтæ Ирыстоны куы арæзтой, уæды хабæрттæ мысы Раздзоджы хъæуы цæрæг Хъараты Хъæлæмырзæ:

– Уартæ æртæ æмæ ссæдзæм, цыппар æмæ ссæдзæм азæй фæстæмæ зæххытæ удгоймаджы сæрыл уæрстой. Сывæллоныл æхсæз мæйы сæххæст, уæд ын хай лæвæрдтой. Фылдæр бинонтæн – фылдæр

зæхх иумæйаг уыди. Уæдæ райдианты адæм хицауад дæр сæхæдæг æвзæрстой. Цалдæры-иу бавдыстой депутаттæм æмæ-иу, адæмæн адджындæр чи уыд, ууыл схæлæс кодтой. Æргом æвзæрстытæ-иу уыдысты. Гæе стæй, ацы колхозтæ аразын куы райдыдтой, уæд бынтон зауатмæ æрцыдысты. Уыцы замманайы бæхтæ-иу манхъаджын разындысты. Хъылма сын-иу бадардтой, æви сын-иу сæ цæстыты хъæстæ исты ныттагътой – манхъаджын у, зæгъгæ сæ Елхотмæ тардтой, уым сын сæрмагонд дзыххъытæ къахтой. Бæхы ных ныщцæв, дзыххъы йæ ныппар æмæ йæ баныгæн.

Фос дæр колхозы иумæйаг скъæты цагъды кодтой, сыст сыл-иу схæцыд – æрмæст сæ иу азмæ сæдæмæ 'ввахс амард. Уый æрмæст дуцгæ хъуццйтæй, дыгæрдгуытæ, уæнгуытæ, родтæ æмæ бæхтæ нæ нымайын. Кулак кæй скодтой, уыцы адæмæй иу минмæ æввахс байстой лыстæг фос. Куындыхаты Муссæйы стыр агъуыстыты чъылдыммæ сæ батардтой æмæ сæ æхсæзгай абазытыл уæй кодтой. Адæм, сæ кæрæдзи зæрдæхудтæй тæрсгæйæ, фос æлхæнын нæ уæндысты. Уæд фосы хицаутты адæмы размæ æрвыстой æмæ сæ домдтой, цæмæй зæгъой: «Адон мæн нал сты, ма 'фсæрмы кæнут, æлхæнут». Æлхæдтой сæ лæварæмхасæнтæй, дзидза цъыкк ластой.

Фæлæ уыцы æфсæст рæстæджытæ бирæ нæ ахастой, смæгуыр стæм. Нæ куыст сæбæркад. Æфсирджын нартхоры пут Беслæны базары кодта 35 капеччы. Зæронд æбæркад æхцайæ 450 сомыл-иу радтон хъуг. Ацу æмæ уый фæстæ адæймаджы зæрдæ куыстмæ барайæд! Уæдæ, бæрнон бынæттæ чи ахста, уыдонæй дæр-иу ахæмтæ разынд, йæхи чæ нæ риссын кодта.

Иу уалдзæг галтæй хуым кодтам. Æз галтæрæг уыдтæн. Иурæстæджы нæ уæлхъус алаууыд барæг – районæй æрвыст лæг. Нæ куыстмæ нын æркаст æмæ йæ къух ариуыгъта: «Æгæр лæмбынаг митæ йын ма кæнут. Афтамæй ацы быдыртæ фæлдæхт никуы фæуыдысты. Кæрдæг куыд фæбынай уа, афтæ йæ базмæнтут. Уалæ Беслæнæй ракасгæйæ, сау дарæд, æндæр уæхи цы хурхæй марут».

Уыцы фæззæг нæ быдырты ницы æрзади. Фосæй ма нын уагътой иу хъуг æмæ æхсæзмæйдзыд рæуæд, фондз фысы, иу хуы. Хъуг кæй хæдзары нæ уыд, уый æхсыры фиддон нæ фыста. Уый фæстæ уымæ дæр нал кастысты. Алы аз дæр паддзахадмæ раттын хъуыди 1500 литры æхсыр, 50 килæйы дзидза, 50 айчы, 2 – 3 килæйы хъуын. Ноджы æндæр фиддонтæ.

Иуахамы нэ хъауккаг Хестанты Даккойы дуармæ балæууыдысты фиддонисджытæ. Дакко бадис кодта, куы ницыуал дарæм, уæд ма уæ хызынтимæ цы 'рбалæууыдыстут, зæгъгæ. Дæ чызджы тыххæй, дам ма «хæлæстиацки» налог дарыс. Мæстæй рафыхти Дакко, æмæ мæстджын лæг та сонт у. Курæг, дам æй нæй æмæ, дам... Ахæм цæхджын ныхæстæ дзы схауд, æмæ сæ цæсгом зæгъын нæ хъæцы... Лидзæг фесты йæ цурæй...

Уыцы рæстæджы тыххæй суанг ныр дæр алчи йæ хъуыдытæ æдæрсгæ зæгъын нæма уæнды. Зæйау чи раивылд, уынгæджы бынаты чи æвæрдта, туджы чи ахъардта, уыцы тасы амæттæг фесты адæм. Цы тавс ма уыди сæ рæвдауæн ныхасы дæр, афтидарм къухы рæвдыд ма фæлмæн кæцæй уыдаид! Удаист адæймаджы цæстытæй ма цы рухс ракалдаид! Цы диссæгтæ цыди, уыдонаен бамбарæн нæ уыд, зæгъгæ, ныр хистæртæ сæ сæртæ ныттилынц. Рæстæй цас бирæ хорз лæгты фесæфтой, зæгъгæ, сæ зæрдæйы рæбынæй сирвæзы сæ додой...

1988 азы сæрды мæ ме 'рвад Бицъоты Таймураз Раздзоджы хъæумæ ахуыдта (уымы скъолайы куыста). Хъæуы хистæртæ æмæ фæсивæдæн клубы фембæлд сарæзта. Цæвиттон, æргом ныхасы рæстæг ралæууыд, æмæ, ныронг гуыдырæвæрдæй чи фæлæууыд, ивгъуыд рæстæджы уыцы хабæрттæ хъуамæ фæсивæд зоной, зæгъгæ. Зондæн райсинаг зæрдæбын ныхæстæ загътой хъæуы хистæртæ. Ныхас ныхасы къахта, æмæ сæм рауади сæ фыццаг хъæуыхицау Сокаты Дзыццылы кой дæр. Дзодзиаты Дзатте дзырдта:

– Дзыццыл тынг раст лæг уыди. Йæ къух фыссын цы зыдта, æндæр æм ахуырæй ницы уыд. Сæумæрайсом-иу адæмыл æрзылди, быдырмæ рацæут, зæгъгæ. Йæ бинойнаджы-иу æппæты разæй арвыста. Ды, дам, куы нæ цæуай, уæд цы цæсгомæй бадомон иннæ хæдзæртты æфсинты?.. Хъæугæрон фахсыл тала бæлæстæ ныссагътой. Æртæ талайы дзы рахастон. Дзыццыл хабар радзырдта нæ бинонтæн. Мæ фыд мæ фæцæймардта, хатыртæ ракуырда хъæуыхицауæй æмæ æртæ туманы ивар бафыста. Æндæр лæппу та иу бæлас фæрæтæй фæцæфтæ кодта. Уый дæр æртæ туманæй иваргонд æрцыд.

Сокаты Дзыццыл æхсæрдæс азы дæргы уыди хъæусоветы сæрдар. Сæ хъæу Эмаусыл Раздзог ном дæр уый рæстæг савæрдтой. 1936 азы Дзыццыл архайдта Æппæтцæдисон Центрон Æххæстгæнæг Комитеты æмбырды. Уым радзырдта, сæ хъæумæ сосæвæдаг куыд сарæзтой, хæтæлыл дон куыд рауагътой, магуыртæн куыд æххуыс кодтой æмæ

бирæ æндæр фарстыты фæдыл. Уыцы æмбырды чи ныхас кодта, уыдон сæ къам систой Михаил Килининимæ, æппæтцæдисон старостаимæ...

Уый фæстæ бирæ нал акуыста Дзыццыл, иу æхсæв сæ хæдзары смидæг сты цалдæр нæлгоймаджы, ракодтой йæ, æмæ, цы фæцис, уый абоны онг дæр нал рабæрæг. Дзыццылы куы 'рцахстой, уымæн йæ дыккаг бон хæдзари-хæдзар айхъуысти: «Нæ хъæуыхицау разынди адæмы знаг!» Хабар дзырдтой стыф-ныхасæй. Фыдуац ахызти хъæуы арæнæй, æрзылди дæрддаг хъæутыл, хиуæттыл, зонгæтыл. Пъæзыйау сыл йæ уæз уагъта, сæ дзыхтыл сын цъуттата æвæрдта, сыхаг сыхаджы, хъæуккаг хъæуккаджы цæстытæм æдæрсгæ бакæсын нал бауæндыд.

Уымæн æмæ, иугæр Дзыццылы хуызæн æнæазым лæг адæмы знаг кæд разынди, уæд ма кæуыл æууæндыдæуа? Уæд та ацу æмæ базон, иблис та кæй цармы бабырыд. Дзурынц, зæгъгæ, Дзыццылы æрцахсты хабары сусæгдзинадтæ нæ бабсусæг сты. Дзурынц, зæгъгæ, сæ хæдзармæ сын барвыстæуыд, кæуыл нæ фæгуырысхо уыдаиккой, ахæм сабийы. Троцкий æви Бухарины къам бахаста йемæ, аивæй йæ бавæрдта чиныджы. Æхсæвы æнафондзаутæ хæдзары къуымты фæджигул кодтой æмæ чиныгæй райстой уыцы бæллæхæфтауæг къам. Дзыццыл сомытæ кодта, ард хордта: «Чи у ацы фыдбоны лæг, ницы йын зонын, мæ фыны дæр æй никуы фæдтон...»

Æмбырды рæстæг нæ – уый фæстæ хи хъæуы хистæртæй иу басасты, хабæрттæ æргом цæуылнæ дзырдтой, ууыл. Нæ байзæддæгты, дам, иумæ цæрын хъæудзæн æмæ, уæды æнамонд хабæрттæ хурмæ куы ракалæм, уæд кæрæдзийæн фыдгултæ фестдзысты...

Кæд ссыгъдæг уызæн туг уыцы æбуалгъ рæстæджы тасæй, йæ судзаг стъæлфæнтæ кæйонгты хаудзысты?..

* * *

«Хохæгты хæдзарады сæйраг къабаз у фосдарын, – фыста газет «Пролетарий Осетии»... Æмæ кæд хохæгты хæдзарæдты 1928 азы лыстæг фос уыди 93738 сæры, уæд 1933 азы уыдоны нымæц æрхаудта 10841 онг (газет «Социалистическая Осетия», 1988 аз, 31 май). Уыцы æрмæджы ма кæсæм, партийы обкомы уæнгтæй, стыр куыстуæтты æмæ хæдзарæдты разамонджытæй 1937 азы 79 ахст кæй æрцыдысты, уый тыххæй дæр. «Йæ трагикон фæстиуджытæм гæсгæ уæлдай æвирхæудæр уыди, «Дæргъæвсаг хъуыддаг», зæгъгæ, кæй схуыдтой,

уый, – хъусын кæны газет. – Колхоз фæстæзад кæй у, уый руаджы «хъуыддаг» ныддымстой, уыцы уавæр адæмы цыфывдæр знæгты знаггады аххосæй сæвæрди, зæгъгæ. Цы 15 адæймаджы æрцахстой, уыдонæн сæ фылдæр, сæ къух æрæвæрын цы зыдтой, æндæр сæм ахуыргонддзинадæй ницы уыди, æмæ сæ цы азымы дарынц, уый бамбарынхъом дæр нæ уыдысты».

Кæд нæ сомбон рухсдæр æмæ фæрнджындæр уайд, кæд нæ рæбынтæ дзаг уаиккой, зæгъгæ, ныфсæвæрд æмæ æнхæлцауæй цары кусæг лæг.

Кæцы азы кой кодта мæхи фыд, уый бæлвырд нал хъуыды кæнын, фæлæ, цы хабар радзырдта, уый æрцыди хæсты размæ. Хъæуы цæрджытæ артельты куы баиу сты, зæххытæ ма алкæмæн йæхи куы уыдысты, цы дзы тауы, уый дæр алкæмæн йæхи бар куы уыди, уыцы рæстæджытæ уæд фæсте аздадысты. Адæмы кулактыл, рæстæмбис цæрджытыл æмæ магуыртыл куы ныддыхтæ кодтой (æппæты фылдæр бартæ гæвзыкдæр магуыртæн лæвæрдтой, фылдæр æууæнк сыл уыди, æмæ, дам-иу сæ риутæ сæрыстырæй ныххостой: «Æз бедняк дæн!»), чидæртæ артелæй колхозмæ куы нæ куымдтой, фæлæ сын æнæ цæугæ кæй нæй, уый бамбаргæйæ, сæ хæстæджы мардмæ цæуыны кæнæ æндæр исты æфсонæй Бухарамæ куы лыгъдысты, уæдæй нырмæ дæр Æрæфы бирæ дон айвылди. Дыууæ бригады ерыс кодтой: чи раздæр байтауа æмæ бахуым кæна йæ зæххытæ, уымæн – Сырх тырыса æмæ кусæрттаг. Бригадтæм æмбæрцытæ уыди бæхæй, галæй, гутонæй. Æмæ сын æнтысгæ дæр æмхуызон кодта. Баззади ма сын бонырæджы куыст сæ иутæн дæр æмæ иннæтæн дæр.

Тыхджын къæвда æрцыди, зæхх сцъыф, æмæ бæхтæ бастадысты. Уæдмæ æрталынг. Фыццаг бригады бæхгæс атардта бæхты атагъамæ. Ома, дон дæр сын бадара, иучысыл хизгæ дæр акæной. Къæвда фенцади, рауади сахаты бæрц, дыккаг сахат, уæддæр бæхтæ нæма зынынц. Бригадир цæхæртæ акалдта æмæ сæм фæдисы ацыди. Дыккаг бригад та хуым кæнынмæ фесты. Тырыса æмæ кусæрттаг уыдоны кæй фæуыдзысты, ууыл гуырысхо нал кодтой, æмæ-иу сæ цины хæртæ арвы кæронмæ хъуыстысты. Суанг боныцъæхтæм æнæрæнцой фæхуым кодтой, уæддæр фыццаг бригады бæхтæ нæма фæзындысты. Цæвиттон, бæхтæ иучысыл ахизой, зæгъгæ, фæллад бæхгæс йæхи зæххыл æруагъта æмæ тæгæр фынай аци. Хайуантæ сыфтæрæмбæртз атагъайы арфмæ бафардæг сты, æмæ сæ ацу æмæ

ды ссар. Хионы хатыр ын бакодта кәцыдәр хицау, әндәр уымән дәр йә хабар сә хәрзтәй нә уыдаид, ай-гъай...

Куыстой-иу ахсәвәддә. Цардысты станты, ныййарджытән сә дзидзидайтә дәр – семә. Сывәлләттәм сылгоймәгтә радыгай сә хъус дардтой. Хъәддых әфсин кәмән уыди, уыцы чындзыты-иу сә къах хәдзармә нал хаста. Фәскуыст-иу хъазт дәр скодтой. Алы хъазән ныхас, алы хъәлдзәг митә мысыдысты.

Фәлә, әвәдза, алчи алкәд ахсәвәддәйы кусынмә йә былыцъәртә хордта зәгъын мәнг ныхас уайд. Колхозы куыстмә цәуа-нә цәуайә бар никамән уыди. Уыцы рәстәджы койтә кәнгәйә-иу, мә мад арәх арымысыди, мә фыдыфсымәры ләппу Виктор быдыры кәй райгуырды, уый. Хабары бәлвырдыдзинәдтә ныййарәгән йәхицәй хуыздәр чи хъуамә зона, әмә Викторы мад Магыдайы бафарстон. Әфсәрмытә кәнгәйә әмә хатыртә кургәйә мын радзырдта:

– Уыцы хабар хәсты размә уыди, 1940 азән йә фәззәджы. Нартхортонәнтә әрәййәфтой. Сәрддәргъы дәр фәцыдтән быдыры куыстытәм. Чи мә уагъта әнә цәугә? Хатыр бака, фәлә, мә рәстәг кәй әрхәццә, уый мә бакастыл дардмә дәр бәрәг уыди, фәлә мә-иу уәддәр нартхор тонынмә дәр кодтой. Иу сәумәрайсом мәм мә зәрдә сдырдта: абон мауал ацәуон кусынмә, ныууадзәнт мә. Уыцы хъуыдытә куыд кодтон, афтә нын нә бригадир Черчесты Увыдзыхъо нә кулдуар әрбахоста әмә мәм әрбадзырдта кәртмә:

– Магыда, цәмә ма кәсыс, стыр сихорафон куы ссис, уәд?

– Нал ацәудзынән, – загътон ын къәйныхәй, ома, нә мә уыныс, ацы хуызәнәй ма мә кәдәм кәныс?

– Справкә дәм ис? – цәхгәр мә афарста. Дохтырты дәр къуыммә тардтой, әмә дын справкә әнцонтәй ма авәрдтаиккой.

– Нәй мәм справкә, – загътон әз.

– Уәдә уәд цәугә! – әрбадзырдта ма, стәй йә бәхы әрцавта әмә йә дәләмә фездәхта, цасдәр ауади әмә та мәм йе уәхсчы сәрты рахъәр кодта. – Мауал фәстиат кән!

Гыцца дәр нәхимә нә уыди, әндәр ын уый йә фаг фәуыдаид. Ацыдтән быдырмә. Җртә чыргәды әртыдтон, афтә, бахатыр кән, фәлә мә слардта. Адәргәй ма цы акодтаин, уый мә сәр нал ахста. Сылгоймәгтә мәм әввахс уыдысты, фәлә сын, нәлгоймәгтәй әфсәрмы кәнгәйә, ницы ской кодтон. Не стантә – скъәты хуызән. Уырдам бауадаин, фәлә дзы нәлгоймәгтәй чидәр змәлыди. Әмә

уæд хъæуы 'рдæм ме 'ргом фездæхтон. Фæндаг мæм куыд зындаид, афтæ нартхоры афардæг дæн. Хатыр бакæ, фæлæ мæ-иу куы сдардта, уæд та-иу дзуццæджы абадтæн. Уалынмæ мæ хъустыл ауади нæ зведенод Черчесты Бабуцкайы хъæр, мæ номæй мæм дзуры: «Магыда, кæм дæ? Дæхи цæмæн ныхъхъус кодтай?» Гъе, мæ уавæр æмбаргæйæ мæм йæ хъус дардта, æмæ мыл йæ цæст куынауал æрхæцыд, уæд фæфæдис. Æз атындзын, азгъорын æмæ та дзуццæджы абадын. Бабуцка мæ акомкоммæ æрбахæццæ уыдаид, афтæ йæ размæ фæци донласæджы уæрдон. Хабар ын бамбарын кодта æмæ йын лæгъз хъæлæсæй афтæ: «Дæ уæрдон раздах æмæ Магыдайы рæвдздæр сæ хæдзармæ бахæццæ кæнæм». Уæдмæ æз нартхоры хуымæй быгъдæгмæ ахызтæн. Мæ размæ фесты нæ сыхаг Илаты Иван æмæ Токаты Дзиу. Фефсармы сæ дæн æмæ мæ мидбынаты мæхи æруагътон, мæ сæр мæ хъæбысы бамбæхстон.

– Цы кæныс, Магыда? – афарста мæ Иван.

– Мæ сæр риссы, – баци ма мæ бон зæгъын.

– Гъæ, сæ сæртæ æмæ сæ зæрдæтæ фæриссой, уыцы хуызæнæй йæ быдырмæ чи ратардта, уыдонæн!

Уæдмæ мæ Бабуцка дæр æрбауыдта. Уæрдоны бадын сын нæ куымдтон, фæлæ мæ нæ ныуагътой. Хъæдзармæ нал бахæццæ дæн, уæрдон хъæуы уынгты куыд фæцæйтылди, афтæ хабар æрцыди...

Уыцы азты бæллæхы цаутæй бирæтæ хурмæ хаст æрцыдысты, сæ аххосæгтæ цæстыты раз, уæддæр чидæртæ афтæ акæнынц: «Сосо ницы зыдта, æппæт дæр бынæттон хицæутты азым у». Абон дæр ма афтæ чи хъуыды кæны, уыдоны дæр æмбарын хъæуы. Афтæмæй та уæларвон Хуыцау нал ахæдта цæсты, уымæн æмæ адæмы бауырныдта: ам нæхи хуыцауы рухсæй æгас дуне дæр ныррухс ис, сфæрнæйдзаг. Адæймаг сæнæмæт ис, уымæн æмæ хъуыды кæныны сæр никæйуал хъуыди – фæтæг æмæ коммунистон парти сныв кодтой фидæнмæ фæндæгтæ, æмæ сыл æнæгуырысхойæ размæ тындзыдтам.

О, афтæ уыди. Фæтæджы зарджыты стыдтой, уымæн æмæ, дам, уый бахъахъхæдта социализмы бындуртæ, фæуæлахиз Фыдыбæстæйы Стыр хæсты цыфылдæр знагыл, аирвæзын нæ кодта уæлæуыл зындонæй... Мах та уыдыстæм æрмæст йæ æгæрон хъомысджын механизмы «лæсгæртæ».

Фæлæ ирон æмбисонд дзæгъæлы нæ зæгъы: «Мæсыг хи дурæй хæлы». Дзыллæтæ кулакгонд кæй æрцыдысты, лагерьтæм сæ кæй

фæтардтой, уый адæмæй рох нæ кодта, уымæн, æмæ кусæг лæг куса æмæ йæ гуыбын та æдæрсгæ ма 'фсада, йе 'рагъыл лæгъз дарæс ма скæна, уый æвронг зондæй зын бамбарæн у.

Цæвиттон, фæллойуарзаг лæг цас тынгдæр тырныдта хуыздæр цардмæ, уыйас тынгдæр æфхæрд æййæфта. Афтамæй та, фæллойгæнæг цæмæй æдыхст цардыл фæхæст уа, цард йæ фæндиаг рæсугъд цæмæй суа, уый сæраппонд арæзт цыди социалистон æхсæнад.

Зæгъдысты: бæстæ рауатмæ æрцыд, æмæ фæсхæст адæмыл алы хъалонтæ æвæрд ма цыдаид, уымæн уавæн нæ уыди. Колхозонтæ сæ фæллойбонтæн кæй ницы истой, сæхæдæг ма-иу хæсджынаы кæй баззадысты, уымæн дæр, афтæ хъуыдыгæнгæйæ, бамбарæн ис, – ничердæм æххæссыдыстæм, бæстæ иууылдæр рæхсинæгтæ æмæ æмпъузинæгтæ уыди...

Хæстæй хæрзиуджытимæ чи сыздæхт, уыдоныл дæр, стæй, хæсты фæсчылдым æхсæвай-бонæй йæ сау хид чи калдта, уыцы зæрæдтæ æмæ æнахъомтыл фæсхæст зарджытæ кодтой, бæстæйы хæдзарæд цæмæй бандидза, уый тыххæй дæр та сæ хъарутæ кæй нæ бавгъау кæндзысты, уымæ сæм сидтысты. Социализмы уавæрты фæллойæн ис сфæлдыстадон ахаст, фæллой кæнын у зæрдæрухсы хос, зæгъгæ, фыстой газеттæ, дзырдта радио.

«Молотить нужно круглосуточно», – ахæм уацхъуыды газет «Социалистическая Осетия» 1947 азы 9 августы фыста: «Найгæнæнтæ кæд бонæй æнæбары куыстытæ акæнынц, уæд æхсæвыгæтты та æдзухау æнцæд фæлæууынц, уымæн æмæ электрон рухсæй ифтонггонд не сты. Æмæ, найгæнынаг æхсæвай-бонæй цæмæй уавæртæ арæзт цæуа, ууыл ничи тыхсы».

1948 азы 14 июлы газет «Рæстдзинад»-ы «Советон закъонтæ æххæст кæнын хъауы фидарæй», зæгъгæ, цы уац мыхуыргонд уыд (йæ автор – Цæгат Ирыстоны АССР-йы прокурор Зæнджиаты Дæкка), уым кæсæм: «...колхозы мидæг, уæлдайдæр та быдырон куыстытæ парахатæй куы цæуынц, уæд кусгæ боныл нымæд цæуы, куы æрбарухс уа, уырдыгæй, цалынмæ æрталынг уа, уæдмæ...» Уыцы уацы æндæр ран кæсæм: «...уынаффæйы нысангонд уыди, цæмæй райсомы 8 сахаты фæстæ колхозонтæ уагъд мауал цæуой куыстмæ», ома, уысмы бæрц дæр ма байрæджы кæн...

1942 азы 13 апрелы ССР Цæдисы Адæмон Комиссариат æмæ Партийы ЦК рахаста уынаффæ «Колхозонтæн æнæмæнг бакусынаг

фæллойдонты минимум фæфылдæр кæныны тыххæй». Уыцы аз 15 апрелы (дыууæ боны фæстæ!) та ССР Цæдисы Сæйраг Советы Президиум рахаста уынаффæ «Фæллойдонты æнаæмæнг минимум чи нæ бакуса, уыцы колхозонтыл цы бæрн ис, уый тыххæй».

Цæвиттон, колхозон йæ цард æнæхъæнæй дæр хъуамæ снывонд кодтаид æхсæны куыстæн, ферох кодтаид хи уды, хи хæдзары хъынцъымтæ æмæ сагъæстæ, ныббыхстаид цыфæнды зынтæ æмæ хъызæмæрттæн дæр!

Фæсхæстыгазеттæ куыд зæгъынц, афтæмæй фæзынди, æнкъарæнтæй хызт, фæллад нæ зонæг, роботтау бæлвырд программæйæ ифтонггонд колхозонтæ. 1947 азы 29 апрелы газет «Социалистическая Осетия»-йы очерк «Колхозное стадо»-йы Бырнацы А. дзуры уыдонæй иуы тыххæй. Уый уыди змейкæйаг фыййау Ладæ. «Колхозы дзуг йæ дзуг у. Æндæр ныхæстæ йын загътай – фæхæрам дæм уайд», – кæсæм очеркы. Дарддæр та: «Иуахæмы йæ дыууæизæрастæу арвыстой сæхимæ, ахсæв дæ хæдзары баулæф, зæгъгæ, фæлæ йæм хуыссæг æмгæрон не 'рцыди, быдырма тырныдта. Æмбисæхсæв сыстади æмæ йæ бинойнагæн загъта:

– Мæ бон нæу, мæ цæстытæ æддæгуæлæ не 'рæвæрдтон, мæ зæрдæ фосимæ дзуры.

Æмæ фæраст ис Ладæ уæтæрма».

«Колхозон йæхæдæг хицау у зæххытæн!» – дзырдтой газеттæ, бæрæгбонты докладгæнджытæ, Сталины номыл премитæ кæмæн лæвæрдтой, уыцы фысджыты романы хъайтарта.

Фæлæ ма байхъусæм, уыцы рæстæджы тыххæй Гуытъяты Дзыбыртт цы зæгъы, уымæ (1944 азы Назраны æртæ мæймæ каст фæци трактористты курсытæ æмæ æхсæрдæсæздзыдæй кусын байдыдта Черменыхъæуы Черноглазы номыл колхозы):

– Нæ колхозмæ уыди ахæм трактортæ – иу НАТИ, СТЗ, иу Универсал. Æмæ æгас тæапæнтыл кæм æххæссыдысты. Нæ трактор-иу йæ цалцæг кæныны рæстæг кæд фенцад йæ кусынай, æндæр-иу рагуалдзæгæй æрæгвæззæгмæ не 'руазал. Хуым кодтой галтæй дæр, бæхтæй дæр. Мæй, дыууæ мæйы дæргъы-иу алчи хæдзары къæсæрæй нæ бахызт. Кокуаты Петямæ иу тракторыл бирæ фæкуыстам. Бон æмæ-иу æхсæв бакуыста нæ иу, стæй та-иу уыйбæрц рæстæг бакуыста иннæ. Иуæгæй кусын мæ-иу куы бахъуыд, ахæм рæстæджытæ дæр-иу æрæййæфтой. Æртæ боны æмæ æртæ æхсæвы-иу тракторæй кæд

комдзаг скæныны охыл æрхызтæн. Йæ тæрыныл чи фæцалх, кæд-иу ахæм прицепщик разынд, уæд дæ амонд – цалынмæ дæргъæй-дæргъмæ хуымгæнды иу зылд кæна, уæдмæ дæ цæстытæ æддæгуæлæ авæр. Мæнæ механизм куыд уа, афтæ-иу сахуыр буар. Трактор-иу куыддæр иу зылд æркодта, афтæ-иу фехъал дæн. Салдаты котелочы алы бызгъуыртæ ныннæм, маслæ дзы ныккæн, ссудз æй æмæ йæ тракторы ныхыл æрцауындз. Радиаторæн йæхи тæвд дæр чысыл нæ уыд, котелок дæр ма йæ æндæвта, трактор-иу ныллæууыд, æмæ уæд дæ рухс аппарат. Фонарай æрмæстдæр тауæнты пайда кодтам. Тракторы разæй-иу æй исчи хаста. Фæныкдонæй æхсадтой адæм сæ уæлæйы дарæс, æмæ-иу ссыст сты. Цалх ыл фæлдæхти, ахæм ставд сыст. Рынчыны гæххæт дæр нын нæ лæвæрдтой дохтыртæ. Куыстмæ-иу сахат байрæджы кодтай – тæрхондонмæ лæвæрд цыдтæ. Гуырдиаг Каваликашвили Вахтанг нæ районы куыста. Зымæг-зымæджы дæргъы-иу цалцæггæнæнты рæстæг МТС-ы фестæм. Иу бон цыдæр æфсонæй куыстмæ нæ фæзынди, æмæ йын 3 азы ахæстоны фæбадын стæрхон кодтой. Æмæ фæбадт.

Æхсæв дæр-иу бæрæг кодтой быдыры куыстыты рæстæг. МТС-ы директор Гæздæнты Солтан-иу Сунжæйæ фистæгæй рараст æмæ-иу иуафон Черемныхъæуы хуымтæм æрхæццæ. Дæ кусыны рад нæу, уæд вагоны фынай кæн. Дæ бæмбæджджын æхсæв – дæ хуыссæн, бон – дæ дарæс.

Черемныхъæуы цыппар колхозы уыди. Иуахæмы нæхи фæззыгæнд тыд фестæм æмæ нæ Кировы номыл колхозы дард хуымтæм арвыстой. Æппæлынмæ мын æй ма банымай, фæлæ Петямæ нæ куыст рæвдз цыди. Нæ «Универсал» та нын «Нигерсант» хуыдтой. Æхсæвæддæйы куыстам. Стан, æндæр дзы ницы уыди. Хъæмпы рагъы фарс мидæмæ байгæрд, æмæ дын уый – фысымуат. Дæ уæлæ дæр ма истытæ ныууадз дæ дзаумæттæй, иннæ дзаумæттæ хъæмпæй æрæмбæрз – халас съл ма савæра, æмæ сæ сæумæрайсом дæ уæлæ куы кæнай, уæд сæ дæ буар уарза.

Фæстаг рæстæджы ирдгæ дзæбæх æлхысчъытæ кæнын райдыдта. Иу æхсæв не 'мбæлттæ дзæбæх суазал сты, æмæ ма бонмæ дзæвгар рæстæг уыди, уæд сæ хуыссæг фæлыгъди, сæ гæртт-гæртт цыди. Артмæ хи батавынай хуыздæр хос цы 'рхъуыды кодтаиккой æмæ цъынайы фарсæй хъæмп рарæдывтытæ кодтой æмæ йыл зынг бафтыдтой. Хъæмп-иу уайтагъд асыгъди. Ныр æнгом бадт рагъæй хал раласын фæллоаг бæллæх уыди. Æмæ йын армæй йæ хæмпусдæр

рæттæ агуырджой... Уыдон арт куы кодтой, уæд æз мæ тæккæ фынайнæ уыдтæн. Петиямæ ныхасгонд куыд уыдыстæм, уымæ гæсгæ-иу трактор скусын кæнынмæ иу райсом нæ иу сыстади, иннæ райсом иннæ. Уыцы райсом трактор хъуамæ æз скусын кодтаин. Æрдæгфынайнæ ма уыдтæн, афтæмæй мæ цонг баивæзтон ме 'вæрæнмæ – мæ къух ницæуыл аныдзæвыд! Рахъил кодтон æмæ сгарын – дысон рагъы фарсæй кæй раластон, уыцы хъæмп дæр нал, дзаумæттæ дæр... Мæ хъуырдухæнмæ Петя дæр æрыхъал. Агурæм. Не 'мбæлттæй уым ничиуал уыди, сыгъдоны тæф фындзы барыди, æмæ фæгуырысхо стæм. Петя артдæст асгæрста – мæ иу батинкæ ма дзы æрдæгсыгъдæй разынд, мæ иннæ дарæстæ басыгъдысты. Цæвиттон, хæмпус хæмпимæ мын мæ дзаумæттæ дæр артмæ бакалдтой. Пысулты сыгъды тæф куы бамбæрстой, уæд лидзæг фесты...

Дзидзаимæ хæринаг нын-иу стæмхатт скодтой. Фылдæрхатт – æхсыры, картофы хъæрмхуыпп. Айдагъ ссады хъæрмхуыппы æвджид дæр-иу баззадыстæм.

Иу уалдзæг Уæллаг Камбилеевкæйы хъæуонхæдзарадон артелы куыстам. Æз таугæ кодтон, Кучиты Лев та хуым кодта. Уæрдоны нын дунейы кæрдзынтæ æрбаластой. Афтæ ныддæвдæг кæрдзын, æмæ йæ дæндаг нæ карста, сæттын дæр дыууæ дихыл нæ куымдта. Лев бавдæлд, кæрдзыны бæстасæу ныххуынкъ ласта, æмæ, фæзилæнты гутæттæ хæрдмæ куы систой, уæд зæххыл тулæг гутонæ фæстаг цалх раппæрста (хуымгæнгæйæ та ауыгъдæй аззайы) æмæ йын йæ бынаты кæрдзын бавæрдта, йæ фæйнæ фæрсты йын шайбæтæ бакангæйæ. Æртæ зылдæн бафæрæзта, цыппæрæмæн асаст. 700 – 800 фæллойбонæ-иу бакуыстон, уæддæр ма-иу колхозæй мæхæдæг хæсджынайнæ баззадтæн, ома, дам, дæ сихоры хæрд зынаргъдæр рауад... Афтæ ахаста суанг 1947 азмæ. Гъе, æрмæст нын МТС фæллойбонæн фыста 2 сомы æмæ 'рдæг. Æмæ æхцайы дæр цæй бæркад уыди! Мæнæуы литруат банкæ 3 туманы кодта. Горæтмæ исты куыстмæ бацæуон, зæгъгæ-иу афæнд кодтон, фæлæ хъæуккаг адæймагæн паспорт нæ лæвардтой. Исгæ мацы кæн, фæлæ хълон фид. Колхозы ма-иу мыггагæн цы ныууагътой, иннæ хор-иу паддзахад лæварæмхасæнты аласта. Адæм сæ цæхæрадæтты руаджы ирвæзтысты. Æмæ цæхæрадоны тыллæг дæр кæуылты хъуамæ сахадыдтаид: лæг дзы йæ фиддонтæ фыстаид, æви дзы йæ бинонты ирвæзын кодтаид? Хълон бафидын йæ бон кæмæн нæ уыд, уымæн-иу йæ фыс, йæ стурæ, кæнæ исты зынаргъ дзаума аластой.

Хуыскъæл 1947 азмæ фæхордтам. Адæмы аирвæзын кодта. Колхозы чи нæ куыста, уымæн-иу йæ цæхæрадон исгæ кодтой. 1953 азы æз кусымæ бацыдтæн Черменыхъæуы училищемæ. Æмæ ма мын иу хай ныууагътой мæ цæхæрадонæй. Диссаг мæм цы кæсы: уыцы уавæрты дæр адæм хъæлдзæг уыдысты! Æхсæвæддæ чи куыста, уыцы колхозонтæ-иу алы изæр дæр станы раз фæндырдзагъдимæ хъазт сæрæзтой...

«Зæххытæн йæхæдæг хицау у» кæмæй загътой, уыцы колхозонтæн алы уалдзæг дæр сæ цæхæрадаттæ баргæ кодтой. Цыма зæхх ивæзгæ кодта æмæ сыл-иу уæлдæйттæ бафтыди.

1947 азы 23 майы газет «Социалистическая Осетия», «Всемерно укреплять колхозы», зæгъгæ, ахæм уацы (йæ автор Хъазыбегты Гадзо) фыссы: «1946 азы колхозон зæххытæ æмæ хæдзæртты цæхæрадаттæ иугуырай дæр сбарыны фæрцы республикайы 956 гектары разынди цæхæрадатты уæлдæйттæ, уыцы зæххытæ фæстæмæ колхозтæн лæвæрд æрцыдысты. Республикайы колхозты хъæуонхæдзарадон Уагæвæрд халджытæй дзуапп агуырд æмæ тæрхонгонд æрцыди 322 адаймагæн».

Фылдæр хъæуты цæхæрадаттæ уыдысты гектары цыппæрæм хæйттæ, æмæ иучысыл куы фæфылдæр уыдаиккой, уæд, æвæдза, тынг тæссаг уыди, колхозон куы схъæздыг уа æмæ ног цардарæзтæн цæлхдур куы festa, уымæй... Зынцъайраг лæг мын дзырдта: «Гектары цыппарæм хай йеддæмæ нын нæ лæвæрдтой цæхæрадонæн Уагæвæрдмæ гæсгæ. Махмæ дыргъ бæлас садзаг сты. Æмæ нын-иу нæ зæххыты «уæлдæйттæ» куы ралыг кодтой, уæд йæ уæлдай гæбазы кæмæн авд бæласы сагъд уыди, кæмæн фондз, кæмæн æртæ. Æмæ диссаг цы уыди – баиугæнæн нæ уыд гæбæзтæн æмæ дзæгъæл сæфт кодтой, сæдзæрæг, схъæддаг-иу сты».

«Фосы дзугты хицау» кай хуыдтой, уыцы колхозонæн йæ кæрты уыди нымæд сæртæ дарыны бар. Ничердæм сын фаг кодтой, æмæ-иу сусæгæй дæр дардтой фос. Роны дарæгау сæ кодтой. Уæрмы-иу хъыбыл хастайд, кæнæ-иу цæхæрадоны нартхор куы фæбæрзонд, уæд ын йæ бæстастæу къалати сæвæр æмæ уым дæр исты стур хæсс.

Цыбыркъух зæхкусæг йæ тыхстæй куыд фæлæууыдаид – æмæ-иу хорæфснайæнты рæстæг кæм йæ дзæкъул байдзаг кодта, кæм йæ дзыппытæ. Фæлæ йын-иу уый дæр нæ батади. 1947 азы 26 июны газет «Социалистическая Осетия»-йы «Исторические указы», зæгъгæ,

уыцы уацы кæсæм: «...ацы аз 11 июны хъæуонхæдзарадон артель «Сырх Украинаджы» колхозонтæ Пустовой, Мальцев æмæ Листой колхозы фæллойæ радавтой 7 килæйы хъæбæрхоры æфсиртæ. Уый тыххæй дыууæйæ лагеры фæбадтысты фæйнæ аст азы, æртыккаг та – фондз азы».

О, уæззау уавæры уыди бæстæ фæсхæст. Иу карз уынаффæ иннæйы фæдыл хаст цыди, æмæ уыдон домдтой, цæмæй адæймаг дарæс ма дара, къæбæр ма хæра. Советон адæймаджы ном кæй хæссы, æрмæст уый дæр ын хъуамæ хъарутæ лæвардтаид, базыртæ йыл сагътаид. «Ленинизмы фарстытæ», зæгъгæ, Сталин йæ уыцы наукон куысты дзырдта: «Фæллойгæнæг лæг йæхи нымайы йæ Райгуырæн бæстæйы гражданынл. Æмæ уый хорз куы куса, æмæ, йæ бон цы у, уый æхсæнадæн куы дæтта, уæд уый у фæллойы хъæбатыр». Фанатикон хуызы уырнæг лæг «Библийы» ныхæстæ куыд райсы йæ зæрдæмæ, афтæ истой фылдæр адæм фæтæджы ныхæстæ, быхстой хъызæмæрттæн, æвæллайгæ куыстой. Фæлæ уыди, æцæгдзинад йæ цæстæй чи уыдта, буарæй дæр æй чи хатыдта, йæ уд дзы саусыгъд кæмæн кодта, ахæмтæ. Уыдоны нал фæндыд лæвар кусын. 1942 азы 15 апрелы хаст Уынаффæ дæр ницæмæуал дардтой. 1948 азы сæрды мæйты газет «Рæстдзинад»-ы номыртæ куы фæлдахай, уæд цæст æрцахсы ахæм сæргæндтæ: «Паразиттæн колхозы бынат нæй», «Карз тох паразитты ныхмæ». Хуыдтой сæ «æдзæсгом æмæ налат», «мæнг колхозонтæ»...

1948 азы раст тæккæ рувæнты рæстæг иубон, Черноглазы номыл колхозы зæххыл, хæрзсабитæ æмæ æнæбон зæрæдтæй фæстæмæ чидæриддæр царди – се 'гасы дæр рувæнтимæ арвыстой быдырмæ! Æз уæд 8-æм къласы ахуыр кодтон. Фæрывтам сихормæ. Уый фæстæ нæ æххормагæй æрæмбырд кодтой быдырон мусонджы цурмæ. Æмбырд байгом кодта колхозы сæрдар Цæллагты Уыгъалыхъ. Уый æнахуыр æмбырд уыди. Дзырдтой: «Колхозы куыстæй йæхи чи сайы, уыдон сты лæвархортæ, магусатæ, фыдгæнджытæ. Кусæг, фæллойгæнæг адæмы аууæтты æмбæхсынц». Хураæргом кæй митæ кодтой, уыдон сæхæдæг дæр уым уыдысты. Адæмы акомкоммæ хицæнæй бадтысты... Сæдæгай адæймагты цæстытæ сæ хуынчытæ кодтой. Мæнæ-мæнæ сæ быны зæхх хъуамæ фегом уыдаид, æмæ аргъæутты Бæлгъуыры бæстæмæ ныххаудаиккой. Суагъæ фыссæг дæр дзы нæ уыди. Фыцгæ ныхæсты стъæлфæнтæ чи фæкалдта, хъæлæсгæнгæйæ, йæ къухтæ чи сдардта,

уыдон – слестгэнджытæ дæр, æвдакаттæ дæр, тæрхонгэнджытæ дæр, прокурортæ дæр басгуыхтысты. Уыдонæй иу – æз. Тæрхон сын рахастам: æппарæм сæ колхозæй, æмæ хъуамæ хаст æрцауой бæстæйы дард районтæм. Хиуæтты богъ-богъ ма сæ фæстæ хъуыст...

Хуымæллæджы цæрæг Туаты Шура мын дзырдта: «Калоты Алыксандр тынг æнувыд кусæг уыди. Йæ чызгæн ын хъæуæй ахæссыны тæрхон куы скодтой, уæд йæхæдæг бригадирæй куыста. Чызджы куы хастой, уæд бинонтæ, сыхæгтæ йæ фæстæ богъ-богъ кодтой. Тюмены областæй дзы хабар ссыди. Чызджы фæстæ бинонтæ хъæуæй алыгъдысты æмæ Ирыстонмæ æмгæрон нал ссыдысты».

1948 азы хаст адæмы хабæрттæ мын алы хъæуты фæкодтой. Бирæтæ дзы æгас хæдзар нал ссардтой.

Сæ иу – алагираг Фардзинты Ваня, сахæттæ цалцæггæнæг. Куы йæ бафарстон йæ царды уæззаудæр азты хабæрттæй, уæд мæм сонт каст фæкодта æмæ сдзырдта:

– Кæд æй афтæ нымайыс ды дæр та, æмæ Сталины аххосæй хаст æрцыдтæн, уæд рæдийыс. Ам, махмæ цытæ цыди, уымæн Сталин цы зыдта? Æз ме 'взагæй фаджыстæ нæ ныммарзтон, æндæр колхозы цы куыст нæ бакодтон, ахæм нæ баззад. Фæлæ мын нæхи бынæттон хицауттæ бахæрам кодтой. Кæйдæр бæсты мæ баппæрстой æмæ мæ Цæгатмæ ахастой...»

Йæ уд бирæ фыдæбæттæ бавзæрста, фæлæ мын уыцы рæстæг азымы дарын нæ бауæндыд. Сталины ном дæлæмæ кæй кæнынц, æппæт бæллæхтæ дæр ууыл кæй æххуырсынц, уый йын стыр маст хаста. «Сталин раст кодта, цалдæр æфсиры тыххæй кæй ахста, уымæй дæр, – дзырдта Ваня хæддыхæй. – Афтæ куы нæ кодтаид, уæд бæстæйы адæм сыдæй амардаиккой. Уæрæсейы сæргъы ахæм лæг куы нæ лæууыдаид, уæд хæст нæ рамбылдтаиккам, æмæ нæ немыцаг фашисттæ сæхицæн æххуырстытæ скодтаиккой. Тынг зын уваæры уыди Сталин, æххормаг æмæ гæвзыкк Уæрæсе йæ бæрны уыди, æмæ йæ рæгъмæ ракодта...»

Партийы XX съезды фæстæ Сталины бюстæ, цыртдзæвæнтæ сæ бæрзонд бынæттæй æппарын куы байдыдтой, уæд Ваня æхсæвыгон Тæмискъæй æрбаласта Сталины бюст (æристой йæ зæхмæ æмæ йæ хъуамæ исты фæкодтаиккой), йæхæдæг ын бындур сарæзта йæ кæрты æмæ йæ цалдæрæй уырдам сæргъæвтой. Хабар дæрдтыл айхъуысти, суанг Гуырдзыстонмæ дæр бахæццæ. Уырдыгæй дæр-иу æрбафтыдысты Алагирмæ, бахызтысты-иу Фардзинты кæртмæ,

фабадтысты-иу Сосойы дурын сурæты цур. Милицайы кусджытæ-иу бацыдысты Ванямæ, уайдзæф ын кодтой, домдтой дзы: айс æй, науæд... Фардзыны-фырт сæ цыртмæ æмгæрон дæр никæй бауагъта, загъта сын-иу: «Сталины сæраппонд адæм хæсты сæ туг фæкалдтой...»

«Уæгъд дæр мæ Сталин скæнын кодта», – дзырдта мын Ваня. Йæ фыд фыста Мæскуымæ: «Мæ фыртæн мын бахæрам кодтой». Гæххæттытæ йын арвыста, ахæм æмæ ахæм кусæг лæг уыди, зæгъгæ. Фæдзырдта, дам, Сталин йæхимæ хаст лæг Ванямæ, Кремлы, дам йæ кабинеты къæсæрæй бахызт. «Æмбал Ста...» – кæронмæ дзурын дæр, дам æй нæ бауагъта фæтæг, ома, дæ хабар, дам дын зонын. Арвыста йæ бæрнон лæгимæ. Æмæ Ваняйы суæгъд кодтой...

Уый фæстæ Ваня куыста шахтæйы. Уым йæ къах ахауд. Ныссагъæс кодта: цæмæй цæрдзынæн? Царды амæлттæ цæй руаджы кæндзынæн? Сахатгæнæгыл сахуыр кодта æмæ фæстæмæ Ирыстонмæ сыздæхти.

Сталин, бæстæйы алы бынæтты цы цыд, уымæн ницы зыдта, зæгъгæ, чи хъуыды кæны, Ирыстоны уыдон мингæйттæ сты. Æмæ раст сты – бынæтты чи цы ми кодта, фæтæг уый нæ уыдта, уымæн æмæ йæм нæ уыди, авд хохы, авд фурды æддæ, кæнæ Бæлгъуыры дæлдзæх бæсты цытæ цæуы, уыдæттæ дæр чи æвдисы, уыцы «арвы айдæн». Æцæг уавæрæн та æвдисæн у комкоммæ 1948 азы 20 июны газет «Рæстдзинад»-ы мыхуыргонд уац «Историкон закъон» (ныффыста йæ Цæгат Ирыстоны АССР-йы юстицийы министр Дудиаты Г.): «Советон тæрхондон йæ куыст арæзта æмб. Сталины амынддзинадты бындурыл». Уыцы уацы ноджыдæр кæсæм: «Суанг 1926 азы, Ленинграды партион оргæнты активы æмбырды ныхас кæнгæйæ, æмб. Сталин амыдта афтæ: «Адæмон исбонад чи хæлæттаг кæны æмæ адæмон хæдзарæдты интересæ чи халы, уыцы давæг у шпион æмæ гадзрахатæйцæуæг, кæд ма суанг уыдонæй дæр фыддæр нæу, уæд...»

Ацы ныхæстæ сæ тыхы уыдысты хæсты азты дæр, фæсхæст дæр... Æмæ уæд, æз кæй зыдтон, мæхи цæстæй кæй уыдтон, уыдон се 'гас дæр шпионтæ æмæ гадзрахатæйцæуджытæм хаудысты.

Быдырты-иу æрдагтындтытæй баззадысты нартхоры хуымтæ, æнæ ластæй-иу баззадысты æнæхъæн кæритæ. Адæм сыдæй хъырды кодтой. Æмæ-иу æхсæвыгæтты сыхгай къордтæ-къордтæй ахъуызыдысты хи кæнæ сыхаг колхозты кæритæм. Сæ голджытæ-иу байдзаг кодтой æфсир нартхорæй æмæ-иу фæкæл-фæстæй аууæтты-аууæтты хъæумæ – тындзгæ.

Мах, а́нахъом сабиты дæр-иу, семæ ахуыдтой, мах дæр-иу сæккой кодтам дзæкъулгондтæ.

Нæ фыдæлтæ – хæсты тымыгъы, нæ мадæлтæ-иу сæударæй а́нафонтæм колхозон быдырты фæкуыстой, барæй-иу сæхиуыл баталынг кодтой, дойнаг уазал згъæлст нартхоры нæмыг-иу сæ рæтты, сæ фадгуыты ныккодтой æмæ-иу, ныгъуылдтытæгæнгæ, сæ хæдзæрттæ бацагуырды. Згъæлст нартхоры нæмыг-иу уæдмæ схæрм ис æмæ-иу къухæн цыдæр а́нахуыр æхсызгон уыди йæ 'рбаныдзæвд. Бирæттæ-иу нæмгуыты дойнаг уазалæй низтæ дæр ссардтой, адзалы рынчынтæ-иу фесты...

Æмæ уыдоны шпионтæй тонæм, гадзрахатæйцæуджытæй?

Фæтæджы æгæрон кады ирд рухсæй ма йæ цæстытæ абон дæр тартæ кæмæн кæнынц, уыдон уыцы рæстæджытæм ацамонынц æмæ сæрыстырæй фæзæгъынц: «Уæд ахæм хабæрттæн уæвæн нæ уыди. Уæд закъон халын ничи уæндыд». Уæдæ ма бакæсæм Токаты Г. уац «Лæмбынагдæр кæсын хъæуы колхозæй аппарыны фарстамæ» («Рæстдзинад», 1948 аз, 2 июнь). Афтæ райдайы: «Кировы районы иуæй-иу колхозты разамонджытæ гуымиры хæлд кæнынц, колхозæй аппарыны тыххæй хъæууон хæдзарадон артелы уставы цы амынддзинад ис, уый». Дарддæр хъусын кæны: «Елхоты Кагановичы номыл колхозы колхозонтæ се 'мбырды се 'хсæнæй аппæрстой 9 адæймаджы, Комсомольскихъæуы Чкаловы номыл колхозонты æмбырды та – 3 колхозоны. Афтамæй... æмбырды хъуамæ уа колхозонтæн æппынкъаддæр сæ дыууæ æртыккаг хайы, фæлæ дыууæ æмбырды протоколты дæр фыст нæй, æдæппæтæй цал колхозоны хъæлæс кодта, уый. Чкаловы номыл колхозы æмбырды уыдис 136 куыстхъом колхозонæй æрмæстдæр 75 адæймаджы». Æмæ ма ноджыдæр иу бынат: «18 апрелы Змейкæйы Пашковскийы номыл колхозы иумæйаг æмбырды колхозæй фæсауонмæ æппæрст æрцыдис колхозон Бублик Екатерина, 1947 азы иунæг фæллойбон дæр нæ бакуыста, зæгъгæ, уый æфсонæй. Устав та фæсауонмæ аппарыны бар нæ дæтты... Бублик Е. уыди рынчындоны Дзæуджыхъæуы. Ноджы рабæрæг – уыцы аз уый бакуыста 113 фæллойбон».

«Партийы уæнг хъуамæ уа рæстзæрдæ æмæ а́нагæды», зæгъгæ, ахæм сæргондимæ уацы («Рæстдзинад», 1952 аз, 17 сентябрь) кæсæм: «Артель «Ирыстон»-ы сæрдар, коммунист Хуыдийы-фырт паддзахадæй басусæг кодта лакæйконд цæрмттæаразæн а́нахъæн

цех. Уыцы цехы цы продукции конд цыдис, уый уæй кодтой, куыд сæ фæндыд, афтæ. Цы фæрæстæ истой, уыдон та цыдысты хицæн адæймагты æмæ цæстфæлдахджыты дзыппытæм».

Кæй зæгъын æй хъæуы, цæстфæлдахджыты æнæзакъон митæй бирæтæ нæ рахъæр сты уæд, мыхуырмаæ нæ хаудтой...

* * *

Скъолайы цы зонындзинæдтæ истам, уыдонæй мын уæлдай адджындæр фæци литературæ. Уæлдайдæр – поэзи. Алæмæты диссаг мæм фæкасти, рифмæгонд рæнхъыты цыдæр бæлвырд хъуыдытæ бавæрын мæ бон кæй баци, уый. Иннæ предметтæ цæсты уыйбæрц нал ахадыдтой, æмæ сæм фæуазал дæн. Бинонтæ-иу куы бафынæй сты, уæддæр ма-иу нæ фæтæгены цырыгъы рухсмæ бадтæн, ме стæм чингуытæ, мæ тетрадтæ-иу иуварс авæрдтон æмæ-иу байдыдтон рæнхъытæ рифмæбыд кæнын. Мæ мад-иу фехъал ис æмæ та-иу бардиаг кодта: «Ныххуыс, фæтæген сыгъдæй фæдæ. Сомизæр ма 'хсæвæр цæй рухсмæ бахæрдзыстæм?!» Фыд æнхæлдта, æз мæ уроктæ ахуыр кæнын æмæ-иу мæ сæрыл рахæцыд. Тетрад дзагæй-дзагдæр кодта мæхи æрхъуыды рифмæгонд æмдзæвгætæй. Афæдзы бæрц мыл ничи фæгуырысхо. Фæлæ дын иуахæмы мæ тетрад куы бахауид ирон æвзаг æмæ литературæйы ахуыргæнæгмæ. Нæ сыхæгты чызджы къухы цыдæр хуызы бафтыди, æмæ йæ ахуыргæнæджы къухты фæсагъта, ома, мæнæ дын цы поэт ссардтон! Къулы газеты фæзындысты мæ рифмæбыд рæнхъытæ, йæ сæргонд – «Пушкинæн». Дзырдтæ «бирæ» æмæ «лирæ» рифмæгонд кæй цыдысты, æндæр дзы мæ зæрдыл ницуал лæууы. Нæ мыл бабылысчыл кодтой хистæр кълæсты ахуырдаутæ, цымыдисæйдзаг цæстытæй мæм джигултæ кодтой ме 'мкъласонтæ. Æдзух мæ уæгъд рæстæг кæимæ æрвыстон, уыцы æмбæлттæй мын иу мæ кадмæ тынг бахæлæг кодта æмæ мын афтæ: «Мæнæн дæр ма бацамон уыцы чиныг, æмæ дзы æз дæр мæхицæн æмдзæвгæ рафыссон». Мæ хæлæггæнаг æмбалы курдиатæй уæд ницы рауади, фæлæ фæстæдæр, фæрæстæм къласмæ цæуын куы байдыдтам, уæд мæм иуахæмы гæххæтты сыф куы авæрид. «Кæсыс, цы 'мдзæвгæ ныффыстон!» – аппæлыди мын æмæ мæм йæ цæстытæ ныззынг кодта. Ома, рæвдздæр æй бакæс æмæ мæ æппæлынтæ байдай. Иу цыппаррæнхъон ма дзы хъуыды кæнын:

Мæ кусæрттаг – гайлаг

Æргæвдинаг у.

Мæнæн ма Уарзетæ

Æрхæссинаг у.

Æмдзæвгæйы къæйных хъуыдытæ мæ сæхимæ æрыхъусын кодтой æмæ, мæ зæрдæмæ кæй фæцыди, уый зæгъын дæр мæ 'рбайрох. Чызгæй, лæппуйæ – алчидæр кæйдæр уарзта, кæйдæр йæ хъуыдыты йæхицæн уæларвон бæрзонд кодта, фæлæ-иу уыцы хъуыдытæ дзырдыфытыгд стæмхатт æрцыдысты – кæмæ сæ баулæфай, ахæм æууæнкджын сыгъдæг удтæ цыма зæххыл нæ фæцауынц. «Поэт» чызгæй ницы зæрдæвæрд уыди, уæддæр афтæ нымадта, цыма рæхджы чындзæхсæв сараздысты. Ноджы бавдæлд, æмæ æмдзæвгæ къух-къух алæвæрдта, ома, кæсут æмæ, цы стыр курдиаты хицау дæн, уый зонат.

Не скъолайы ма ахуыр кодта, горæтмæ газеты редакцимæ йæ 'мдзæвгæ арвитыны ныфс кæмæ разынди, ахæм райдайгæ рифмæтæ бийæг. Æмæ йын иуахæмы раппæлыдтæн Уарзетæйы уарзаны æмдзæвгæйæ. Зæгъын, цы хорз ын рауади! Уый бахудти æмæ загъта: «Баййардта мæ, æмдзæвгæ, дам ма мын ныффысс Уарзетæйыл. Мæхи номæй, дам ын æй балæвар кæндзынæн æмæ, дам, кæд йæ цæсты скадджын уаин».

О, уæд-иу тынг арæх фæзындысты мыхуыры уарзондзинадыл фыст æмдзæвгæтæ, фæлæ лирикон поэттæ, уæды нымадмæ гæсгæ, ныллæг æвæрд уыдысты. Æгас бæстæйыл нæрыдысты Сталины æртæкъæпхæнон премиты лауреатты нæмттæ. Уыдоны къухы бафтыди, чи никуыма уыди, ахæм, æппæты прогрессивондæр литературæ сфæлдисын. Зæрдæ дзырдта уыцы фысджытимæ, стыр аивады дунейы цы цауы, уыдон зонанæй бæллиццагдæр ницыуал уыди.

Уыцы азты ирон литературæйы цы атмосферæ сæвзæрд, уый æххæстæй цæмæй бамбарæм, уый тыххæй рафæлдахæм газет «Социалистическая Осетия»-йы 1947 азы 27 июлы номыр. «За дальнейший подъем осетинской литературы», зæгъгæ, уыцы æрмæджы ныхас цауы, ЦК-йы уынаффæ ирон фысджытæ куыд æххæст кæнынц, ууыл. Хъайтыхты Геор карзæй дзырдта: «Ирон фысджытæй иуæй-иутæ нырма сæ хъус тынг дарынц национ формæйы æууæлтæй пайда кæнынмæ, уацмысты идейон мидисыл æвзæрырдæм кæй сахады, уый нæ хынцгæйæ. Марксизм-ленинизмы раззагдæр идейæтыл хъомылгонд чи цыди æмæ рæз чи схаста, нæ иуæй-иу автортæ уыцы

чиныгкæсæгæн амонинц, «цæмæй культурæйыл ахуыр кæна Нартыл». Уый та нымайын хъæуы, зиан чи хæссы, ивгъуыд рæстæджы ахæм идеализацийыл». Поэзийы тыххæй ма Геор ахæм хъуыды загъта: «Уый у дзыллæты политикон хъомылады хотых, коммунизмыл тохы хотых».

Сфæлдыстадон кусæджы раз рæстæг цы домæнтæ лæвæрдта, цавæр бæлвырд рецепттæм гæсгæ хъуамæ куыстаид, ууыл дзуры уац «Иуактон пьесæты тыххæй» («Рæстдзинад», 1948 аз, 23 марты): «Хацырты С. йæ пьесæ «Ерысонты» равдисынмæ хъавыд дыууæ колхозон бригады ерыс бæрзонд хорæрзад райсыныл тохы. Фæлæ пьесæйы æвдыст не 'рцыдис æцæг ерысонты, хъæздыг тыллæг зайынгæнæг стахановонты обраэтæ. Æвдыст дзы не 'рцыдысты, соцерысы мидæг колхозæн арæхстджын разамынд чи дæтты, уыцы бригадирты цæсгæмттæ дæр».

Æргом, æууылд программæ. Фыссæджы ном æнцонæй райсынмæ разæнгардгæнæг программæ. Журналист цы бафыдæбон кæны, фыссæгæй дæр уымæй фылдæртæ нал домдта рæстæг. Уацы автор фауы Цæлыккаты Маирбеджы, йæ пьесæ «Ард»-ы æппæрццæг адæймагты кæй равдыста, уый тыххæй. Уыди, дам, колхозы хæлæттагæнæг куыст чи кодта, ахæмтæ, фæлæ, дам, уыдон характерон не сты иумæйаг уавæрæн.

Ома, фыссæджы ныхас хъуамæ суа дзыллæты политикон æгъдауæй хъомыл кæныны фæрæз. Фыссæг хъуамæ уа агитатор, рупор.

Мæн дæр бафæндыди уыцы хотыхтæ мæ къухмæ райсын – уадз æмæ агитатортæ иу фылдæр фæуой. Æмæ зæрæдты звенойы раздæуæг Æхболаетты Æбызыл райдыдтон кадæг фыссын. Нæ сыхаг, стæй нæ хæстæг уыди. Сæ хæдзармæ-иу арæх бафтыдтæн. Абон дæр мæ цæстыты раз уыцы удæгасæй лæууы. Йæ рæстæг, æвæццæгæн, уысмгай барст уыди æмæ йын дзы иу уысм дæр уæгъды нæ цыди. Сæ кæрты кулдуарæй бахызтæ, уæд-иу цыма æнахуыр сыгъдæг æфснайд дунемæ бахаудтæ, уыйау-иу улæфæнтæ феуæгъд сты. Йæ чызджытæ æгæрон тынг фæхайджын сты, сæ удтæн зынаæвзарæнау чи басгуыхти, фыдæлтыккон уыцы фырнымддзинадæй. Цард нæлгоймæгты æмсæр кæй æвæрдта, фыдæлтыккон нымадæй нæлгоймаг æмæ сылгоймаджы æхсæн цы быдыртæ уыди, уыдоны сæрты бауайынмæ кæй сразæнгард кодтой, сæ фæлтæры уыцы минæвæрттæй адард сты, аууоны базадысты æмæ сæ сыгъдæг удты фарны рухс нал сахадыдта.

Æбыз йæхи цæхæрадонмæ куыд зылди, афтæ æнæсайдай зылди колхозы хуымтæм дæр. Мæнæ мæхи равдисон æмæ мæ исты хæрзиуæгæй схорзæхджын кæной, зæгъгæ, уый тыххæй йæ цыргъом,

фæтæн рувæн уæлдай сæрфæт дæр никуы æрбакодта. Куыстуарзон, æнæзивæг, цурон ми нæ зонаг рахастой йæ чызджытæ дæр. Æмæ дын бæгуы лæгау мæ къухмæ поэты сис куы райсин – рæнхъытæ мын рифмæлхынцъ кæнын куымдтой, æмæ мæ фидар ныфс уыди кадæг снывæндынæй. Гъе, æмæ Æбызы бинонты тыххæй ныр мæ зæрдыл цы зæгъинагтæ æрлæууыдысты, уыдон уæд цæсты нæ ахадыдтой; лæппу кæмæн нæ рацыд, уыцы ныййарджыты хъынцъым æппындæр ницæмæ 'рдардтон. Æбызы чызджытæ-иу узал къæрццытæгæнаг бон цалдæр доны сæрты куы ахызтысты (хъæуы иувæрсты Æрæфæн цы къабаз калди, уый-иу ныссур, иннæ донвæдты дæр-иу æртах нал калди) æмæ-иу уартæ атагъайы рæбынæй къæлæтыл ауыгъд бедраты цæмæмбæрзтæй кæй æрбахастой, уыцы донæй-иу фыд нæ нуæзта – йæ фæлмæнныхас, æдзухы къæмдзæстыг, йæ æнæуынаг чызджытæ-иу уыйбæрц фыдæбон кæуыл бакодтой, уымæй бануазын тæригъæд у-иу загъта. Æбызы уыцы миниуæг дæр мæ уæд ничердыгæй фæцагайдта. Æбыз æмæ йæ фæлтæры минавæрттæн колхозон цардарæзт сæ бæллицты гуыраг куы суыдаид, уæд ын фидар цæджындзтæ басгуыхтаиккой. Фæлæ дзы бирæтыл кулаччы ном ныххуырстой æмæ сæ Сыбыры бинаг къæйы амæттаг бакодтой. Чи ма дзы баззад, уыдонæн ног цард аразын кодтой садзгæ зондæй, зноны бонмæ чъылдымыздæхтæй лæугæйæ. Фæлæ уыцы фæлтæр мады 'хсыримæ цы хорзвæтк æмæ фарны æгъдæуттæ рахастой, уыдонæн æрмæстдæр сæ удтимæ айсæн уыди.

Ставддуртаг Реуазты Цæраимæ нæм ныхас рауади, нæ фыдæлтæ ирон фынджы æгъдау куыд рæсугъдæй хастой, гуыххæл уæвын уæзданы миниуæгыл нымæд кæй уыди, уыдæтты тыххæй. Æмæ мын Æбызæй ахæм æмбисонд æрхаста. Бæрæгбоны фынгыл бадтысты. Куыд вæййы, афтæ цыппар лæгæн – фынгæвæрд. Æбызы æмвынг бадджытæй алчи уæздан æвнæлд кодта фынгмæ, кæрæдзимæ дæр-иу бахатыдысты: комдзаг акæн! Æбызы фарсмæ бадт фæци, йæ гуыбындзæлы койтæ æгас хъæуæн дæр зындгонд кæмæн уыдысты, ахæм. Сæ цыппары раз æвæрд хойраг йæ хъуыры ирвæзти, фæлæ йын йе 'мбадæг адæм нæ бауайдзæф кодтой. Æмбисбадт дæр нæма удысты, афтæ, гуыбындзæл йæ сидт куы анызта, уæд Æбызы разæй дзидзайы дзæбæх хай фелвæста. Æхболы-фырт ын бауайдзæф кодта: «Дæ гуыбыны дын къодахтæй арт счындæуа, æппын никуы ницы хъæстæ фæдæ?!» Гуыбындзæлы къухы бафтыди дыккаг хай адавын

дэр. Ама йам уэд Абыз бартхыраэнтэ кодта: «Ныр ма ардаэм куы 'рбавналай, уэд-иу ма хьаст ма ракен!»

Уалынма ралаууыди нуазэнаэн раарфа кэныны рэстаг, ама Абыз сыстади. Цастызулэй ауыдта – зыдыка та сын сә фынгэй хай адапта. Абыз йә тәккә арфа кәнгэйә уыди ама ныссуйтә. Уәддәр гуыбындзәлы хьахьхәдта, ама та, куыддәр сә фынгма йә цонг әрбаивэзта, афтә йын әй йә кардәй әрцапта – гуыбындзәлы амонән ама астауккаг әнгуылдзты кәрәттә адзәнгәл ласта...

Ленины орденәй схәрзиуәгджын кодтой Абызы, фәлә уәлдай схәл, кәнә сәрыстырхуыз нә фәци. Йә хьуызәгау тындзгә цыдәй-иу атындзыдта йә хуымтәм. Кусәнгарз-иу ракуырдаид, йә куыст дзы-иу бакодта ама-иу әй фәстама йә хицауыл сәмбәлын кодта. Сыхәгтәй дәр уыцы фәтк домдта. Аңәхьолатән нә хатыр кодта. Ама йә чидәртә уый адыл уәззау ләг хуыдтой. Магусатимә ныхасма дәр нә лаууыди...

Бирә цыдәртә зәгьән ис Ахболы-фырты царды тыххәй, фәлә уәд мән кадәг фыссынма сьцбәл кодтой, фыссәджды разма рэстаг цы домәнтә әвәрдта, уыдон. Кадәджды дзуринагтә уыдысты фәллойдон сгуыхтдзинәдтә...

Куыннә, куыннә, Абызы кой дәр-иу ракодтой бәрзонд трибунатәй, фәлә уәлдай тынгдәр нәрыдысты Социалистон Фәллоы Хьайтарты нәмттә. Ама ма фәсмоны хуызән цыдәр әнкьарән фәцагайта – цәуылнә равзәрстон уыдонәй искәй ма кадәгән хьайтарән? Цалынма ма мидгуырысхоты мәнг ама әцәджды әхсән арәнтә агуыртон, уәдма хурәнбәрәг раци: 1948 азы Социалистон Хьайтары ном кәмән радтой, уыдон се 'гас хьайтартә нә разындысты! Цы 'рцыди, уый тыххәй уәды мыхуыры сым дәр не ссардзынә. «Мәнг колхозонты» уыцы аз бәстәйы дард районтәм кәй хастой, уый тыххәй дәр ницы зәгьы мыхуыр. Уәдә нә ирон аивадон литературәйы дәр уәды әцәгдзинад әвдыст не 'рцыди. Афтәмәй та советон литературәйы аивадон мадзал социалистон реализм «фыссәгәй домдта царды әцәгдзинад йә революцион рэзты ама конкретон әгьдауәй әвдисын».

Уыцы рэстагән табугәнджытәй цәмәдәр гәсгә ферох сты, Партийы Горәтгәрон райкомы уәды фыццаг секретарь Хьаләгаты Григори, районы райәххәскомы сәрдар Бәдтиаты Ахамбег ама районы хьәууон-хәдзарадон хайады сәргьләууәг Гуыриаты

Елдзарән сә Социалистон Фәллоый Хъайтары нәмттә кәй байстой, уый. Гуырийы-фырт әмә Бәдтийы-фырт ма ахәстоны дәр фәбадтысты. Хурмә хаст не 'рцыдысты уыцы хабәрттә әмә, кьәхтә-кьухтә кәмә бафтауынц, ахәм дам-думты хуызы хәлиу кодтой.

Цәвиттон, 1947 азы 29 мартыйы ССР Цәдисы Сәйраг Советы Президиум уынаффә рахаста, хъәууон хәдзарады раззагдәртән хъәздыг тылләг әрзайын кәныны тыххәй Социалистон Фәллоый Хъайтарты нәмттә ләвәрд кәй цәудзән, уый тыххәй. Уыцы аз Горәтгәрон районы колхозтә хъәздыг тылләг әрзайын кодтой. Куысты бәрәггәнәнәнтә куы бахыгътой, уәд рабәрәг ис, районы тынгдәр чи фесгуыхт әмә, хъайтары кад райсынән цас тылләг сисын хъуыди, уымәй фылдәр чи әрзайын кодта, ахәмты нәмттә. Уәд районы разамонджытә ныхъхъуыды кодтой әмә ссардтой, кьух бакәнән кәмә нә фәуыздән, ахәм әвәджиауы мадзал. Колхозтыл зылдысты, цы тылләг әрзад, уый бәрәггонд кәм фәцәуы, уыцы боныгтә систой әмә нымәцтыл әфтыдтой. Уыцы бәрн фыццаджыдәр сәхимә райстой скьләдты хицәуттә. Әвзаг дойнаг дур дәр тайын кәны, әмә сә-иу сразы кодтой. Цәвиттон, алы мәй дәр скьлады хицау саразы хыгъд. Тәссаг у, афәдзы кәрон әцәг уавәр йәхи куы равдиса, уымәй – цы йәм әрбацыд, уыдонән фәстаг нәмыджы онг хъуамә бынәттә ссара. Науәд – йә сәр судзы.

Уәдә цы хъуамә фәкодтаиккой, быдыры чи не 'рзад, фәлә боныгты фыст чи әрцыд, уыцы центнерты? Уымән дәр хос ссардтой. Колхозы правлени-иу сарәзта хәрдзты гәххәт. Уыцы гәххәтт-иу ацыди фермәйы хицаумә, ома, ды колхозы хордонәй уыцы әмә уыцы бон уал центнеры аластай холлагән. Ам дәр та әвзаг ауадзын куыннә бахъуыдаид. Фермәйы хицау-иу хәрдзты гәххәтты йә кьух бамыхуыр кодта... Ома, чи не 'рзати, фәлә скьлады хицауы боныджы фыст чи әрцыди, уыцы тылләг афардәг әгомыг хьомты хъәләсы. Ахәм дәсны нәма райгуырд, әмә фосы хъуыдытә адәймаджи әвзагмә чи ратәлмац кәна...

Уыцы хабәрттә ма кәй зәрдыл ләууынц, уыдон фәзәгъынц: Горәтгәрон районы уәды хъәууонхәдзарадон хайады сәйраг агрономы куы нә фәхъулон кодтаиккой хъайтары номәй, уәд районы иннә әртә хицауән сә стьалытә сә аләмәты бонмә сә риутәй тәмәнәтә калдтаиккой. Сәйраг агроном зыдта алцыдәр әмә сыл ныффыста Мәскуымә. Суанг ма, зәгъынц, хъуыддәгтә зонынмә-иу чи ссыди, уыдонән, куыд хъуамә архайой, уый дәр амыдта.

Мæнг хъайтарты хабæрттæ куы рахъæр сты, уæд схауди нæ сыхаг Бедтиты Бабулийы масты хæлбурцъ: «Хæмпæлты геройтæ!» Афтæ зæгъыны бар ын уыди – хæсты зындонаен йæ бæстастæуты ахызти, райдианæй йæ банцайынмæ цардæй мæлæты 'хсæн ауæдзыл фæцъидис, уæдæ, колхоз куы æрфидар, уæдæй дзы суанг йæ амæлæты бонмæ фæкуыста. Афæдзæй-афæдзмæ-иу æнцад не 'ркодта. Быдырæй йæ æнафæразгæйæ æрбаластой, æмæ бирæ нал ахаста.

Бабулийæ цы 'мбисæндтæ баззад, уыдон ныр дæр ма æрæмысынц йæ хъæуккæгтæ, сыхæгтæ. Йæ рæстуды уайдзæф зæгъынын фæстиат никуы фæкодта. Æмæ йын уацæн дзырдтæй баззæдысты. Мæ фыд дзы-иу хæсты рæстæгæй иу хабар арæх æрæмысыд (кæрæй-кæронмæ иумæ фесты). Хъæды бæлæстæ къæрццызтæ кодтой, ахæм фыдхъызт рæстæг æрæййæфта. Акъоппыты бадтысты, æдæрсгæ базмæлæн дæр сын нæ уыди, æмæ узалæй тъæнджытæ хаудтой. Лейтенант, ныгъуылдтытæгæнгæ, сæ разы æрбалæууыд, йæ зæгъинагтæ сын загъта æмæ хъуамæ дардæр ацыдаид, фæлæ йын Бабули йæ кæрцы тæрттæм февнæлдта æмæ йæ цæхгæр афарста:

– Ты шкурæ здавал?

Лейтенант йе уæхсчытыл схæцыд, ома ницы дын æмбарын.

– Ты шкурæ здавал? – ногæй та йæ афарста Бабули.

Дæ сæрызонд фæцыд, цытæ лæхурыс, зæгъгæ йыл лейтенант бабустæ кодта.

– Я шкурæ здавал, – загъта Бабули æмæ йæ цинелы риу бахоста. – У меня тулуп нету. – Стæй та лейтенанты кæрцы тæрттæм февнæлдта. – Ты шкурæ не здавал, тебе тулуп ешт. Этæ честнæ?

Бабулийы сыхæгтæй иу – йæхи фæлтæрæй – фæмагуса, схъæластæу рахаста. Бабули йæ нæ быхста, куыстафон-иу сæ дуармæ дæргъкъахæй кæй бадти, уый йын нæ ныххатыр кодта. Иуахæмы та схъæластæу сатаеджы куыд бадти, афтæ Бабули йæ цурты фæцæйцыд æмæ йæ афарста:

– Цæй, куыдтæ дæ, фынаы хорз кæныс? Дæ зæрдæ хæрын агуры?

– Хур мæ тавы, хур мæ тавы, – сдзырдта сыхаг.

– Хур сæгъы бæркъайы дæр тавы, – бадзырдта йæм Бабули æмæ дарддæр ацыди. Хуыскъастæу æм фæстæ ахъæр кодта:

– Уæллæй, мæ килæ дæ килæйæ уæззаудæр у. Чи нæ кусагдæр у, уый бафæлварæн дæр ис.

Бабули йæм йе уæхсчы сæрты адзырдта:

– Мэлэты хабедзен! Хуымы кæрон мæ лæдзæг æрсадздзынæн, мæ худ ыл æркæндзынæн, æмæ уый дæр дæуæй фылдæр бакудзæн.

...Зымæгмæ колхозы фосæн холлæгтæ цæттæ кæныны афон ралæууыди. Æмæ Бабулийы дæр арвыстой хохмæ хос кæрдынмæ. Сæ куыстытæ куы бакодтой, куы сæ февдæлди, уæд Бабули йæ 'мкусæг, йæ хистæр цоты карæн лæппуйæн афтæ зæгъы: «Цом æмæ уисойæгтæ ракаенæм».

Лæппу базивæг кодта, нæ ацыди йемæ. Бабули бæрзы куыристы уæззау баст æрбахаста йе 'ккойы. Сæхимæ куы æрцыдысты æмæ Бæдтийы-фырт йæ уисойæгты куырис куы раппæрста машинæйы гуыффæйæ, уæд æм æмбал лæппу бахæлæг кодта æмæ йын алагъстæ кодта: «Иу-дыууæ уисойаджы ма мын дзы авæр!» Бабули хъæрæй афтæ бакодта: «Ай дын диссаг! Уисойаг æй бахъуыд! Æмæ дæ куы хуыдтон, уæд цæуылнæ цыдтæ? – лæппуйы разæй акъахдзæфтæ кодта, стæй йæм фæзылди. – Æниу, ды цæй лæг дæ, хурауон кæныс æмæ хурауон!»

Бабули йæ мидзæрдæйы не сразы, фæллойы тыххæй Хъайтары нæмттæ кæй лæвæрдтой, уымæ, ома, адæймагæн фæллой кæнын æрдзæй лæвæрд миниуæг у, æмæ уый тыххæй кæйдæрты уæлдай хъулон цæмæн кæнæм?! Хæсты арты лæгæвзарæнты чи схъайтар, уыдоны кад цыма дæлæмæ кæнынц, афтæ йæ нымадта æмæ уымæн схæлбурцъ кодта мæстæлгъæдæй. Районы разамонджытæ кæнгæ хъайтартæ кæй сты, уый куы рахъæр, Бабулийы зæрдыл уæд æрбалæууыдаид, арæх-иу кæй дзырдта, уыцы хабар.

Цæвиттон-иу, НЭП-ы рæстæг æхсызгонæй æрæмысыд. Зæххытæ бинойнаджы сæрыл байуæрстой, сæ авналæнтæ сæхи бар уыдысты æмæ уайтагъддæр сæхиуыл фæхæцыдысты, адæмæн сæ куыст зæрдæрухсы хос сси. Чи куыд сæрæндæр æмæ куыстуарзондæр уыди, афтæ йæ къæбиц – дзагдæр. Фæлæ сæ хъæуы разынди хуыскъастæутæ дæр. Уыдонæй чи цы баци, уый дзы, чи зоны, рох дæр фæци, фæлæ-иу уыдонæй иуы кой ракодта. Йæ зæххы хай иннæты хæйттæй цаудæр нæ уыди, фæлæ-иу æй уалдзæджы хуым æмæ таугæ цы бакодта, æндæр æм-иу къух нал бахæццæ. Кæрдæг æмæ-иу нартхоры æвзартæ æмгуыппæй ссыдысты, кæрдæг-иу сбæлас, æмæ-иу нартхоры æвзарæй йæ зæнг лыстæгдæр нæ уыди. Нартхортонæнты дæр æм-иу нал ацыдысты – искуы дзы-иу дзенкъорыл кæд æрхæцыд цæст, æндæр уыцы æхсæст лæдзæгау лæууыдысты æвзартæ. Йæ хуымтæ-иу чи бафснайдта, уыдон-иу сæ хызынтæ сæ фарсыл абастой æмæ-иу

хуымыл азылдысты. Йæ бинонтæ – дзой-дзæллаг, куыддæртæй æмæ кæйдæрты руаджы ирвæзтысты.

Уалынмæ лæг куы бацауид, абетæ кæм амыдтой æнахуыргæндтæн, уыцы ликбезы ахуырдонмæ. Колхозтæ аразын куы райдыдтой, уæд дын куы фæхæлдзæг уайд, йæ сæрыл куы схæцид æмæ активонты æхсæнæй куы разынид. Нæ хъуыды кодта бæлвырд, магуса уыди æмæ йын йæ ахуырыл дæр нæ 'ууæндыди æмæ йын йæ скъолатæм йæ хъус нæ дардта Бабули, фæлæ ма йæ цыдæр курсытæм арвыстой. Бæрнон бынæттæ йæм æрхаудта колхозы. Уалынмæ дын æй районмæ куы акæнииккой, æмæ-иу рæстæгæй-рæстæгмæ æрбайхусти: хуыскъастæуы та цыдæр стыр скъоламæ арвыстой. Иуахæмы дын кæсынц, æмæ колхозы правленийы къулыл ставд дамгъæтæй фыст хъусынгæнинаг куы баныхасиккой. Адæм æй цымыдисæй кастысты, сæ къухтæ-иу æркъæрцц ластой æмæ-иу, хъæрæй дистæгæнгæ, хъусынгæнинаджы разæй рацыдысты. Рацæй-рабон, æмæ дын, хуыскъастæуæй кæй зыдтой, фидиссагæй чи баззад, уый стыр бынат куы бацахсид районы, æмæ йæ ныр ардæм, цард куыд аразын хъæуы, уый тыххæй доклад кæнынмæ куы æрæрвитиккой. Бабули-иу загъта:

– Уæллæй, ахæм диссаг Нарты рæстæг дæр нæ уыди. Йæ цæхæрадон чи никуы бакуыста, йæ цоты афтид гуыбынтæ чи никуы бафсæста, уый ныр стыр бынаты сæвæрдтой æмæ, цард куыд аразын хъæуы, уый нын хъуамæ бацамона.

Уæд фæуазалзæрдæ бæрнон бынæтты бадджытæм. Фæллойгæнæджы уды фыдæбон барæн тæрæзтæ ахæмты къухтæм бахаудтой, зæгъгæ, хъуыды кодта, æмæ алы хæрæмтты цыдысты. Æмæ сын ницы хатыр кодта. Æмæ-иу цы загъта уый – йе 'мхъуыдыгæнæг, йе 'мфыдæбон, йæ 'мрыст фæллойгæнджыты номæй.

* * *

Дзесты Куыдзæджы документалон уацау «Алагираг Сатана»-йæн æз редактор кæд æмæ кæд уыдтæн! Хъуыды ма йæ кæнын, къухфыст куы кастæн, уæд мæм йе 'взаг æгæр хус фæкасти, æмæ бакатай кодтон, зæгъын, газетты иударон штаптæй нывæст очерктау дзы куы рафæлмæнон. Фæлæ, Уырымты Марийæйы царды чиныджы фæрстæ фæлдахын куы байдыдтон, уæд мæ æрбайрох, автор хъуыдыйад куыд аразы, уый дæр. Уыцы уацауы, фæкттæ æмæ нымæцты æвзагæй дзургæйæ, царды рæстдзинад фылдæр æвдыст æрцыд, авторы

кѳухы бафтыди фылдѳр рѳстдзинад зѳгѳын, иуѳй-иу фысджыты «психологон романтимѳ» абаргѳйѳ.

Чиныг куы рацыд, уѳдѳй нырмаѳ дис кѳнын Уырымты Мариййы хѳысмѳтыл. Йѳ царды, йѳ бинонты царды фѳернайдзаг хабѳрттѳ бѳстон фыст ѳрцыдысты. Мариййы чи зыдта лѳгѳй-лѳгмѳ, Куыдзѳг-иу уыдонѳй бирѳты ныхѳстѳ ѳфѳзмыдта. Куыд раст у, йѳ бинонтѳн, йѳхи удѳн куыд хѳдзардзинаѳ хѳцыд, йѳ чѳиухид куысты тыххѳй-иу цы премитѳ ѳмѳ лѳвѳрдтѳ райста, уыдон-иу куыд таучелѳй байуѳрста, уыцы ѳмбисѳндтѳ, дам, мын-иу фѳхастой ѳмѳ-иу сѳ ныхас балхынцѳ кодтой: «Алѳ, ѳдылы у, хѳрз ѳдылы!»

Ёвѳѳцагѳн, фѳтѳджы рѳстѳджы уѳззаудѳр бѳллѳхтѳй иу у, уыцы «хѳрз ѳдылыты» уды фыдѳбон барѳн тѳрѳзтѳ нѳм кѳй нѳ уыди, уый. Ныр ыл бирѳтѳ басастысты, фѳлѳ йыл хѳуыды дѳр чи нѳма акодта, уыдонѳн нымѳц дѳр нѳй, ѳмѳ уый дѳр, уѳды рѳстѳг адѳймаджы зонд гѳлириртѳстытѳ кѳй ныккодта, ууыл дзурѳг у.

Мария цы кѳрчыты фермѳмѳ бацыди, уым-иу ѳфѳдзы дѳргѳы алы карк дѳр ѳрѳфтыдта 12 айчы, иу айчы аргѳ иу схызтис 15 соммѳ. Сызгѳѳрин ѳйчытѳ сѳ хуыдтой. Фараст азы фѳстѳ Мариййы кѳрчытѳй алчидѳр ѳфѳдзмѳ ѳфтауын байдыдта 200 айкѳй фылдѳр. Йѳ кой дардыл айхѳуыст, ѳмѳ ѳнхѳѳлмѳ кастысты, уѳдѳ йын Фѳллойы Хѳайтары ном ратдзысты, зѳгѳгѳ. Фѳлѳ – уыцы барѳнтѳ, цѳстфѳлдахджытѳ кѳй сѳбѳркад кодтой, уыцы проценттѳ! Мария – ѳппѳтѳй дѳр ѳххѳст адѳймаг, фѳлѳ йын ѳйчыты нымѳц ѳмткѳй нѳ фаг кодта. Ёмѳ йын райкомы секретѳрѳ лѳгѳй-лѳгмѳ загѳта: «200 мин айчы ма ноджыдѳр радтай, зѳгѳгѳ дын инкубаторы станцѳйы гѳххѳтт куы саразиккой, уѳд дын Фѳллойы Хѳайтары ном снысан кѳнниккам». Мария рамѳсты: «Мѳ хѳс ахицѳн кодтон дывѳрѳй. Мѳн тыхѳрѳзт кад нѳ хѳѳуы!» Ацы хабар чиныджы бѳлвырд фыст у, фѳлѳ Мария фыццаг секретѳры кабинетѳй, цѳхѳртѳ калгѳ, куыд рацыд, обкоммѳ фѳдисы цѳуѳгау куыд фѳкодта, бѳрнѳн кусѳджы кабинеты куыд смидѳг ѳмѳ йѳ комкоммѳ куыд бафарста: «Уѳдѳ нѳ хѳайтартѳ иууылдѳр ахѳмтѳ сты?», уыцы хабар чиныгмѳ нѳ бахауди – «соцреализм» ахѳм ѳцѳгтѳ зѳгѳыны бар нѳ лѳвѳрдта...

Чиныгмѳ нѳ бахауди, хахуырты ѳмѳттаг чи бѳци, рѳстѳй кѳй ѳрцѳхстой, ахѳм адѳймаджы сѳрыл Мария кѳй сдзырдта, уый дѳр. Куыдзѳг мын фѳзмыдта йѳ ныхѳстѳ, чиныг мыхуырмѳ куы цѳттѳ кодтам, уѳд. Райкомы фыццаг лѳг, дам ын загѳта: дѳ бон дѳр

ын ницы у, мæ бон дæр, дæ дзыхæй дæр макуыуал схауэнт уыцы ныхæстæ. Мария рацыди, хæдзарæй æрхизæн асины къæпхæныл сбадти æмæ йæ цæссыгтæ фæкалдта. Кæй сæрыл сдзырдта, уымæн мын йæ ном дæр загъта Куыздæг, фæлæ йæ нал хъуыды кæнын. Нал æй æрхъуыды кодта Мария йæхæдæг дæр. 1968 азы кæрон æй бацагуырджон. Сынтæгæй не стади. Ныхаскъахæн фæрстытæ йæ кодтон, фæлæ йæ зæрдыл ницуал лæууыди, йæ бирæ фыдæбæттæ йыл æруæз кодтой, дзырдæй дзырды 'хсæн йæ хъуыды кæмæй айрох вæййы, уый уавæрмæ æрхауди. Нæ республикæйы сæйраг горæты – йæ фатер.

Уыцы фатер райсыны размæ мын Марияйы цардæй Алагиры райкомы уæды фыццаг секретарь Дудиаты Мойсей ахæм хабар радзырдта: «Мария пенси иста, фæлæ ма мæргъты дарæны куыста. Иуахæмы æрыхъуыстон: Дзæуджыхъæумæ, дам, лидзы. Мария, зæгъын, ам дæ зонынц, æмæ нæ дæ сæр арæх бахъæуы, æнæ дæу нæ бæрæгбон дæр нал сфидAUDзæн, фæсивæд дæ ныхасмæ æхсызгонæй байхъусынц. Цæхгæр мын загъта: «Цæугæ кæнын!» Уæд райкомы ауынаффæ кодтам æмæ загътам: хæстæгдæр рæстæг, Алагиры чи сцæттæ уа, уыцы хæдзары Марияйæн хорз фатер раттæм. Хæдзар заводы кусджытæн арæзтой, æмæ дзы закъонмæ гæсгæ Марияйæн дæттæн нæ уыди, фæлæ, зæгъынц, ахæм адæймаджы тыххæй закъон дæр бабыхсдзæн. Хæдзар куы сцæттæ, уæд æм фæдзырдтон. Дыууæ фатерæй йæ бар уыди. Иу – фыццагæм уæладзыджы, иннæ – дыккаджы, иу – дыууæуатон, иннæ – иууатон. Мария афтæ бакодта: «Æри-ма дæ дæгъæлтæ, дыууæ фатеры дæр мæ хъæуынц». Ай та, зæгъын, цыдæр ныффæнд кодта, зæгъгæ, ахъуыды кодтон æмæ йæм дыууæйы дæгъæлтæ дæр балæвæрдтон. Фæрухс йæ цæсгом, дæгъæлты бæстытæй иумæ ацамыдта: «Мæнæ уый ратдзынæн бирæгъзæнггаг хъугдугæгæн, йæ хæдзар æдзæллаг у. Иннæ та, мемæ маргъдарæны чи кусы, уыцы чызгæн».

Дзесты Куыздæджы чиныг «Алагираг Сатана»-мæ чи нæ бахауд, ахæм æмбисондæн хæссинаг хабæрттæ ма мын фæдзырдта Марияйы хо Маня дæр. Уый бирæ азты дæргъы фæкуыста йæ хойы фарсмæ, йæ дыууæ фырты дæр – йемæ. «Иуахæмы, – мысыди Маня, – мæ къаба æмæ мæ раздарæн ахсадтон. Мæ цындатæ хуылыздзæй акодтон, атыхтон мæ ногæхсад дзаумæттæ. Зæгъын, нæхимæ сæ ахус кæндзынæн. Хæдзары зылдтытæ дæр мæхимæ кастысты, æмæ фæндагмæ ратындзыдтон».

– Кæдæм фезгъорыс? – фæстæ айхъуыстон Марияйы хъæр. – Ёрлæуу дын зæгъын!

Фæзылдтæн æм. Топпæргъæвдæй мæ фæстæ рацæйзгъордта мæ хо.

– Ауадз мæ, – алæгъстæ йын кодтон. – Автобусмæ мын æрæджы кæны.

– Ёрлæуу, нæ дыл бацауæрддзынæн! – хъæр мæм кæны æмæ мæм топп ныддардта. Ёрлæууыдтæн.

– Дæ дæлармы цы фæхæссыс? – æввахс мæм æрбацыд. Мæ хуылыдз дзаумæттæ йæм равдыстон, æмæ уæд æрсабыр.

– Ай æдылы митæн кæрон нæ уыд, кæрон, – загъд кодта йæ хомæ Маня, сынтæджы 'рдæм-иу фæкасти. – Иуахæмы та нын премитæ радтой, Мариянæн – телевизор, мæнæн – къабайаг. Сæккой сæ кодта æмæ сæ Црауы балæууын кодта! Бæргæ йын нæ лæвæрдтон мæ къабайаг, фæлæ мæм хъуыста! Дæуæн та, дам, ратдзысты.

Мария бахудти æм афтæ бакодта:

– Гъомæ ме 'взарджытæм телевизор нæ уыди, æмæ сын æй ма баластаин?

«Рекорд», зæгъгæ, ахæм иумæйаг сæргондимæ газет «Комсомольская правда» 1988 азы 15 октябры ныммыхуыр кодта дыууæ уацы. Сæ автортæ дыууæйæ дæр дзурынц, 1935 азы йæ кой æгас дунейыл дæр кæмæн айхъуысти, уыцы шахтер Алексей Стахановы сгуйхты «сусæгдзинæдты» тыххæй. Ныронг зыдтам: Стаханов суткæмæ иунагæй йæ куысты нормæ сæххæст кодта 14 хатты фылдæрæй. Ныр, куыд рабæрæг, афтæмæй ма йын æххуыс кодтой Борисенко æмæ Щиголев. Ёртæйæ дæр æмгуыст фæкодтой, хъайтары ном та æрмæст Стахановæн саккаг кодтой. Стахановонты фæдонты змæлдæн стыр æхсæнадон ахадындзинад кæй уыди, ууыл ныхас дæр нæй, – мингай кусджыты æмæ колхозонты разæнгард кодта хъазуатон куыстмæ. Автортæ зæгъынц, зæгъгæ, 30-æм азты кæмфæнды дæр бынæттæ æвæрд цыдысты «чысыл фæтæгтæ», къæм абадæн дæр кæуыл нæ уыд, ахæм раздæуджыты размæ кодтой. Хъайтары ном кæмæн хъуамæ радтаиккой, уый дæр-иу сасирæй луарæгау бакодтой, уымæн æмæ, хъайтар кæй хъуамæ скодтаиккой, уый-иу куы фæкъуыхцы, уæд-иу йæхиуыл дæр æмæ, чи йæ равзæрста, ууыл дæр магуыры бон акодтаид.

Астæуккаг скъолайы ма ахуыр кодтон, уæд ма хъуыды сфидар – бацæудзынæн педагогон институтмæ ирон æвзаг æмæ литературæйы факультетмæ. Нæ йæ сусæг кæнын – ахуыргæнæгæй кусыны зæрдæ мæм нæ уыди. Фæсивæдæй сфæлдыстадон куысты йæ хъарутæ чи æвзæрста, уыдон педагогон институтмæ кæй цыдысты, æдзух уый хъуыстон литературæйы ахуыргæнджытæй, уый базыдтон, ирон фысджыты биографитæ ахуыр кæнгæйæ дæр.

Уыцы институты цыренæй сыгъди бæрзонд аивады артдзæст, æмæ йын дардмæ дæр йæ 'ндæвд æнкъардтон. Уым нæм æнхæлмæ кастысты, аивады авд дуары фæстæ æмбæхст сусæгдзинæдтæ чи базыдта, аивады кæлæнгæнæг тых цы у, уый уырзæй сгарæгау чи бакодта, уыцы зондджын æмæ фендджын дæснытæ. Уыдон нын нæ къухтыл ахæцдысты æмæ нæ бахондысты Къостайы æмæ, йæ фæстæ ирон литературæйы тырыса чи хаста, уыдоны æрмæдзтæм, уырыссаг æмæ фæсарæйнаг литературæты сæ нæмттæ пехуымпартау кæмæн систы, уыцы фысджыты удагас сурæттæ нын нæ цыстыты раз слæууын кæндзысты.

Мæ бæллиц сæххæст – сдæн пединституты ирон æвзаг æмæ литературæйы факультеты студент. Йæ хъарутæ сфæлдыстадон куысты чи æвзæрста, уыдон кæрæдзи базыдтой. Æрбамбырд нæ кодтой, рахуыдтой нæ «литературон къорд». Нæ фыццаг разамонæг, нæ къухыл нын чи ахæцыд, уый – Джиоты Хазби. Уæд аспирант уыди. Нæ къорды къам газеты дæр фæзынди. Цы ныхæстæ-иу рауад не 'мбырдты, цытæ нын амыдта, уыдонæй ма зæрдыл ницуал лæууы. Чи зоны, тауæг æвæджиауы мыггаг фæтыдта, фæлæ нæмгуытæ мæгуыр мæрмæ фæкалдысты æмæ æвзар не суагътой. Уымæн дæр уæвæн ис. Ахæм хъуыдытæ зæгъæджы ныхмæ уæд исты аргументтæ равдисын мæ бон нæ бауыдаид. Уыцы аргументтæ, афтæ бирæ рæстæг нæ рацыд, уæд рабæрæг сты, фæлæ сын зæгъыны фадат нæма уыди.

Уæдæ ма æркæсæм, уæд, 50-æм азты райдиан, ма фыццаг аивадон разамонæг цавæр зондахастыл хæст уыди, ивгъуыды æмæ уæды фысджыты сфæлдыстады аивадон уæз цавæр барæнтæй барста, уыдæттæм.

Астæуккаг сколайы нын амыдтой, зæгъгæ, Гæдиаты Цомахъ уыди курдиатджын фыссæг æмæ æхсæнадон архайæг. Эстонийы, Дерпты университеты ахуыр кæнгæйæ, архайдта студентты сусæг къордты,

базонгæ ис марксистон литературæимæ, фæллойгæнджыты æхсæн паряхат кодта революцион прокламацитæ. Тох кодта хæдхæцæг паддзахы ныхмæ, фыста революцион-публицистон уацтæ æмæ литературон уацмыстæ, тох кодта сылгоймаджы ссæрибар кæныныл. Паддзахадты жандармтæ йæ æрцахстой æмæ йæ ахастой Сыбырмæ, фæлæ ахæстоны уæззау уавæрты дæр нæ ныууагъта йæ революцион куыст.

Цомахы ном нын сси бæрзонд стъалыйау. Уыди йæ рæстæджы ахуыргонддæр ирæттæй. Фæлæ дын æм Джиойы-фырт куы фæкомкоммæ уайд, æлдарадон социализмы барæнтæй дын куы æрбарид Цомахы сфæлдыстад æмæ цæхгæр куы алыг кæнид: «...Цомахы иуай-иу уацмыстæ хызт не сты идеологон сахъатдзинадæй, зæгъæм, йæ статьятæ: «Брытъиаты Елбыздыхъо», «Мамсыраты Темырболат – фыццаг ирон поэт», йе 'мдзæвгæтæ «Сидзæр», «Фæнды мæ», йæ драмæ «Ос-Бæгъатыр». Драмæ, зæгъы, у «историон рæстад зыгъуыммæ чи æвдисы æмæ буржуазон-националистон идеологи чи хæлиу кæны, ахæм уацмыс». «Драмæйы буржуазон-националистон мидис æмбæхст у уый мидæг, æмæ Ос-Бæгъатыр нæу гуырндзиаг адæмы ныхмæ, фæлæ тох кæны æрмæстдæр се 'лдæрттимæ...» Ацы скъуыддзæгтæ ист сты Джиоты Х. уац «Гæдиаты Цомахы драмæ «Ос-Бæгъатыры» тыххæй», зæгъгæ, уырдыгæй – (1952 аз, 25 июль, «Рæстдзинад»). Кардæй лыггæнæгау – йæ кæронбæттæн хатдзæг дæр: «Драмæ «Ос-Бæгъатыр» идейон æгъдауæй у зианхæссæг. Уымæ гæсгæ, уыцы пьесæ хъуамæ ист æрцæуа педагогон институты историон-филологон хайады, стæй астауккаг скъолаты ирон литературæйы ахуыргæнæн программæтæй».

Цомахы сурæт сыгъдæгæй лæууыди мæ цæстыты раз, æмæ йыл Джиойы-фырт цы цыф æрбакалдта, уымæй йыл иу æртах дæр нæ фæхæцыди, фæлæ зæрдæмæ цыдæр хызт ивылди, сæрды бæрæгастæу мит куы ныууара, уыйау ын бамбарæн нæ уыди.

Фыдыбæстæйы хъызæмæрттæ бавзарæг уæлахидзау æфсæддоны тыххæй Плиты Грис карз рæстдзинад загъта йæ чиныг «Салдат»-ы. Лозунгтæ дзурæг рупорты бынаты æрлæууын дæр-иу бахъуыди поэтты, фæдисон удисæн рæстæг афтæ домдта. Уыцы автортæй дæр бирæтæн сæ ныхас сæ мастæй ифтыгъд уыди æмæ-иу йæ нысаныл сæмбæлди. Фæлæ хæст куы æрсабыр, æмæ уæлахиздзауы нæртон сгуыхтыты тыххæй зæрдæбын ныхас зæгъыны рад куы ралæууыд, уæддæр рупор-хъæлæстæ нæ банцадысты. Грисы «Салдат»-ы – хæсты

артэй кэй рахаста, – уым ис ахэм трагикон нывтæ. Йæ салдат, сырхзынг æфсæнау чи сси, чи нæ басыгъд, фæлæ æхсидгæ чи бакодта, удагас адæймаджы миниуджытæй хайджын чи у. Йæ поэтикон рæстдзинад æвдисæг æууæлыл та дзы уый нымайын, æмæ æнæуынон, цыфддæр знаг дæр удагасæй æвдыст кэй æрцыд, ома, кодта улæфгæ, тæрсын дæр зыдта, уый дæр фæндыд цæрын.

Поэтикон удагас æвдисæнтау систы хæсты тыххæй йæ дзæвгар æмдзæвгæтæ, зæрдылдаргæйæ дзы бирæты дзурын базыдтон. Мæ хъуыды мын агайдтой, æнæнцой мæ кодтой. Уæлæмæ зæгъын æй нæ фæрæзтон, фæлæ йæ æргом хатыдтон – ахæм æмдзæвгæтæ цæмæй ныффыссай, уый тыххæй хæсты артэй раирвæзын хъæуы. Уыцы хатдзæг цæмæй скодтаин, уый тыххæй чиныг цал хатты хъуамæ бакастайн, цал хатты хъуамæ байхъуыстайн мæхæдæг мæхимæ, æмдзæвгæтæ хъæрæй дзургæйæ! Мæ хъуыдытæ æрнывыл сты. Æнæгуырысо, æхсызгон, бæлвырд нысанмæ сидæг хъуыдытæ.

Фæлæ йын адоныл цъыфкалæнты, æбуалгъ «измты» зæй рауагътой Джиоты Х. æмæ Хъыбызты Т. 1952 аз 26 сентябры газет «Рæстдзинад»-ы фæзынди сæ уац «Плиты Грисы иуæй-иу зианхæссæг æмдзæвгæты тыххæй». Уæды азты зылынгæнæг, лæгыл тугтæ мысæг критикæйы мадзæлттæй фæсте ницыуал ныууагътой ацы автортæ. Поэты æмдзæвгæты сæйрагдæр мидис, зæгъынц, у: «зæрдæрисдзинад, сагъæстæ, хъарджытæ...» «Зыгъуыммæ æвдисынц советон адамы зондхаст, зæрдæйыуаг æмæ æнкъарæнтæ хæсты уæззау бонты».

Мæнæ хæсты быдыр салдаты цæстытыл уайы, фæсхæст сæ хъæумæ куы æрыздæха, уæд ын куыд æгасцуай кæндзысты, цæмæйты йæ фæрсдзысты, уыдæттæ.

*Алчи мæ домдзæн нæ хабæрттыл,
Ныхасмæ сæ 'ппæт æрцæудзысты...
Нæ уæззау цæфтыл, уæззау мæрдтыл
Сæркъулæй бирæ фæкæудзысты.*

(Æмдзæвгæ «Мæ Ирмæ»-йæ, «Мах дуг», 1945 аз, №3).

Æмдзæвгæйы темæ æргом нысангонд у. Хæстæй æрæздæхæг цы уынгæг раны уыди! Хъуамæ зæгъа зынгхуыстыты нæмттæ, зæхх кэй нæ уромы, уыцы æцагтæ. Фæдзура æмæ-иу, чи йæм хъусы, уыдоны цæстытæм комкоммæ дæр бакæса.

Фæлæ дзы Джиоты Х. æмæ Хъыбызты Т. мæнæ цы мидис ссардтой: «Куыд уынаем, афтæмæй нæ адæм фашистон лæгмартимæ хъæбатырæй куы тох кодтой, уæд Плиты Грис та советон Уарæсейы тыхыл, нæ адæмыл, нæ цардарæзты системæйы хъаруйыл æмæ домбайдзинадыл не ууæндыдис».

Ацы цъыфкалæн уæддæр цæимæ сбарæн ис, зæгъгæ, куы ахъуыды кодтон, уæд мæ зæрдыл æрбалæууыди, газет «Неделя»-йы (1988 аз, ноябрь, №46) филологон наукæты доктор, Куйбышевы университеты профессор Лев Финк (уыди репрессигонд) йæхи тыххæй цы хабар дзуры, уый: «Слестгæнæг мыл цы хъуыддаг сарæзта, уый формалон æгъдауæй райдыдта, Ленинградæй Куйбышевмæ хаст иу литературæиртасæг газеты мæн базылынджын кæныны тыххæй цы загъта, уыдонæй. Ома, дам, æз Октябры агъоммæ сдæн, уый разамынд кæмæн лæвæрдта, гæрзифтонг эсерты уыцы къорды уæнг. Фæлæ æз райгуырдтæн 1916 азы, æмæ йæ хахуыр æгæр раргом. Æмæ уæд цы бакодтой слестгæнджытæ? Мæн æнæмæнг æрцахсын кæй хъæуы, уый тыххæй Куйбышевæй Мæскуымæ (уыцы рæстæг уым цардтæн æмæ ахуыр кодтон аспирантурæйы) арвыстой гæххæтт æмæ уым фæнысан кодтой, 1896 азы райгуырдтæн, зæгъгæ».

Иуæй иннæ æбуалгъдæр хахуыртæ калынц нæ критиктæ Плиты Грисыл: «зыгъуыммæ æвдисы социализмы бæстæйы хæстоны обрæз», «Реакцион æгъдæуттæ æмæ мистицизм пропагандæ кæны «Иунæджы кададжы», «Советон салдаты» Плийы-фырт æвдисы фыдракæнæгæй», «Фыдыбæстæйы хæсты тематикæйыл поэт цы æмдзæвгæтæ ныффыста, уыдон цух не сты буржуазон национализмы рецидивтæй дæр («Ма ку», «Хæцæны», «Салдат»). Ома, зæгъынц, Плийы-фырт дзуры советон адæмы номæй нæ, фæлæ «Иры сыгъдæг номæй», «Ирон æмæ иннæ æфсымæрон адæмты æхсæн сарæзта ауæдз».

Поэт йе 'мдзæвгæ «Салдат»-ы зæгъы: «...Цæй зын дæ, цæ, хæстмæ цæуын, цæй зын дæ!» Æмæ та йæ критиктæ базылынджын кодтой: «Зæрдæрыстæй, сагъæстæ кæнгæйæ, нæ адæм хæстмæ куы цыдаиккой, уæд уæлахиз дæр нæ фæуыдаиккой фашизмыл».

Критикты хотыхдоны разынди алымыггаг хахуыртæ æмæ сæ сæ амæттагыл радыгай скъæрдтой: «Плиты Грисы æмдзæвгæтæ цух не сты дынлæг æууæндыны æмæ мистикæйы мотивтæй дæр. Йæ лирикон геройтæ сты дингæнджытæ. Æмдзæвгæ «Хæцæны» поэт фыссы: «Ныртæккæ æнæнцой сырды уастæй мæ зæрдæ бамагуыр куыддæр».

Дарддæр: «Æмдзæвгæ «Разведкæйы» дæр тæппуд разведчик – дины фанатик, йæ уды быцъынаг скъуынгæйæ, лæгъстæ кæны мæйæн, цæмæй йæ ма срухс кæна, халонæн, цæмæй ма ныууаса æмæ йæ ма схъæр кæна». Æмæ ма ноджыдæр: «Уыцы дингæнджытæ, тарст сынты цъæхахстæй йæ зæрдæ кæмæн баризы, кувинаг чи сцæттæ кодта, Уастырджийыл йæхи чи бафæдзæхста, уыдон, Грисмæ гæсгæ, сты советон салдæттæ».

Æмæ нæ критиктæ æппынфæстагмæ кæй фæцауæрстой, уыцы хахуыртæ: «Зæгъын хъæуы уый, æмæ æмдзæвгæ «Салдат» кæй у порнографин, натуралистон. Зæгъæм: «Аварин дæ мæ уæрагыл, андадзин дæ мæ риуыл».

Уæды рæстæг хъомыл кодтой, партион амынддзинадтæ æмæ хъуыдытæ царды алы къабæзты, уымæ аивады æмæ литературæйы тугдадзинты чи уагътаид, хотыхтæ сæ чи арæзтаид, ахæм къæрцхъус, тасаг, иузæрдион кадртæ. Со хъомысджындæрты сын рæстæг йæ цырен гуылфæнты рагъмæ систа. Сæ сæйрагдæр хæс – йæхи хъуыды ма кæмæ баззад, уыдоны æгъатырæй хурх кæнын.

Царды цы арæзтæуы фарны хъуыддагæй дæр, фыдæй дæр – цæрæг уд сæ зонды хосæн исы. Кæм афоныл, кæм æрæджиау. Рæмудзæн æрмæгау чи фæзындаид, ахæм уацы ныхмæ иу сдзурæг нæ фæци. Йæ зонд дзæгъæлтæ кодта, ахæм уавæры æвæрд цыди, скъолайы хъуыды кæнын кæй нæ сахуыр кодтой, институты аудиториты дæр æнуд кæмæн уыди, уыцы студент. Уæддæр исты хатдзæг скæнын хъуыди, æмæ иуахæмы уымæн дæр йæ рæстæг ралæууыд.

Ирон литературæйæ нын лекцитæ касти Хъазыбегты Хъазыбег. Лекцийы рæстæг-иу цадæггай къахдзæфтæ кодта, гæххæтмæ никуы касти. Фыссæджы æрмæдзы сусæгдзинадты кой дæр æм-иу рауади, йæ кары фæлтæры сфæлдыстадон кусджыты, уыдоны хистæр æмæ кæстæр фæлтæрты минавæртты дæр лæгæй-лæгмæ зыдта, æмæ нын-иу сæ цардæй цымыдисаг хабæрттæ æнæ радзургæ нæ фæци. Йæхимæ нæ-иу æрыхъусын кодта. Æмæ йæм фæхъуыстайккам кæронмæ, фæлæ иуахæмы сусу-бусу ныхасæй райхъуысти: «Хъазыбегты Хъазыбеджы æрцахстой!» Цæмæн? Цы кæнæг уыди? Мах зæрдæ йыл куы никуы ницæмæй фæхудти. Скъолайы йын йе сфæлдыстадæн стыр аргъ куы кодтой. Хæстон сгуыхт лæгыл нымад куы уыди, йæ хæстон хæрзиуджытæ нырма уыцы цырен æрттывд куы кодтой йæ риуæй.

Ау, кæд знаггадгæнæг разынд, уæд æй мах, студенттæ, хъуамæ

æппæты разæй ма базыдтаиккам? Цæуылнæ нын исты схæр кодтой?

Уыцы рæстæджыты тыххæй мын фæдзырдта филологон наукаеты кандидат, нæ институты ирон æвзаг æмæ литературæйы кафедрæйы доцент Калоты Георги: «Хъазыбегты Хъазыбеджы куы 'рцахстой, уæд мæм Паддзахады æдасдзинад хъахъхъæнæг министрадмæ фæсидтысты æмæ мæ лæмбынæг фæфарстой Хъазыбеджы тыххæй. Иумæ бацæттæ кодтам æмæ мыхуыры рауагътам «Ирон адамон сфæлдыстад». Куыд загътой, афтæмæй уыцы чиныджы разынд гуымыры рæдыдтытæ. Хъазыбеджы тыххæй мæ размæ кæй фарстой, уыдон сын фæнымадтой уыцы рæдыдтытæ. Мæнæй дæр домдтой афтæ загъын: «Ирон адамон сфæлдыстад»-ы рæдыдæй цы ис, уыдон иууылдæр Хъазыбеджы-фырты аххосæй аирвæзтысты.

Æз загътон:

– Кæмæй загъут, уыдон кæд рæдыдтытæ æмæ къуыхцытæ сты, уæд мæн аххосæй дæр аирвæзтысты...

– Уый ахст у, ды – сæрибар, уæд ахæм æвзагæй цæмæн дзурыс? – тызмæгæй мæ бафарста министрады кусæг. Бæлвырд дзуаппытæм мæм æнхæлмæ касти, æмæ йын ахæмæй куы ницы загътон, уæд та мæ баййардта:

– Цавæр лæг у? Нозтуарзаг æй хонынц. Ды йæ нозтджынаæй арæх уыдтай?

– Æз уый нæ загъин, – загътон æз. – Куысты йæ нозтджынаæй никуы фæдтон. Иу- хатт Ногирай педагогон практикайæ куыд сыздæхтыстæм, афтæ нæ фæндаг фæлладуадзæн паркыл акодтам, лæугæйæ фæйнæ сæдæ мисхалы анызтам æмæ институтмæ бацыдыстæм. Æндæр ахæмæй ницы хъуыды кæнын, – дзуапп ын радтон æз. Уый фæстæ та, Хъазыбег-иу лекциты цавæр тæссаг хъуыдытæ дзырдта, уымæй мæ фæфарстой.

– Брытъиаты Елбыздыхъойæ феппæлы, загъынц, – уыцы æдзынагæй мын мæ цæстытæм ныккасти.

– Йæ сфæлдыстадæй йын феппæлы, – дзуапп та радтон æз, – уымæн æмæ курдиатджын драматург уыди. Уыцы хуызы мæхæдæг дæр феппæлын Елбыздыхъойы сфæлдыстадæй. Фæлæ йын йæ политикон архайдмæ критикон цæстæй касти Хъазыбег.

Уый размæ аз газеты æнæхъæн фарс бацахста нæ драматургийы бындураæварæджы тыххæй Хъайтыхъты Михалы фыст уац. Знаг æй рахуыдта, контрреволюционер. Ныхас тынгдæр цыди трагеди

«Амран»-ы тыххэй. Йæ сэйраг геройы, дам, не суæгъд кодта. Ома йæ уацмысæй, дам, афтæ зæгъы: Октябры революци адамæн сæрибар не 'рхаста.

Александр Фадеев тынг баххуыс кодта Хъазыбегты Хъазыбегæн, æмæ йæ рауагътой. Куы суæгъд, уæд мæм йæ дыккаг бон æрбацыд æмæ мын фæарфæтæ кодта. Алы дамтæ, дам мыл кодтой, расыггæнагæй, дам мæ равдыстой. Тынг раст лæг уыди Хъазыбег, йæ риу хæстон хæрзиуджытæй – дзаг. Уый фæстæ йæ институтмæ æмгæрон нал бауагътой. Астæуккаг скъолайы фæкуыста...

Калоты Георгийæн йæхиуыл дæр фыстой хахуыртæ. Пединституты директоры хæдивæг Соколов-иу æм фæдзырдта æмæ-иу ын фехъусын кодта: «Ныффыстой та дыл». Æппæты сабырдæр ирон хуыдта Георгийы æмæ, йæ бон цы уыди, уымæй йæ хъахъхъæдта. Георгийы бинонтæ куы бакъорд сты, уæд та йын афтæ: «Куыстæй дæр, дæ бинонты тыххæй дæр гæххæттытæ сараз, æмæ дын мызд фæфылдæр кæнæм.» Адамы знаджы фырт институты цæмæн кусы, зæгъгæ, чидæртæ цæхæртæ калдтой, фæсномыгæй йыл фыстой».

Æвæдза, уæды фыдракæндтæ ахæм æбуалгъ æмæ æнахъинон уыдысты, æмæ сын кæронмæ бамбарæн дæр нæй. Æндæр, уымæн уæвæн куыд уыди, æмæ Георгийы фыд Калоты Зауырбегыл адамы знаджы ном баныхæса, æмæ йæ сæрыл иу уæд та сдзурын ма бауæнда? Æргом хæрам куы чындæуыди, уæд уæларвæй дур ма 'рхауа æмæ йын йæ хахуыргæнæджы ма 'ркъуыра?

Хохы фæхстыл æккойæ хаст зæххæй хуымтæ кæм арæзтой, ахæм æвадат ран райгуырди Зауырбег, сидзæрæй баззад, æххуырсты цæрдтытæ бавзæрста. Цардагур афтыди Маньчжуримæ, Японмæ, Персмæ. Революцийы фæстæ, Дзæуджыхъæуы Хуссары æмæ Цæгаты ирæттæн цы съезд уыдис, уырдаæм æрвыст лæг уыд Зауырбег Захъайы зылдæй. Уыди Туалгом æмæ Уæлладжыры комы революцион къорд аразджытæй иу.

1924 азы Хæххон республикæйы минæварад ацыди Мæскуымæ Ленинæн фæстаг фæндараст зæгъынмæ. Уый размæ, 1922 азы, архайдта нæ бæстæйы Советты I Бындурæвæрæг съезды, æмæ йæ равзæрстой СССР Цæдисы Центрон æххæстгæнæг Комитеты уæнгæй. Æмæ уæд бирæ хæрзты бацыд ирон адамæн. Джызæлдоныл ГЭС саразыны фæндонимæ Мæскуымæ уый ацыди. Стыр куыст бакодта Калойы-фырт фыццаг фондзаны арæзтадтæ – Æрыдоны консервгæнæн завод,

Дзауджихъæуы вагæттæ цалцæггæнæн завод, авджын дзаумæтты завод æмæ æндæр куыстуæттæ арæзт цæмæй æрцыдаиккой, ууыл дæр. Ирыстоны фæндæгтæ цы уавæры сты, уый тыххæй дзырдта Мæскуыйы Советты сессийы æмбырдтæй иуы. Уый хъæппæрисæй сарæзтауыд Цъæйы санатори, аудыдта фæсивæдыл, архайдта, цæмæй нæ лæппутæ æмæ чызджытæ уæлдæр ахуырад райсой Мæскуыйы æмæ бæстæйы иннæ стыр горæтты.

Хæсты размæйы азты Ирыстоны æнхæлдæн æмæ уымæй номдзыддæр æмæ хъуыстгонддæр лæг нæ разындаид. Амарди 1935 азы апрелы, æмæ йæ баныгæдтой Хетагкаты Къостайы фарсмæ. Цæгат Ирыстоны радиойæн йæ ном радтой, æмæ-иу алы райсом дæр райхъуысти: «Дзуры Калоты Зауырбеджы номыл Цæгат Ирыстоны радиостанцæ!..»

Удæгæсты 'хсæн царди йæ ном, æмæ цардаид, мæрдтæй дæр Ирыстоныл хæрзаудæн кодтаид, фæлæ... Иуахæмы диктор нал загъта Зауырбеджы ном, нал æй загъта уый фæстæ бонты дæр. Æмæ Калоты бинонтæ мардау фесты.

Рæстæг уæззау уыди, удтæ уынгæджы фесты – «адæмы знæгты» нымæц бонæй-бон фылдæр кодта. Уæдæ ахсæв та мах къæсæрыл æрбахиздысты ахсджытæ, зæгъгæ, цал æмæ цал бинонтæ рызтысты æмриздæджы. Калоты бинонтæ сæ фыды тыххæй бафæрсын дæр нæ бауæндысты, дзургæ дæр сын ничи ницы кодта, æмæ сау мæт æмæ судзгæ маройы хай баисты... Стæй кæддæр, бирæ азты фæстæ профессор Æлборты Барис ахстæй куы ссæрибар, уæд Георгийæн загъта: «Дæ фыдыл дæр дын суанг мæрдтæм дæр бандзæрстой, йæ сæргъы 33 адæймаджы кæмæн лæууыд, уыцы буржуазон-националистон контрреволюцион къорды уæнг æй рахуыдтой».

Æлборты Барисæн йæхи рæстудæй дыууæ хатты æрцахстой.

Æрымысыд Калоты Георги, сæ бинонтыл цы уынгæджы бонтæ скодта, уыдон дæр. 1938 азы Цæгат Ирыстоны Наукон-иртасæн институты аспирантурæйы фæскомцæдисон организацийы секретарь уыди. Уыцы аз ныффыста йæ курдиат, Коммунистон Партийы иузæрдион уæнг суæвын мæ фæнды æмæ мæ йæ рæнхъытæм райсут, зæгъгæ. Хорзæй йæ чи бавдыста, ахæм гæххæттытæ йын ныффыстой Ардасенты Хадзыбатыр, Епхиты Тæтæри æмæ Тотойы Михал. Иституты партион организаци йæ райста. Уый фæстæ йын йæ курдиатмæ æркастысты горæты партион комитеты. Горкомы секретарь

Басийы-фырт цыбырæй радзырдта Георгийы тыххæй, уый фæстæ райдыдта фæлварæн. Джигулгæнаæгау æм фæлæвæрдтой, политикон æгъдауæй цас æнæзæрдæхудт у, уый бæрæггæнæг фарстатæ. Георги дзуапп лæвæрдта хъуыдыгæнгæ, цы дзы агуырдауыд, уымæй ма-иу фылдæр дæр загъта. Чи йæм хъуыста, уыдонæй иу – æфсæддон лæг – загъта:

– Мæнмæ ис ахæм фæндон: райсæм æй æмæ, партион фæдзæхстытæ æххæст кæнгæйæ, йæхи куыд равдисдзæн, уымæ дæр æркæсдзыстæм.

Уыцы фæндон хъæлæсмæ куы æрæвæрдтой, уæд иу сылгоймаг йæ кбых сдæрдта æмæ бафарста:

– Зæгъыны бар мын ис?

Бар ын радтой æмæ сыстади:

– Куыд кæсын, афтæмæй сымах нæ зонут, партимæ кæй исут, уый. Æз та йæ хорз зонын. – Фæхъус ис, банхъæлмæ касти, адам куы фегуыппæг сты, уæд та йæ ныхас азæлыд. – Партимæ исæм, уе 'гас дæр хорз кæй зонут, фæлæ адамы знаг чи разынд, уыцы Калоты Зауырбеджы фырты. Æмæ знаджы фырт йæхæдæг дæр знаг кæй у, ууыл та дызæрдыггæнæн нæй.

Зæй чи расайы, уыцы фыццаг тулаг-схъиуаг дурты къæрццыты хуызæн азæлыдысты æдзæм уаты чызджы ныхæстæ. Георги йемæ уый хæдразмæ базонгæ, æмæ, ныхасы бар куы ракуырда, уæд бацин кодта, ома йæ пайдайæн зæрдæбын ныхæстæ зæгъдзæн. Чызг нывгæнæджы дæсныиадæй фæхайджын, æмæ йæм Георги уый тыххæй уæлдай хæларзæрдæ дардта. Йæ фылдæр рæстæг Мæскупы æрвыста нывгæнæг. Георги чызджы кой фыццаг хатт горæты фабриктæй иуы хицауæй фехъуыста. Уынджы хæрхæмбæлд фесты, æмæ йын уый афтæ: «Дæ хо та нæ абæрæг кодта».

Георги фæджих, афарста йæ: «Цавæр хо?» Фабрикайы хицау чызджы сурæт ныхæстæй сныв кодта. Калойы-фырт аджих, цымæ, не 'рвæдæлтæй кæй чызг у, зæгъгæ.

«Зауырбеджы чызг дæн, зæгъгæ нын йæхи афтæ бацамыдта, – цымыдисæй дзырдта фабричы хицау. – Ныр нæм цалдæр хатты æрбацыди. Куы уæзласæн машинæ фæкуры, куы цы...»

Уымæй уæлдай Георги куы ницы дзырдта, уæд хабаргæнæг афтæ бакодта: «Гъо, нывгæнæг у, нывгæнæг!» «Гъа-а! Зонын æй!» – загъта Георги æмæ зæрдиагæй ныххудти. Цæвиттон, уыцы нывгæнæг-чызг ын Мæскупы йæ фыдмæ æххуысагур бацыди. Зауырбег ын йæ курдиат

сæххæст кодта. Уый фæстæ йын чызг балæвар кодта Ленины сурæт цыллæ хъуымацыл нывгондæй...

Ныр Георги чысыл йæ 'муд куы 'рцыди, уæд фестæди æмæ мæстæйдзаг хъæлæсæй райдыдта:

– Уыцы ныхæстæ ды цы цæсгомæй загътай? – баздæхти нывгæнæгмæ. – Мæ фыды номæй пайда кæнгæйæ, дæ хъуыддæгтæ куыд арæзтай, уый æнхæл нæ дæ? Дæхи Калоты чызг цал раны рахуыдтай, уый дæр нал хъуыды кæныс?..

Сылгоймаг сым дæр нал сфæрæзта, йæ сæр æруагъта. Фæлæ йæ ныхæстæ сæ куыст бакодтой. Залы бадджытæ Георгийæн цæстæнгасæй дзырдтой: рæстытæ дзурыс, фæлæ дын нæ бон ницы у. Партимæ йæ райсæм зæгъгæ, æфсæддон дæр уыцы хъуыдыйы фарс нал радзырдта.

Дыууæ боны фæстæ газеты фæзынди чысыл информаци партийы горкомы æмбырды тыххæй. Уым æргомæй загъд уыди: ахæм æмæ ахæм адамы знаджы фырт цыди партийы рæнхытæм, фæлæ æмбырды архайджытæ разындысты къæрцхъус æмæ йын аккаг ныхкъуырд радтой.

– Дæ фыдгул ахæмы цардæй фæцæрæд, нæ бинонтæ дæр, æз мæхæдæг дæр цы цардæй фæцардыстæм, – дзырдта Георги. – Мæнæ сæрсæфæны былгæрæттæ цæуæгау... Мæ хистæр æфсымæр Хъазыбег Мæскуыйы æфсæнвæндагæн инженертæ цæттæгæнæг институты сахуыр кодта. Захъайы хохы бынты кæй айгæрстой, уыцы фæндагæн хæсты размæ проекттæ чи арæзта, уыдонæй сæ иу Хъазыбег уыди. Уæд æз хæрз саби уыдтæн. 1942 азы та Мæлгъæвæджы рæгътыл хæстон фидæрттæ чи арæзта, уыдонæн разамынд лæвæрдта. Фылдæр дзы хъуккаг адæм куыстой. Сæ уæлæ-иу хъарм дзаумайæн цы скодтаиккой, æдзух сын уый дæр нæ уыди, сæ къæхтыл-иу фылдæрхатт – рæтыд дзабыртæ. Уыцы дæвдæг салд зæхх къахын цы фæрæзта, æмæ-иу уайтагъд сæ хъарутæ айсыстысты. Иу-дыууæ боны мæ нæхимæ ауадз, зæгъгæ-иу арæх бакъул кодтой Хъазыбегмæ, æмæ сæ-иу ауагъта.

– Цæмæн уадзыс адамы сæ хæдзæрттæм? – карзæй-иу бафарстой йæхицæй уæлдæртæ. – Знаг лæбуры, Райгуырæн бæстæ – тæссаг уавæры, æмæ ды адамы сæхи бар ауагътай!..

– Кусынхъом чи нал вæййы, ахæмты ауадзын... Цъыф сæ буары ахъары, – дзырдта-иу Хъазыбег. – Нæ цæстыты раз хъуамæ сæ удтæ сисой?

Æртхъирæны мæй Хъазыбег иу уад скодта сæ хæдзармæ.

Æхсавы сæм бонырдам фæзындысты. Къуымтæ ракалдтой, бæстæ сфæлдæхтой... Мидхъуыддæгты Адæмон Камиссараты бæрнон кусæг джигулы рæстæг схæлбурц кодта:

– Ацы знаджы ахстон раджы басудзинаг уыди, бæргæ!

Хъазыбеджы семæ акодтой. Уый фæстæ цалдæр хатты фæсидтысты Георгимæ дæр.

– Де 'фсымæры знаггадзинадты тыххæй цы зæгъыс? – фарстой йæ.

– Цæй знаг у ме 'фсымæр?.. Мæнмæ ницы зæгъинаг ис...

– Грекъ зондджын адам уыдысты, – загъта комитеты кусæг. – Ахæм зонды ныхас сæ баззад: «Из ничего ничего не бывает». Афæтæ дæм цæмæн кæсы, æмæ мах ницы зонæм?

– Гъемæ мыл кæд не 'ууæндут, уæд мæн дæр æрцахсут...

Георги зыдта, æнцад æй кæй нæ уадздзысты, уый æмæ-иу мидæггаг дзаумæттæ батыхта æмæ сæ йæ цуры цæттæйæ дардта. Куы-иу æм фæдзырдтой, уæд сæ-иу йемæ ахаста.

Хъазыбег лымæнæй царди Нигер, Гино, Епхиты Тæтæри, Цуциты Барис æмæ ма ирон интеллигенцийы минавæрттæй кæимæдæртимæ.

Лагеры амарди Советон хицаудзинады сæрвæлтау хъазуатонæй тохгæнæг Калоты Зауырбеджы хистæр фырт Хъазыбег...

1944 азæй 1956 азмæ Калоты Георги педагогон институтмæ куыстмæ тæрsgæ-ризгæйæ цал хатты бацыди, уал хатты-иу алы райсом дæр йæ фæндаг акодта ректораты хъусынгæнинагтæ, бардзырдтæ ныхасæн фæйнаджы цурты, уæдæ мæ кæд куыстæй аппæрстой, уæдæ кæд...

– Чи зоны, адæймагæн исты саразын бантыстаид, – йæ рыст зæрдæйы хæлбурц сирвæзти, – фæлæ цæй кусыны рæстæджытæ уыди, цæй хъуыдытæ дзурыны...

Сæ лекцитæ фыст кæм æрцыдысты, уыцы гæххæтты сыфтæм-иу ныгтуыбыр кодтой нæ ахуыргæнджытæ, сæ фылдæр нын-иу дзырдæй-дзырдмæ сæ фыстытæ фæкастысты, ома, æнæрхъуыды ныхас дзы ма сирвæза, фыдбылыз ма расайа...

Уыдзæн ма

НОГ АЕМДЗÆВГÆТÆ

БИАЗЫРТЫ Кромвель

РАЗДÆРАУ АЕМÆ ТА НОГÆЙ...

* * *

Райдыдта!
Митæ тайæн
къæвдайæ
сæнтысти
къуыбыр.

Тыгъдæй, дæрдтыл,
Хуыцау, мæ мады арфæтæй,
куывдтытæй
уалдзæг хохæй быдырмæ
æххæссyd.

* * *

Глобусæн
тынвæд
мæй æмæ хуримæ
æдзæрæг
Сахарæйы
змистымыгътæй
æнæкъæм сахат
минтæй нымайы
рæстæг.

Кæны æлхой-наемыгой,
кæны æрдзивæнтæ
дуне.

* * *

Сæумæйæ
бонрæфтæм
ног сыфтæры сыф-сыфмæ
дымгæ
æмæ бæлæстæ
æфсонæн
кæрæдзи абырс —
чи кæй абырсайыл уыдысты.

Мæргъты дзуг
нæ хæдзары сæрмæ фароны кæддæрау
йæ арвы хайыл
тæлытæ æвæрæгау зылди.

* * *

Къæвда,
бæлæстæ мæн сты,
мæн.

Къæвда кодта:
мæн-мæн-мæн

Дымгæ,
бæлæстæ мæн сты
мæн.

Дымгæ кодта:
мæн, мæн, мæн.

Хур
бæлæстæ мæн сты,
мæн.

Хур мын кодта:
уæдæ, уæдæ
сымах, сымах, сымах.

Ногнадæй бæласыл айтынг и хур,
сур кодта дымгæмæ йæ тын.

* * *

Уарын йæ цыдæй
арвгæронмæ фæцыд.

Уылаен йæ цыдæй
арвгæронмæ фæцыд.

Нысан мæ цыдæй
арвгæронмæ фæцыд.

* * *

Уарзта йæ ме `рдхорд
æргом рыстæй,
хурмæ æргæвста йæхи.

Уарзтон æй æз сусæг
æмбæхст уарзтæй,
хур мын æргæвста мæхи.

Нæ иуы дæр нæ уарзта,
уый уарзта
йæ удыкондæй нæ рыст.

* * *

Арфæй
денджыз уыди
фæзмындзин.

Арфæй
арв уыди
сыгъдæг.

Арфæй
сагъæс уыди
фæрныг.

Арфæй
кувæндон уыди
дзырд.

Фæдис кодта денджыз – фæлдæхти.
Фæдис кодта арв – æрттывтæ.
Фæдис кодта адæймаг – сæфти.
Фæдис кодта кувæндон – дзæнгæрæг.

* * *

Денджызæй
иугъæдон
хус
фæззыгон
дымгæйы дымд
суанг
зайæгойы уидагмæ
мæры уымæл
бадомдта.

Декоративон уæлæнгай æхгæд
кафейы мæ фынгмæ хæстæг
хурсыгъд газоны кæрдæгыл
помадæахуырст дымдтæгты бардз
мæ игæры æнæциныл схæцыд.

* * *

Дунейы Бæсты Мад
Дзæуджыхъæуы сæрмæ
уæларвыл
бауат кодта,

таурæггæнджыты буцхаст,
артаæнæрдхорд
стъалытæй алкæмæн
йæ ран –
йæ афоныл

зæлдаг бæмбæджытæй
хуыссæнтимæ
гамактыл,
æмæ, изæрмæ
бониуат кæнгæйæ,
стъалытæ
æнкъардтой
дунескæнæг
ныййарæджы тавицæй
рæвдыд.

Дæрдтыл,
Хуссарæй Цæгатмæ,
туасæны базырау рæсуг,
сыхырна мигъæй
раджыстæг стъалыйы цæст
разынд.

* * *

*Æрдзуынд
Хъараты Ритæйæн*

Алкæмæн
дзыгы дымгæ
бæрзы къалиу –
сыфтæры
скондæй
сæрдыгон
хуры буаргæд
зæхмæ луæрста.

Агъуысты фоныл
гæлæбу,
пыхцылтæ змæлдæй,
бæласы нывæг кодта.

* * *

Мах кæрæдзийæн
фæзæгъæм
«Хæрзæхсæв»!

Фæзæгъы
стъалы стъалыйæн «Хæрзбон»!

Мæ иунæг стъалы,
мæ хур,
хæрзæхсæв.
Хæрзбон.

* * *

Сагамонти Ларæйæн

Никацæй огæнæг
цикадæты оркестримæ
ам демæ
æрвгъуыз дзæнæт
уæвыныл
зæрдæйы æууæндын кодта
бындзармæ
бæласы аууонæн
дудутæ кæнæг
хурбон.

Оххай,
мары мæ,
мары мæ удзарæй
цавæрдæр галбындз – гуырысхо.

* * *

Рæсугъд,
дæуæн зæхмæ
кувгæ-кувын,
мæ ныхæй
асфальт
æртæ хатты фæкъахыр.

Рæсугъд, ракас мæм,
де гæрыл,
мукъуæрхæмттæй лæууын
дæ хæдзары цур.

* * *

Æвæугæ
фæзыгон арвы фистæй
æрвгъуызыл
дымгæ урсæй
фыста
алыхуызон къухуавæрæй
æнцонкæсæн,
æнцонамбарæн,
æнцониртасæн
текстæ.

Афтæмæй алы адæймагæн
арвыл ис
æрмæст иунæг уымæн
æмбæрстгонд дамгъæтæй
фыстытæ.

* * *

Гакъон-макъон
Алондон
уырынгтæ –
уырынгтыл

бур сыфтæ ласта
уырдыгмæ.

Кæмæндæр лæвæрттæ.
Кæмæдæр
фæззæджы кувæндонæй
хъæргæнæг.

* * *

Афоныл
гæвзгæнæг
гуылæвзаг къæвдатæй
фæззæг куы ацыди,
тындзгæйæ,
уæд дзы аст боны фæстæ
сæумæцъæхæй
райстон
фыстæг:

«Ех., нæ мæ фæндыд,
æмæ мын фæлгондзæфхæрдæй федтаис
мæ дуне».

* * *

*Ничто так живо не воскресает
прошедшего, как звуки...
Лев Толстой, «Декабристы»*

Æрвыл... дæ мысын,
дидинæг,
бæлас,
фæздæг-дымгæимæ
койæ.

Вæййы талынгдзавдæй хосæн
демæ, зæххимæ, арвимæ
мæ дзырд.

* * *

Раздæрау
та ногæй
Алондон сыфтарызгъæлæны
райдыдта
цадæггæй згъорын
Мады Хохы дæллаг суадонмæ
донгур.

Йæ донбайрæгты гыбар-гыбураёй уадæн
фаг йæ тыхы нал уыд
уылæны бæрзæнд.

* * *

Тындзы
спринтер, нымайы
секунд,
секундтæ.

Тындзы
хирург, нымайы
ныкъуылд,
ныкъуылдтæ.

Тындзы
зынгфæдисон,
нымайы минут,
минуттæ.

Тулгæ-тагъдцæуæг царды
æрмæст тæмæссаг уарзтмæ
нымады нæу
сахат.

* * *

Хæрисы бон,
зæрдæрухс.
Мæ зæрдæрухс.
Мæ зæрдæ демæ дзырдта.
Алондон згъоры.

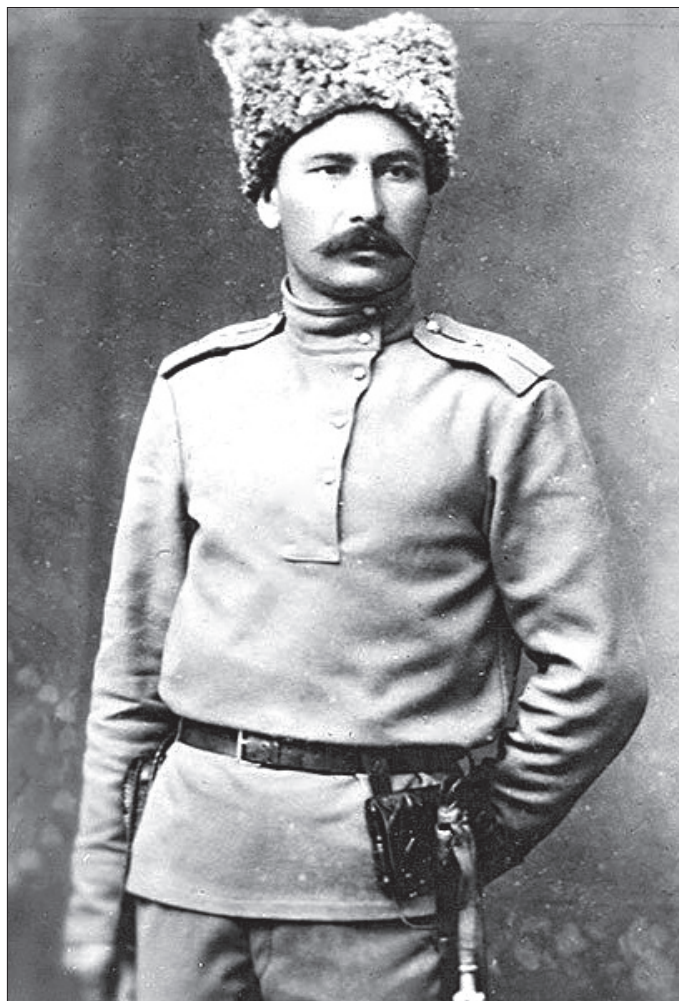
Хæрисы рæстæг,
зæрдæрухс.
Мæ зæрдæ демæ дзырдта.
Алондон згъоры.

Хæрисы дуг,
зæрдæрухс.
Мæ зæрдæ демæ дзырдта.
Алондон згъоры.

Афон хæрисы пух хаста.
Алондон бур сыфтæ ласта.

ТЕМЫРХАНТЫ СОСЛАН: 140 АЗЫ

(1881–1925)

Новеллаетæ

ЗОНД ÆМÆ БАРХИ

Цæстытæ æмæ хъустæ алкæмæндæр ис, фæлæ, иу цы уыны æмæ цы хъусы, уый иннæ нæ уыны æмæ нæ хъусы, иу цы 'мбары, уый иннæ не 'мбары, æмæ адæм зондæй æмхуызон дæр уый тыххæй не сты.

Уынын æмæ хъусын чи нæ зоны, уый, цы уыны æмæ цы хъусы, ууыл нæ хъуыды кæны æмæ йæ дзæбæх не 'мбары, цæмæй цы цæуы, цæмæй цы скæнæн и, уый йын зын у раиртасын, æмæ йæ фæнд цæй фæрцы бантысдзæн, уый дæр дзæбæх не 'мбары. Афтæмæй йын æнтысгæ дæр ницы уæлдай кæны, тыхсы æмæ тæрсы, йæхиуыл не 'ууæнды æмæ фæзмыны иннæты.

Уынын æмæ хъусын чи зоны, уый, цы уыны æмæ цы хъусы, ууыл хъуыды кæнгæйæ, алцыдæр æмбары хуыздæр, æмæ йын йæ фæнд цæй фæрцы бантысдзæн, уый раиртасы фыццаг, стæй йæ кæнын райдайы. Ахæм лæг бархийæ архайы æмæ йæхæдæг, йæхи зондæй хъуыды кæнгæйæ, цы равзары, уый кæны, искæй зондæй нæ цæры, искæй нæ фæзмыны, искæмæ æнхæлмæ нæ кæсы, фæлæ æрмæст йæхиуыл дары йæ зæрдæ, æмæ æнамонддзинадæй йæ ныфс нæ сæтты, амондæй та хъал нæ кæны; зоны аргъ кæнын йæхицæн дæр æмæ иннæтæн дæр, йæ сæр сæрмæ хæссы, æмæ аккаг цы нæу, уый нæ кæны, йæхи æгадмæ нæ уадзы. Алы адæмы дæр царды куыд æмбары, уый раргом кæны йе 'взаджы фæрцы, йæ аргъæутты, йæ таурæгъты, йæ кадджыты, йæ зарджыты, йе 'мбисæндты, æмæ уыдон сты йæхи зонды суадон. Уыдон цас хъæздыгдæр сты, цас хуыздæр æвдисынц царды йæ алы хуызты, цас хуыздæр иртасынц сау æмæ рухс, уыйас хуыздæр æмбарын кæнынц цард адæмæн – уыйбæрц та адæм хъаруджындæр кæнынц. Адæмы æвидигæ зонды суадонæй цы ног фæсивæд нуазынц сæ фаг, уыдон сахъ æмæ уæздан вæййынц, æдæрсгæ архайынц, сæ удæн нæ тæрсынц æмæ сæ фæллоийæ, æхсарæй скæнынц сæ адæмæн ном.

Фæлæ зондамонæг æмæ ныфсдæттæг таурæгътæ æмæ кадджытæ цы адæмæн ныууагътой йæ фыдæлтæ, уый уыцы зонды суадонæй куынае 'фсада йæ цоты, уæд йе сæфт æрцыди. Уый æцæгдæр афтæ кæй у, уый бæлвырд раргом и рагон Грекы хъуыддæгтæй.

Уыдон таурæгътæ æмæ кадджытæй хъæздыг уыдысты, зондамонæг æмæ ныфсдæттæг, фæсивæды рухсмæ разæнгардгæнгæйæ, æмæ цалынмæ Грек сæ уыцы зонды суадонæй сæ цоты æфсæстой, уæдмæ сæ хъару рæзыд, æнтысти

сын бира. Сæ фæллойæ сбæрзонд кодтой сæ культура, æмæ сæм сæвзæрди стыр ахуырад, сæвзæрди сæм Бæрзонд «аивдзинад» (искусство), ома уый æрхъуыды кæныны æмæ уый скæныны дæсныйад, цæст кæсынæй цæмæ не 'фсæды, хъус – хъусынаей, æмæ зæрдæ цæмæй рухс кæны, рæсугъддзинад цы уарзын кæны. Сæрибарæй цæргæйæ, уæрстой сæ фидауц, царды уаг, райгуыраен бæстæ, æмæ, сæ бартæ хъахъхъангæйæ, сæ дæс мины знæгты сæдæ мины бырстой æмæ сæ уыцы фæлтæры стыр хъуыддæгтæ диссагæн базадысты æдæппæт адæмтæн ныронгдæр ма. Фæлæ се 'намондæн сæ ахуыргæндты 'хсæн фæзынди ахæмтæ, фыдæлты таурагътæ æмæ кадджытæ худæг æмæ ницæйаг кæмæ кастысты: уыдонмæ хъусгæйæ, адæм дæр уыцы цæстæй райдыдтой кæсын сæ таурагътæм, сæ кадджытæм, ныууагътой сæ рохуаты, сæ уыцы зонды суадонæй æнæ хай фæкодтой сæ цоты.

Æмæ гъеуæд Грекъ æрмæллæг сты, сæ хъару асасти, æмæ, æдзæллагæнгæйæ, се знæгты къæхты бын бафтыдысты, сæ бæрзонд культура фесæфти.

Рагæй-æрæгмæ иумæ цы адæм цардысты, сæ цин дæр, сæ хъыг дæр иумæ чи æрвыста, уыдон царды уавæр æмхуызон æмбарынц, алцæмæ дæр иу цæстæй кæсынц, алцы дæр иу барæнæй барынц, æмæ, цы куыд æмбарынц, уымæ гæсгæ арæзт у се 'взаг æмæ, се 'взагыл дзургæйæ, бархийæ сæхи зондæй хъуыды кæнынц.

Фæлæ, æцæгæлон æвзагыл чи райдайы дзурын, уый, кæй æвзагыл дзуры, уыдоны цæстæй кæсы алцæмæ дæр, æмæ бархийæ, йæхи зондæй хъуыды кæнын йæ бон нæу. Фæлæ, йе уæнгты кæй туг зилы, уыдоны 'рдæм йæ уд тындзы æмæ дызæрдыг кæны, йæ улы хъарутæ фæйнæрдæм хæцынц, æмæ йæм нæ гуыры ахæм фæндон, лæджы æдæрсгæ кæцы архайын кæны, æхсар дзы кæй фæрцы æвзæры.

Ахæм лæг йæхицæн дæр, йæ адæмæн дæр ном скæнынхъом нæу, цалынмæ йæ райгуыраен æвзагыл нæ райдайа дзурын, цалынмæ йæхи адæмы зонды суадонæй нæ бафсада йæхи...

Мартъи, 12-æм бон, 1922 аз

МИНАС

Иукъорд афицеры минас кодтой. Сæ фынг æртасыд адджын хæринаг æмæ зынаргъ сæнтæй. Сæ ныхас хъæлдзæгæй-хъæлдзæгдæр кодта. Дзырдтой кæрæдзийæн алы æнаккаг æмбисæндтæ æмæ худæгæй мардысты.

Иучысыл куы барасыг сты, уæд нæ заманы змæстыты кой æркодтой æмæ, чи адæмы æлгъыста, чи – революционерты. Иу загъта:

– Адæмы чи змæнты æмæ дуне чи сафы, уыдон революционертæ сты, æмæ сæ æрцауындзын хъæуы, кæннод алкæддæр змæнтдзысты адæмы.

– Нæ адæм сæхæдæг дæр æвзæр сты, – загъта иннæ. – Æвзæр куы нæ уаиккой, уæд революционерты фæдыл дæр нæ цæуиккой. Зæхх æмæ сæ бар хъæуы. Æмæ æнæуи дæр сæфт сты, бар сын куы раттой, уæд та бынтондæр фесæфдзысты æмæ афæлдахдзысты дуне иннæрдæм. Стæй сæ зæхх хъæуы, кусын нæ уарзынц, æмæ сын уый кæй аххос у?

– Нуæзтыл бафтыдысты æмæ смагусатæ сты, сыдæй дæр уымæн мæлынц. Хицæуттæ ма сын æххуыс дæр кæнынц. Уый бæсты сæ ехсæй хорз куы нæмиккой, уæд бирæ хуыздæр уайд, уæд байдаиккой кусын. Æгæр сæ суагътой, æмæ схызтысты сæрма. Нæ адæмæн ехсимæ сæ уæлхъус куы нæ лæууай æмæ ехсы къæрццытæ се рагъыл куы нæ уайа, уæд ницы æмбарынц.

– Адæмы хорз куы нæ фæтæрсын кæной, уæд не 'рæмбардзысты сæ зонд, – загъта æртыккаг. – Фондерлаунец* дзырдта: «Уæрæсейы дыууæ боны мæ къухмæ куы радтиккой, уæд æрсадзин алы хъæуы, алы уынджы ауындзæнтæ æмæ, зæрдæ кæмæ æхсайы, уыдон æрцауындзын кæнин иу бон. Дыккаг бон адæм æрсабыр уаиккой, æмæ дуне нал сæфид». Бæргæ фервæзын кодтаид Уæрæсейы, фæлæ мард фæци иу æвзæры къухæй.

– Уый æцæг у, адæмы хорз куы нæ фæстæрсын кæнай, уæд æрра кæнынц, – загъта хъазахъхъаг булкъон. – Афтæ, æндæра, бунты заман æз уыдтæн Харьковы. Адæм сæрра сты. Уынгтæм рацыдысты иууылдæр æмæ дзырдтой: «Фесæфæнт не 'фхæрджытæ, æгас цæуæд сæрибардзинад æмæ ног цард!» Мæ сæрыхъуын уырдыг сыстад, ахæм ныхæстæм хъусгæйæ. Губернатор мæм бадзырдта æмæ загъта: «Хъазахъхъ æмæ пулеметтæ акæн æмæ адæмы ныппырх кæн!»

Æз ракодтон хъазахъхъ æмæ пулеметтæ. Сусæг ран сæ бамбæхстон æмæ, адæм цæндæй куы 'рбацæйцыдысты, уæд мæ пулеметы фæцаразын кодтон адæмы бардзмæ. Æмæ дæ фыдгул дæр – адамау. Хорз дзаума куыннæ у пулемет, адæмы кæрдгæ афтæ кæны, æмæ хуыздæр нæ хъæуы. Уый куыстмæ акæсын диссаг у. Мæнæ хорз цæвæг бæзджын хос куыд кæрды, уый дæр афтæ. Арæзт-иу кæдæм фæци, уым цæсты фæныкъуылдмæ æрхаудысты адæм рæнхъæй. Размæ чи бырста, уыдон фæпырх сты уайтагъддæр. Уæд сæм бауагътон хъазахъхъы, æмæ цыыччытæ райдыдтой се 'хсаргæрдтæй. Адæм фæйнæрдæм фæлыгъдысты. Сæ бынаты æгас обауттæ баззад мæрдтæ. Изæры мæрдты фæластой уæлмæрдтæм æмæ сæ ныккалдтой иу уæрмы. Стæй газеты фыстой, 800 лæджы цагъд фæци

* В.Ф. фон дер Лауниц – Тамбовы губернатор, инæлар-майор, террористæ йæ амардтой – (ред.)

Харьковы, зэгггэ. Фэлэ уын эцэг куы зэггон, уэд минэй дэр бирэ фылдэр уыдысты. Адам ныссабыр сты, дыккаг бон уынгты иу уд дэр нал зынди. Адам афтэ сты: куынэ сә фәтәрсын кәнай, уэд әрра кәнынц, куы фәтәрсой, уэд – фысәй сабырдәр.

Әртыккаг бон рацауын уынды. Мә комкоммә әрбацауынц цыппар кусәджы әмә мын зәггынц: «Тугхор, удхәссәг!» Куыйтә, афтә зәггын мәнән бауәндыдысты, паддзахән рәстәй дәс әмә ссәдз азы чи кусы, уы-мән. Әз куыд нә амәсты уыдаин, мә ливор сәргәвтон әмә гуыпп – иуән, гуыпп – иннәмән. Иннә дыууә лидзәг фәсты, сә фәдыл сын цыппар нәмыджы ауаггтон, фәлә аирвәзтысты әгасәй.

Афицәртә ныххудтысты:

– Хорз сын куы бацамыдтай!

Әвиппайды иу ләппу афицер фәстад әмә заггта:

– Әз ам хорзәй ницы уынын, әгады йеддәмә, әнәгәртә ләджы амарын циу? Гәртәдджын Японәй лидзгә кодтам, ныр әнәгәртә ада-мыл нә ләджыхәд әвзарәм, худинаг кәд уый нәу, уэд циу? Әвзәр ми кәнүт, фәлә уымай уәхи та ма цы стаут?! Сымах – хорз, адам та – әвзәр. Нузаг дәр – адам, магуса дәр – адам. Зәггут-ма, абон цәмән әрәмбырд стут ардәм? Әнхәлдән әмә нузынмә, стәй, кәд адам нә кусынц, уэд чи кусы? Тыхджын куыстәй сә удтә дәр куы судзынц, әнцой дәр куы нә зонынц. Зәггут-ма, кәй фәллойә цәрүт сымах, әмә уын ацы минас цәй фәрцы әнтысы? Әнхәлдән, адамы фәллойә...

– Мах адамәй әндах дәр нә уынаәм. Мах паддзахы фәрцы цәрәм! – ныхххәр кодта иу афицер.

– Әцәг у, паддзахы фәрцы кәй цәрүт, уый, фәлә паддзах та йәхәдәг кәцәй исы? Әви ныронг нәма зонүт, паддзахад адамы фәллойыл кәй ләууы, уый? – заггта ләппу афицер.

– Мәнг у, мәнг! – ныхххәр кодта иу. Уәды онг афицәртә кәрәдзи-мә бакәс-бакәс кодтой, цыма сә кәрәдзийы фарстой: «Ай та цы диссаг у, нә астау ахәм кәцәй фәвзәрд?» Хистәр булкхон дәр бадт әмә куы иумә каст, куы иннәмә, куы фәлурс кодта, куы сырх әмә адаудта йә даргг рихитә. Әвиппайды фәстад фәлурсәй әмә, былтә ризгәйә, заггта:

– Фесәф, фесәф нә астауәй, әгад кәныс мах дәр ма!..

– Әгад сымах нә, фәлә мәхи кәнын, сымах хуызәттимә әмвынг бадгәйә! – заггта ләппу афицер.

Се 'ппәт дәр фәгәппытә кодтой. Булкхон та ныхххәр кодта:

– Бабәттүт әй, бабәттүт!..

«Ног цард», № 59,
1907 азы октябры 7-әм бон

ЦАРД ÆМÆ МÆЛÆТЫ 'ХСÆН

1913 азы Дзæуджыхъæуы типографийы, Вано, зæгъгæ, ахæм фæсномыгимæ мыхуыры уагъд æрцыд Темырханты Сосланы чиныг «Иры истори» ирон æвзагыл. Уый уыдис рагон æнусты, ирон адæмы фыдæлтыккон истори.

Махæн зындгонд сты нæ интеллигенцийы бирæ кадджын минæвæрттæ, фæлæ Темырханты Гаврилы фырт Сосланы (йæ аргъуыды ном – Вано) ном, куыд ын æмбæлы, афтæ дзыллæтæн зындгонд нæу. Йæ цард æмæ архайды, йæ гуыргъахъ фæндæгты тыххæй бирæтæ ницы зонынц. Уымæ гæсгæ бæстондæр радзурдыстæм, иуæрдыгæй, хæлæггæнæн кæмæ ис, иннæрдыгæй та, хъуыдыйаг чи у, æфсæддон, историк, педагог, адæмон сфæлдыстад æмбырдгæнæг, æцæг ирон интеллигенцийы минæвар, уæрæх зонындзинæдты хицау, йæ райгуырæн бæстæ, йæ адæмы, йæ 'взаг æгæрон уарзтæй чи уарзта, ахæм адæймаджы хысмæты тыххæй.

Сослан райгуырдыс 1881 азы 2 апрелы Мæздæджы Темырханты Алыксийы фырт Гаврилы æмæ Гæбуты Андрейы чызг Екатеринæйы хæдзары. Уыдысты зæхкусæг бинонтæ.

Мæздæгæй 35 версты дарддæр хутор Ага-Батыры (1808 азы йын бындур æрæвæрдта Стъепан Агабатыров) сæ фыдæн уыдис хи хæдзарæд. Архайдта дзы йæ кæстæр фырт Алешæимæ (йæ аргъуыды ном – Иван). Фыд æмæ фырт фæллой кодтой тынг зæрдиагæй, æмæ бинонтæ цардысты, ницы хъуаг æййафгæйæ. Хуторы ирæтты фарсмæ цардысты кæсгæттæ, черкесæгтæ, ногъайæгтæ...

Бинонтæн уыдис æхсæз сывæллоны: дыууæ лæппуйы – Сослан æмæ Алешæ – æмæ цыппар чызджы – Машæ, Саро, Еличкæ, Сашæ. Æгас уыдис сæ фыдымад дæр.

Сывæллæтты хистæр уыдис Вано. Æрдзæй курдиатджын уæвгæйæ, лæппу райста фыццаджыдæр хæдзарон ахуырад. Уый фæстæ каст фæци реалон स्कôлайы æхсæз къласы. 1901 азы Вано бацыд ахуыр кæнынмæ Тифлисы юнкерты училищемæ. 1904 азы, майы ахуыр фæци æмæ, подпоручикы цин райсгæйæ, æрвыст æрцыд Георгиевскы фæстауæрцон батальонмæ.

Нæ фысдзынæн йæ хæстон гуыргъахъ фæндæгты тыххæй æппæтдæр. Æз сæ нæ зонын. Зæгъдзынæн æрмæстдæр... Йæ хысмæт рауадис уæззау. Дыууын æртæаздыдæй райдыдта йе службæ æмæ æвиппайды бахауд хæстон цауты.

1904–1905 азты уырыссаг-япойнаг хæст куы райдыдта, уæд йæ патриотон æнкъарæнтæм гæсгæ æрыгон афицер ракуырда, цæмæй йæ арвыстаиккой 10-æм Ноггермайнаг фистæгæфсæддон полкъмæ, æмæ хæцæг æфсады раззаг рæнхыты фæцис хæстон архайдтытæн суанг сæ кæронмæ. Йæ лæгдзинад æмæ хъæбатырдзинады тыххæй хорзæхджынгонд æрцыд Сыгъдæг Аннæйы цыппæрæм къæпхæны орденай ахæм фыстимæ: «1904–1905 азты уырыссаг-япойнаг хæсты хъæбатырдзинад равдисыны тыххæй». Уыцы ордены хорзæхгæнæн нысан уыдис сыгъзæрин фæлгæты сырх дзуар. Йæ akkaг-иу чи сси, уымæн йæ шпагæйы кæнæ æхсаргарды хæцæныл конд уыдис гæрзæй кæнæ алдымбыдæй цасм къух бакæнынæн, бахъуаджы сахат, ныццæвгæйæ, хæцæнгарз къухæй цæмæй ма фесхъиуа, уый тыххæй. Æхсаргарды æндон хайыл уыдис ордены нысан, йæ хæцæныл та фыст «Хъæбатырдзинады тыххæй».

Хæсты фæстæ Ванæ йæ полкъмæ æрбаздæхт Уæрæсемæ.

Стыр аргъ ын скодта йæ адæймагон миниуджытæн Ванойы кæстæр хо Сашæ: «Уыдис сыгъдæгзæрдæ, хæрзæгъдау адæймаг. Йæмæ чи уыдис, уыцы æмбæстæгтæ æмæ сыхæгтæ хæсты быдырæй сластой бирæ алыхуызон мулк, суанг ма бæхтæ дæр. Ванæ æрбаздæхт йæ зæронд æфсæддон уæлæдарæсы, – дзырдта Сашæ сабыр хъæлæсыуагæй, йæ цæстытæ доны разилгæйæ, йæ ныхасæн кæрон кæнгæйæ. – Уый уыдис революционер».

Ирыстонмæ сыздæхгæйæ, архайдта 1905–1907 азты революцион змæлды. Фæлæ уый хуыдуггонд куы 'рцыд, уæд фæстæмæ ацыд йæ полкъмæ, Тулаæмæ. Зын зæгъæн у, революцион змæлды тынг активонæй архайдта, уый. Фæлæ уыцы æхсæнадон змæлдимæ разы кæй уыдис, уый æргом зыны йæ радзырд «Минас»-ы. Мыхуыргонд æрцыд 1907 азы газет «Ног цард»-ы.

1908 азы йын саккаг кодтой поручики цин. Уыцы аз бакодта бинонты хъуыддаг дæр. Ракуырда мæздæггаг Саукуыдзты (Яковлевты) Гигойы чызг Верæйы. Дыууæ æрыгон адæймаджы базонгæ сты бирæ раздæр. Мæнæ куыд фыста Ванæ Верæимæ йæ фыццаг фембæлды тыххæй: «Уый уыдис 1906 азы, куы 'рыздæхтæн, нæхимæ куы уыдтæн. Хуыцаубоны

ссыдтæн Куындыхатæм æмæ дæ фыццаг хатт уым федтон, уым базыдтон».

Дыууæ æвзонг уды бауарзтой кæрæдзи. Хъысмæт сæм цыма йæ мидбылты бахудт. Фæлæ кæрдгæ та скодта æндæр хуызы, уарзæтты баппæрста хъызæмары арты – сæ романтикон уарзондзинад дыууæйæн дæр бавзарын кодта зæрдæйы удхар. Сæ цард баиу кæныны хæдразмæ та сыл æрцыд бæллæхы цаутæ.

«Куындыхатæм куы базонгæ сты, уый фæстæ уарзæттæ æмбæлдысты алы бон дæр», – дзырдта Ванойы хо Сашæ. Ванойы фæндаг йæ службæмæ Саукуыдзты хæдзары рæзты уыд, æмæ-иу Верæ рацыд йæ размæ, йæ уарзоны фенынмæ.

Чызджы бауарзгæйæ, Вано барвыста йæ бинонтæм минаæвæрттæ, фæлæ йæ фыдыфыд æрдомдта ирæд. Прогрессивон цæстæнгасыл хæст уæвгæйæ, Вано не сразы ирæд бафидыныл, ома, дам, бинойнаг фос æлхæнаæгау æлхæнынвæнд нæ кæнын. Сæ чындзæхсæвæн фехæлынæй тæссаг уыд. Саукуыдзты хæдзары æрцыд, æппæт Мæздæджы цæрджыты зæрдæтæ чи сæнкъуысын кодта, ахæм цау. Верæ сфæнд кодта йæхи фехсын. Æмæ йæ æххæст дæр скодта.

Иу хуыцаубон, Вано сæхимæ куы уыдис, уæд Верæ йæ мойагмæ арвыста писмо. Конверты уыдис, фæстæдæр куыд рабæрæг, афтæмæй, открыткæ нывимæ: ингæны цыртдзæвæныл йæхи æраенцой кодта чызг. Верæ хъусын кодта йæ мойагæн: «Мæ мæлæты аххосджын у мæ фыдыфыд». «Ахæм тасуадзæн ныхæстæ бакæсгæйæ, Вано афæлурс ис, писмо йæ къухæй æрхауд æмæ, ницы сдзургæйæ, рагæпп кодта хæдзарæй», – дзырдта Сашæ. Вано азгъордта Саукуыдзты хæдзармæ. Чи зоны, уыцы рæстæг Верæ цы хъуыды кодта... Æнæмæнг зыдта, йæ уарзон кæй нæ бафæстиат уыдзæн... Æнхæлмæ йæм каст æмæ нæ фæрæдыд. Куыддæр уый къæсæрæй бахызт, афтæ айхъуыст гæрах. Вано батындзыдта уатмæ. Верæ, нæмыг йæ риуы ахызт, афтæмæй афæлдæхт. Лæг систа чызджы æмæ йæ рахаста йæ уатæй. Къæлидормæ рацæугæйæ, фембæлд чызджы фыдыфыдимæ. Раздæр уым уыдис, æви хæцæнгарзы гæрахмæ рацыд, уый ничи зоны, фæлæ бæлвырд у иу хъуыддаг: йæ фæсонæрхæджы дæр нæ уыд, йæ хъæбулхъæбул йæхи амарынвæнд скæндзæн, уый. Верæйы йæ къухты рахæсгæ, Ванойы куы федта, уæд, былысчылаей бахудгæйæ, загъта: «Ирон усгуртæ кæдæй нырмæ райдыдтой суинаг бинойнагты сæ къухтыл хæссын?» Фыр мæстæй судзгæйæ, Вано фелвæста дамбаца æмæ амардта зæронд лæджы.

Цы бæллæхы цауы бахауд, уый охыл ныффыста радзырд «Ирæд».

Мыхуыргонд аерцуд газет «Ног цард»-ы 1907 азы. Лæг амарыны тыххæй, чысыл ма бахъæуа, йæ цардæй дзуапп ма радта, фæлæ йын паддзахы фæндонмæ гæсгæ хатыргонд аерцуд. Афтæ фæзæгъынц, ахæм фыдбæллæхæй фæрвæзынæн хъæуы амондджынæй райгуырын.

Верæ нæ амард. Нæмыг ахызт зæрдæйы нæ, фæлæ йæ рæуджыты. Чызг фæрвæзт, сдзæбæх. Уарзон зæрдæтæ бау сты. Бинонтæ та бирæ рæстæг уыдысты туджджынтæ. Ванойыл уæд цыдис 27 азы, Верæйыл та – 17.

Æрыгон бинонтæ цардысты амондджынæй, фæлæ сын уый бирæ нæ ахаста. Верæимæ сын райгуырд æртæ чызджы. Хистæр – 1909 азы, Людмила – 1911 азы, æмæ 1913 азы – Надежда. Кæстæрыл уыцы ном дзæгъæлы нæ сæвæрдтой: Ванæ æнхæлмæ каст лæппуйы райгуырдмæ. Фæлæ Верæйæн сывæллон нал райгуырд. Йæ фыццаг дæр бирæ нæ ацард, стæй йæхæдæг дæр цæрынхуагæй ацыд йе 'нусон бынатмæ, Ванойæн дыууæ чысыл сабийы сидзæрæй ныуадзгæйæ, Верæ амарди 1914 азы рæуджыты низæй. Уыцы низ ыл стыхджын, йæ рæуджытæ дамбацайы нæмыгæй хыгдард кæй аерцыдысты, уый аххосæй. Сывæллæттæ хъомыл кодтой сæ фыдымад æмæ фыдыхомæ.

1912 азы Ванæ сси штабс-капитан. Фыццаг дунеон хæсты райдайæны йæ арвыстой 9-æм Кавказæг фистæгæфсæддон полкъмæ. Хæцыди туркагтимæ, уый фæстæ архайдта австрийы-германы хæсты. 1914 азы райста капитаны цин, фынддæсæм азы та – дæлбулкъоны. Уыцы цинимæ, цы æвдисæнтæ нæм ис, уыдонмæ гæсгæ, ахицæн йе 'фсæддон фæндаг. Бæрæг нæу, булкъоны цин ын кæд саккаг кодтой, уый дæр.

Уыцы хæсты быдыры дæр Ванæ равдыста хъæбатырдзинад, æвзыгъддинад, лæгддинад. Уыдис йе 'фсæддон ардбахæрдыл иузæрдион, æмæ та ногæй хорзæхджынгонд аерцуд Сыгъдæг Владимиры 4-æм къæпхæны орденæй æмæ бантджын æхсаргардæй.

Куыд уынаæм, афтæмæй Ванойы хæстон фæндагтæ Скæсæнæй Ныгуылæнмæ уыдысты тынг æнтыстджын.

Йæ хо Сашæйы мысинæгтæм гæсгæ, дарддæр службæ кодта Мæздæджы, Батумы, Одессæйы, Львовы, Кисловодскы, Темрюкы æмæ æндæр рæтты, æмæ, кæмдæриддæр уыд, уырдыгæй æрвыста писмотæ. Уый уыдис хиуæтты тынг нымайæг, мæтгæнæг, уарзæг фырт, лæг, æфсымæр æмæ фыд. Фыдыбæстæ хъахъхъæнджыты раззаг рæнхыты, хæсты цæхæры, мæлæтмæ цæугæйæ дæр нæ рох кодта йæ бинонты.

Райдыдта мидхæст. 1918 азы кæрон Терчы облæстмæ ныббырстой инæлар Деникины æфсæдтæ. 1919 азы 11 февралы 11-æм Сырх Æфсад

ныуагъта горæт Владикавказ. Вано нæ бакуымдта Деникины æфсады службæ кæнын, ацыдис Дагъыстанмæ æмæ уым куыста Хæххон Хицауады. 1919 азы йæ арвыстой Дыккаг Ирон батальонмæ, æмæ хъахъхъæнынадон службæ хаста Минводы. Бархионты æфсад куыздæхт, уæд Вано фæстæмæ æрбацыд Дзæуджыхъæумæ æмæ кусын райдыдта Хæххон Наркомпросы. Йæ хæс уыдис уырыссаг æвзагæй ирон æвзагмæ чингуытæ тæлмац кæнын. Иттæг хорз зыдта ирон æвзаг. Бакуыста дыууæ мæйы. Дзæуджыхъæумæ Сырх Æфсад куы 'рбаздæхт æмæ раздæры афицеры ахсын куы райдыдтой, уæд ацыд хохмæ, æмæ уым æмбырд кодта этнографион æрмæг.

Вано фидар бастдзинæдтæ дардта Ирон историон-филологон æхсæнадимæ. Йæ хистæр чызг Людмилæ кандидатон диссертаци ныффыссина æмæ æрмæджытæ æрæмбырд кодта, фæлæ ныффыссын йæ къухы кæмæн нал бафтыд, уыдоны ис ахæм ныхæстæ: «Ахсджиаг куыст конд æрцыд адæмон сфæлдыстады цыртдзæвæнтæ бамбырд кæныныл. Æхсæнад Ирыстоны æппæт рæттæм æрвыста йæ активондæр кусджыты, ирон æвзаг æмæ йæ адæмы ивгъуыд цард хуыздæр чи зыдта æмæ уарзта, уыдоны (Гарданы М., Темырханты В., Æмбалты Ц., Тугъанты М., Тамайты Г., Дзагуырты Г. æмæ æндæрты). Уыцы рæстæджы разгадæр интеллигенцийы минæвæрттæ Дзагуырты Г., Дзанайты И., Бекъойты Г. æмæ æндæртæ хорз зыдтой Темырханты Ванойы. Æлборты Б. та уыдис йæ хорз хæлар æмæ йын кад кодта йæ ахуыргонддзинадæн».

1921 азы Советон хицауад амнисти куы расидт, уæд Вано æрбаздæхт Дзæуджыхъæумæ æмæ йæхи бафыссын кодта 10-æм Æфсады штабы хыгъды. Кусын райдыдта Ирыстоны ахуырады хайады ЛИТО-йы æмæ дзы фæкуыста суанг йæ сæхгæныны онг, 1922 азмæ. Уыдис фысджыты æмæ тæлмацгæнджыты хайады уæнг.

ЛИТО æхгæд куы 'рцыд, уæд ацыд Мæздæгмæ, фæлæ зæрдæмæдзæугæ куыст не ссардта æмæ сыздæхт Дзæуджыхъæумæ. Кусын райдыдта Адæмон рухсады комиссарады Хæххон типографийы ирон æвзаджы корректорæй. 1923 азы Хæххон ОГПУ-йы уынаффæмæ гæсгæ Ванойæн Дзæуджыхъæуы цæрыны æмæ кусыны бар нал уыд, бадомдтой дзы уырдыгæй ацæуын. Мæздæгмæ фæстæмæ здæхгæйæ, Ирон историон-филологон æхсæнад Темырханты Ванойæн бабар кодта, цæмæй кусын райдыдтаид ирондзинады фарстатæ иртасыныл – Мæздæджы æмæ Кубаны цæрæг ирæтты тыххæй алыхуызон бæрæггæнæнтæ æмбырд кæнын (сæ цæрæн бынæттæ, цæрджыты нымæц, хæдзарад, культурон уавæр, ахуырад, стæй ма адæмон сфæлдыстады цыртдзæвæнтæ фыссы-

ныл). ЦИГСИИ-йы архивы ис йæ курдиат 1923 азы 7 июнаей Ирыстоны историон-филологон æхсæнады сæрдармæ. Уым фыста: «Мæздæгмæ цæрынмæ цæугæйæ, ирондзинады фарстатæ иртасыны хъуыды зæрдыл даргæйæ, æз уым нысан кæнын мæздæггаг ирæтты тыххæй алыхуызон æрмæджытæ æмбырд кæнын (сæ цæрæн бынæттæ æмæ цæрджыты нымæцы, хæдзарады, культурон уавæры æмæ ахуырады хъуыддаджы, хæхбæстæй уырдаем ралидзыны историйы æмæ сæ зæххытæ куыд фæкъаддæр сты, уыдæтты тыххæй), стæй ма адæмон дзыхæйдзургæ сфæлдыстады цыртдзæвæнтæ фыссын. Кæд мæ къухы бафтид Кубаны цæрæг ирæттæм дæр ацауын æмæ уым дæр уыцы куыст бакæнын. Уымæ гæсгæ курын уыцы куыст мын бахæс кæнын æмæ, цæмæй æппæт хъарутæй бацархайон, уый тыххæй мын фæрæзтæ раттын».

Ирон историон-филологон æхсæнад Ванойы быгъдуан бакодта ахсджиаг хъуыддаг, æмæ йæ уый сæххæст кодта. Йæ гæххæттыты 'хсæн ис иу фыстаг: «Уым (хæхты) æз архайдтон ирон адæмы дзыхæйдзургæ сфæлдыстады бынтæ æмбырд кæныныл æмæ фыссыныл. Уыцы фыстытæ уый фæстæ радтон Ирон историон-филологон æхсæнадмæ». Уыцы документтæ фæцагуырдаг, фæлæ ницы ссардаг. Вано цæрæн бынатæн равзæрста горæт Кисловодск.

Йæ хорз хæлæртты уынаффæмæ æмæ фæндонмæ гæсгæ ракуырда абадгæ чызджы, уымæ гæсгæ йын сывæллæттæ нал рацыд. Ам дæр зæрдæмæдзæугæ куыст не ссарда. Йе 'фсæддон дæсныад фесафгæйæ, нæ ардта йæ арæхстдзинадтæм гæсгæ иудадзыгон куысты бынат, цæмæй бинонтæ дардтаид, уый тыххæй. Уый уарзта Ирыстон, фæндыдис æй Ирыстоны кусын, ирон адæмы пайдайæн. Фæлæ... Æвæрдтой йын цæлхдуртæ. Æмæ райдыдта маесты кæнын, Советон хицауадмæ йе 'нæразыдзинад æвдисын.

Æмæ уæд разындис ахæм адæймæгтæ, кæцытæ йæ, куыд Уæрæсейы æфсады афицеры, хъавыдысты антисоветон æхсæнадмæ бакæнын, агитаци йæ кодтой Ирыстоны ахæм адæймæгты æмбырд кæныныл. Афæтæ бакæнын йæ бон нæ уыд. Уый тыххæй Вано, йæ зылынгæнджытæн дзуапп дæтгæйæ, фыста: «Ирæттæ Советон хицаудзинады фарс кæй сты, уый бамбаргæйæ, контрреволюцион организацийы тыххæй искæимæ аныхас кæнынмæ дæр мæ ныфс нæ бахастон, уымæ гæсгæ уый фæдыл ницы арæзтон».

Ванойæн бар радтой, æмæ 1925 азы 25 январæй фæстæмæ цардис Дзæуджыхъæуы. Уыцы аз февралы уый балæвæрдта курдиат

АЕК(б) П-ий облæстон комитетмæ, Советон хицауад цы национ политикае аразы, уый фарс кæй у æмæ йæ кæй фæнды йемæ æмгуыст кæнын Иры-стоны хорзæхæн. 27 февралы Вано райдыдта кусын. Ирон æвзаг амыдта æртæ ахуыргæнæндон – Ирон педагогон техникумы, Æфсæнвæндаджы скъолайы æмæ Ирон педагогон институты рабфачы. Йæ æнæзæрдæхудт фæллойы тыххæй 1925 азы фыста газет «Власть труда».

20–30 азты уæззау цæфтæ æрцыд ирон адæмыл, ирон культурæ, ирон литературæйыл. Адæм уыдтой æнæзакъондзинад, фæлæ, сæхи æмæ сæ хионты цардæн тæрсгæйæ, фæрæзтой дæлдзыныгад æмæ æфхæрдтытæн.

Фæлæ, йе 'намондæн, советон рæстæджы ахст æрцыд æмæ фесæфт. Йе 'рцахсыны тыххæй нæдæр йæ бинойнаг, нæдæр хæстæджытæ зыд-той... Газет «Власть труда»-йы (1925 азы, 3 апрель, № 76) цыппæрæм фарсыл «Цаутæ», зæгъгæ, ахæм рубрикæйы бын мыхуыргонд æрцыд цыбыр хъусынгæнинаг «Диссаджы сæфт». «Тыбылты Верæйы номыл уынджы 3-æм хæдзары цæрæг Темырханы-фырты бинойнаг фехъусын кодта, йæ лæг Темырханты Сослан кæй фесæфт. Ацыд уроктæ дæттынмæ Æфсæнвæндаджы скъоламæ æмæ нал æрбаздæхт».

Æвæццагæн æй æрцахстой йæ куыстмæ фæндагыл. Цæй тыххæй? Хуымæтæджы – йæ рад ралæууыд. Æппын æнæ аххосæй. Нæ йæм уыд паддзахады ныхмæ фыдвæнд. Ницы фыдракæнд скодта. Нæ уыдис нæдæр фыдгæнæг, нæдæр террорист, нæдæр контрреволюционер. 1925 азы 25 мартыйы йæ ахсгæ та æркодтой контрреволюцион архайды æфсонæй. Йæ политикон цæстæнгасты тыххæй Вано тæрхондоны документты фыста: «Æз уыдтæн сæрæвæрæн æмбырды æнæмæнг хъæугæдзинады фарс, йæ фарс хæцыдтæн 1905 азы революцийы агъоммæ æмæ йæ фæстæ дæр, æмæ, пыргонд куы 'рцыд, уæд уый банымадтон контрреволюцион цауыл. Уымæ гæсгæ мæхи атигъ кодтон большевиктыл, фæлæ нæ баиу дæн урсгвардионтимæ дæр, æлгъаг мын уыдис сæ реакциондзинад. Ме 'фсарм мæ нæ бауагъта нæдæр иутимæ, нæдæр иннæтимæ баиу уæвын, уымæ гæсгæ хæстæг нæ цыдтæн дыууætæм дæр. Æппынфæстаг мæм урсытæ фæсидтысты æфсадмæ, фæлæ мæ уыдонæн æххуыс кæнын кæй нæ фæндыд, уымæ гæсгæ тылиф кодтон сырхытимæ хæстытæй, иу атакæйы дæр нæ архайдтон».

Йæ фæстаг писмо, йæ фæстаг курдиат йæ хомæ:

«Мæ зынаргъ хо Сошикка!

Ныры онг мæ хъуыддагæн ницы бæрæг зонын. Мæскуыйæ хабар нæма ис. Кæд мæ сугæгд кæныны тыххæй Ирыстоны хицæуттæ куырджой, уæд бафæрс æмæ базон, сæ курдиатæй мæ сугæгд кæндзысты æви

нæ? Æмæ кæд сæ бон нæу мæн суæгъд кæнын, уæд хъуамæ бакусой, мæ хъуыддаг судмæ лæвæрд куыд æрцæуа, Ирыстоны судмæ, цæмæй нæ ирон адæм дæр базоной, зиан скодтон æви нæ кусæг адæмы хъуыддагæн? Кæд мæ хъуыддаг судмæ лæвæрд æрцæуа, уæд мæ порукуы (под свое поручительство) райсæнт æмæ мæ рауадзын кæнæнт.

Базон, мæнмæ цы уырыссаг судья уыдис, уый ахст у æви нæ? Кæд ахст у, уæд мæм ныффысс уырыссагау: «Урусон болен». Кæд ахст нæу, уæд та: «Урусон здоров». Кошелиани йæ æхца, хæдзары тыххæй лæвæрд æхца, агуры æви нæ? Кæд нæма, уæд уыцы куыст бакæнæд, йæ æхца фæстæмæ райсыныл бакусæд. Кæд ын йæ æхца райсын бантыса, уæд мæм ныффыссæд: «Мæ здоровье поправляется».

Дæ чиныг дын райстон, æмæ мын æхсызгон уыди, дзæбæх æмæ æнæниз кæй стут, дæ ахуырдынады хъуыддаг рæстмæ кæй фæци. Æз дзæбæх дæн, фæлæ мæ зæрдæ сымахмæ æхсайы. Æрвитын мæ салам, мæ арфæ уе 'ппæтæн дæр, нæ хæстæг-æввахсонтæн дæр – саламтæ. Æнæниз æмæ хæрзбон ут, дзæбæхæй цæрут!»

Де 'фсымæр Сослан,
24.09.1925 аз

«Фембæлдмæ», – фыста ма уый... О сыгъдæг, æууæнкджын зæрдæ!

Уый æнхæлмæ каст рæстдзинадмæ, тох кодта йæ сæрыл, æууæндыд, кæй йæ суæгъд кæндзысты, кæй сæмбæлдзæн хионтæ, хæстæджытыл. Æууæндыд æмæ æххуысмæ æнхæлмæ каст йæхи Ирыстонмæ. Фæлæ фæрæдыд. Ницæмæй йын феххуыс кодтой Ирыстоны разамонджытæ. Ваном нал раздæхт ахæстонæй.

Ваном уыдис хæрзконд, гуырвидауц, рæсугъд адæймаг, æфсæддон уæлæдарæс та йæ йе 'мгæртты 'хсæн зынгæ хицæн кодта, æмæ уымæй йæ мады зæрдæ уæлдай тынгдæр ради. Ваном-иу хатгай дзырдта, йе 'фсæддон службæ ныуадзыны фæнд æм кæй уыдис, уый тыххæй, фæлæ мад уыцы фæндонны ныхмæ уыдис. Йæ фыртæй сæрыстырдзинад йæ иннæ æнкъарæнтыл тыхджындæр кодта, стъалыйау-иу куы фæзынд хъæмæ. Нæ йæ фæндыд йæ фырты хуымæтæг адæймаджы дарæсы уынын. Æмæ уый дæр баззадис æфсæддонæй, йæ службайæ уæгъд рæстæджы та фыссыны куыст кодта.

Хъуыдыгæнæн ис, Ваном сфæлдыстадон куыст кæнын райдыдта 1900 азы. Махæн зындгонд сты, 1906 азы Мæздæджы кæй ныффыста æмæ 1907 азы газет «Ног цард»-ы мыхуыргонд чи æрцыд, йæ уыцы радзырдтæ.

Уыцы газетимæ Вано æмгуыст кодта, цалынмæ æхгæд æрцыд, уæдмæ. Газетараджытæ уыдысты Тедеты П., Джусойты Н., Кочиты Б., Собиты И. Уагътой йæ Тифлисы, æмæ дзы æвдыст цыдысты Цæгат Ирыстоны царды ахсджиагдæр фарстатæ. Вано дзы мыхуыр кодта социалон темæтыл йæ радзырдтæ. Уыдон уыдысты: «Минас», «Ирæд», «Ног хъалон», «Сæрдыгон уарын», «Залкалм», «Зындон сног и», «Уастырджи æмæ сау барæг», «Иу таурæгъ нæ цардæй».

Темырханты Вано уыдис йæ Фыдыбæстæйы гражданин. Æгæрон уарзтæй уарзта йæ Райгуырæн бæстæ, йæ фыдæлты зæхх, йæ адæмы, хи æвзаг. Сагъæс кодта йæхи адæмыл, йæ культурæйы сомбоныл.

Мадæлон æвзаг нæ зонгæйæ, нæй фадат нацийы дарддæры рæзтæн, нымадта уый. Йæ адæммæ, йæ нацимæ æнæкæрон уарзондзинад ын рæстмæ нæ бамбæрстой советон историктæ æмæ йæ рахуыдтой буржуазон националист. Национализм æмæ национ хиæмбарынад иу кæй не сты, уый махæй алчидæр зоны, уæдæ йæ нæ ахуыргæндтæ нæ зыдтаиккой, уымæн уæвæн нæй...

Ацы ныхæстæм ма бафтауæн ис: национ æнкъарæнтæ, национ сæрыстырдзинад цы адæймагмæ нæй, уый нæ уарзы йæ адæмы æмæ йыл бахъуаджы сахат рацæудзæн гадзрахатæй.

Вано æрмæст газет «Ног цард»-имæ æмгуыст нæ кодта. Уый уыдис газет «Кермен»-ы уацхæссæг дæр, газеты йын арæх мыхуыр кодтой йæ уацхъуыдтæ.

Газеты номыртæ æппæт нал сты, фæлæ дзы иуы разынд Темырханты Ванойы радзырд «Фæллой». Бафыста йæ фæсномыгæй: «Т. Сослан». Радзырд тынг ахсджиаг у нæ абоны царды цæстæнгастæй дæр. Ныхас дзы цæуы æрдз хъахъхъæнынмæ хæдзардзин ахастыл. Уый нын абон тынг нæ фаг кæны.

Вано ныффыста историон очерк астæуккаг æнусты цæрæг ирон хъайтар Ос-Бæгъатыры тыххæй. Мыхуыргонд æрцыд хицæн чиныгæй 1922 азы Дзæуджыхъæуы паддзахадон сауагъдады.

Цæгат Ирыстоны гуманитарон æмæ социалон иртасæнты институты архивы хъахъхъæд æрцыдысты йæ дыууæ къухфысты – «Ирæттæ» (историон очерк) æмæ «Ирон адæмы дин». Дыууæ наукон куысты дæр фыст æрцыдысты 1920 азы уырыссаг æвзагыл, кæд æмæ Вано йе сфæлдыстадон куыстытæ фыста йæхи мадæлон ирон æвзагыл.

Цæгат Ирыстоны паддзахадон сæйраг архивы ис ахæм æвдисæндар: «Темырханты Сослан ирон литературæйы зындгонд у куыд ирон адæмы

историйы автор ирон æвзагыл, Ирыстоны адамон сфæлдыстады бынтæ æмбырдгæнæг, арф зонаг æмæ ирон æвзагмæ тæлмацгæнæг».

Йæ зылынгæнæн гæххæттеты амынд ис, зæгъгæ, ЛИТО-йы куы куыста, уыцы рæстæг ныффыста радзырдтæ; фыста ахст уæвгæйæ дæр, хъавыд йæ фæллæйттæ мыхуырмæ бацæттæ кæнын. Уый тыххæй Ванæ фыста хионтæм йæ писмоты...

Цы баисты Ванойæн йæ цот та? Куыд æнамонд, куыд уæззау уыдис сæ цард! Нæ базыдтой мады рæвдыд. Сæ фыдыхо Сашæ сæ йæхимæ райста, кодта, цы йæ бон уыд, уымæй æппæт дæр. Уарзта сæ, узæлыд сыл, æххуыс сын кодта, арæзта сæ раст фæндагыл, хъахъхъæдта сæ. Фæлæ уæддæр... мад мад у. Уый цавæрдæр æнæзынгæ тæгтæй суанг йæ мæлæты бонмæ баст ваййы йæ сабиимæ, æнкъары йæ йæ зæрдæйæ.

Фыдыхо иуахæмы сраедыди: «Фæлтау куы нæ райгуырдаиккой!» Æмæ уыцы ныхæстæ уыдысты раст. Бирæ хъызæмæрттæ бавзæрстой сабитæ. Æппæтæй сæ чи бамбардзæн?

Чызджытæ хорз ахуыр кодтой. Æрдзæй сын лæвæрд уыд хæдзонддзинад. Стæй зонындзинæдтæм тырнгæ дæр тынг кодтой: бирæ чингуытæ кастысты, архайдтой скъолайы хихæппæрисадон къордты. Æххæст кодтой сæ уарзон фыды фæдзæхстытæ. Сæрыстыр дзы уыдысты.

Сæ фыды мæлæты фæстæ ноджы зындæр ссис сæ цард. Нæ сæ уагътой ахуыр кæнын, цæлхдуртæ сын æвæрдтой сæ фæндагыл. Бирæ хъызæмæрттæ æмæ дæлдзиныг бавзæрстой Ванойы курдиатджын чызджытæ.

Чи зоны, цытæ бавзæрстой Ванойы чызджытæ. Ничи сæ никуы ницы фехъуыста. Адæм æрмæст дзурын нæ, фæлæ ма хионтыл кæуын дæр нæ уæндыдысты. Ванойы чызджытæ æмæ йæ хо Сашæйæн нæ бантыст, сæ фыд æмæ æфсымæр официалон æгъдауæй растыл нымад кæй æрцыд, уый базонын. Рæстзæрдæ лæдджы тыххæй фыссын бахъуыдис уыдоны нæ, фæлæ мæн. Публицистон уацтæ ма нымыхуыр кодтой Хъесаты Валодæ æмæ Цгъойты Хазби.

«Афон у махæн дæр нæ истори базонын». Раст цыма абон дзуры, уыйау ахсдзиаг у ныр дæр йæ хъуыды, йæ фæдисы ныхас. Дзæнæты бадинаг Темырханты Сослан тыхст æмæ йæ удæй цырагъ сыгъта, цæмæй ирон адæм, чи сты, кæцæй сты, уый базоной», – афтæ фыста Цгъойты Хазби.

Темырханты Ванойы хуызæн адаймæгтæ сты ахæм кады аккаг, цæмæй бацæуой сæ адамы историмæ. Зындгонд уырыссаг историк В. О. Ключевскийы ныхæстæ хауынц уымæ дæр: «Ахæм адаймæгты зæрдыл даргæйæ,

мах ногæй иртасæм нæ миддунейы уавæр æмæ кæнæм æххæстдæр». Цыфкалæн нæ хъæуы нæ ивгъуыд рæстæджы адæймæгтыл, царды алыхуызон къабæзты удæлдайæ Фыдыбæстæйæн чи лæггад кодта, йæ рухсдæр сомбоныл æмæ кадыл тыхсгæйæ чи басыгъд, уыдоныл.

Уæлдæр мах æрхастам, Ирыстоны историон-филологон æхсæнады сæрдармæ Вано цы курдиат балæвæрдта, уый. Уым фыста, ирондзинады фарстатæ иртасынмæ цымыдис уæвгæйæ, уый кæй ацыд Мæздæгмæ цæрынмæ, кæй нысан кодта мæздæггаг, стæй ма, гæнæн куы уа, уæд, кубайнаг ирæтты тыххæй бæрæггæнæнтæ æмбырд кæныныл архайын, уымæ адамон дзыхæйдзургæ сфæлдыстады бынтæ фыссын.

Цы куыст нысан кодта, уый йæ къухы бафтыд, æмæ йæ фыстытæ радта Ирон историон-филологон æхсæнадмæ. Афтæ фыст ис йæ æвдисæндарты.

Уæлдæр куыд загътам, афтæмæй Темурыханытæ Сослан стыр æргом здæхта национ культурæ æмæ æвзаджы рæзтмæ. Уый нымадта, зæгъгæ, хуыздæр уавæрмæ цæуынаг, æнæмæнг, æххуыс сты адамон кадджытæ. Уыцы хуыддаджы уый уыдис стыр уырыссаг ахуыргонд, критик, фыссæг, патриот æмæ йæ адамы уарзон хъæбул Н. Г. Чернышевскийы æмхъуыдыгæнæг.

«Адамон поэзи (фольклор), – фыста Николай Гаврилы фырт, – диссаг æмæ зынаргъ у, йæ адамы чи уарзы, уыдонæй алкæмæн дæр». Дыккаджы та, уый у зонындзинæдтæ исыны ахсджиаг гуырæн: адамон поэзийы цæрынц фыдæлтыккон таурæгътæ. Уымæ гæсгæ тынг ахсджиаг у. Цард адамон зарджытæ æмбырд кæнынаг снысан кæнын у стыр хъæбатырдзинад, сгуыхтдзинад равдисын. Цы у сгуыхтдзинад та? Уый у хъайтардзинад, хиуыл мæт нæ кæнгæйæ, стыр хорздзинады раканд, стыр ахатындзинад кæмæн ис, ахæм архайд уæлдай зын уавæрты равдисын. Ахæм ахъазаджы миниуджытæ равдисын алкæй бон нæу. Уæдæ цал хатты сарæзта Сослан йæ Райгуырæн бæстæйы, йæ адамы сæраппонд ахæм сгуыхтдзинæдтæ? Уыйбæрц, дзуапп ратдзыстæм мах, йæ ныхмæлæуджытæн, æмткæй райсгæйæ, алчидæр сæ уымæй дыууæ хатты фылдæр рæстæг кæд фæцард, уæддæр цас нæ бантыст. Уыдон æй базылын кодтой буржуазон национализмæй, йæ адамы, йæ Фыдыбæстæ, Ирыстон кæй уарзта, уымæй. Фæлæ сæ митæй иу къахдзæф дæр, куыд ахуыргæндтæ, уæлдæр нæ лæууынц. Сосланмæ нæ уыдис ахуыргонды кадджын нæмттæ, фæлæ уыдис æцæг ахуыргонд.

1920 азы хохмæ ацæуын уыдис стыр лæгдзинад. Фыццаджыдæр, уымæн, æмæ цардæн тæссаг уыд. Нæ уыдис нæдæр фæндæгтæ, нæдæр транспорт.

Кадаггәнәг Хьаләгаты Иналдыхьоимә фембәлды агьоммә, Дәргәвсы коммә араст уәвгәйә, цы зындзинәдтә бавзәрста, уыдон равдыста йә очерк «Хохдзау»-ы. Уыцы цау ууыл дзурәг у, әмә уый уыдис адәмон сфәлдыстады цыртдзәвәнтә зәрдиагәй әмбырдгәнәг, әмә йә ном хьуамә әвәрд әрцәуа Әлборты Барысби, Дзагуырты Губади, Әмбалты Цоцко, әмгуыст кәимә кодта әмә нә ахуыргәндтә ирон адәмон сфәлдыстады историмә, нә адәмы историмә кәй нәмттә хәссынц, уыдоны әмрәнхь...

* * *

Темырханты Ванойы (Сосланы) тыххәй нә ныхас ахицән кәнәм, йә адәймагон миниуджытә, архайд әмә сфәлдыстадән ын журнал «Дарьял»-ы редакци цы зәрдәхәлар әмә әргом аргъ скодта, уымәй: «Темырханты Сослан уыдис уырыссаг әфсады разәгды афицәртәй иу, нә абоны царды зын бамбарән чи у, ахәм бәрзонд граждайнаг хьуыдытә әмә миниуджытә кәмә уыд, хәстон хьуыддагән йә цард чи снывонд кодта, уыдонәй».

Уырыссаг-япойнаг әмә фыццаг дунеон хәстыты цәхәры ацәуәг, әвзыгьд хәстон афицер, дәлбулкьон, Сыгьдәг Аннаһы 4-әм кьәпхәны әмә Сыгьдәг Владимиры әхсаргард бантимә орденхәссәг, әвирхьау зын уавәртәй-иу, стыр сәрәндзинад равдисгәйә, чи рацыд, уый советон дуджы әрцыд ахст, уый фәстә та сырх терроры куыройы ссәст, йә тәрхонгәнджытә, бынтон әнаххос кәй уыд, уый нәма базыдтой, афтәмәй.

Йә иртасәнтән ахьаззаг у әрмәст сә наукон бындур нә, фәлә, ирон әвзагыл фыст кәй сты, уый дәр. Иттәг хорз зыдта автор уырыссаг әвзаг, фәлә бындур әвәрын райдыдта ирон наукон әвзагән. Уымәй абон дәр ирон ахуыргәндтә пайда кәнынмә нәма арәхсынц.

Нә бон у әрмәстдәр хьыг кәнын, ахәм диссәджы адәймаджы цард афтә әвирхьауәй кәй ахицән, ууыл. Дунейы мидәг удварнәй раззаг бынат ахсынмә цы әхсәнад тырныдта, уый нә бахьуыдысты Темырханты Сосланы европәйаг ахуыргонддзинад, фыссәджы әмә ахуыргонды курдиат, бәрзонд граждайнаг әнкьарәнтә. Уым ис трагеди. Темырханты Сосланы трагеди нә. Әхсәнады трагеди...

СЕЧЬЫНАТЫ ЛАДЕМЫР: 100 АЗЫ

(1921 – 1985)

МАДЫ ХЪÆСТЫТÆ

Сæна фондзуæладзыгон хæдзары асинтыл фæхæрд кодта, æмæ, цалынмæ хæрдмæ цыдис, уæдмæ йæ улæфæнты ахгæнынмæ бирæ нал хъуыд. Сæ сыхæгты къæсæрæй куы бахызт, уæд ма æрæджиау дæр йæ лæф-лæфæй не 'нцад. Æппынфæстаг йе 'муд куы 'рцыд, уæд æй фатеры хицау Евджин хъæлдзæгхуызæй фæрсы:

– Хабæрттæ дзур, Сæна! Куыдтæтæ дæ? Мой наема скодтай?

Зæронд ус æрбадт. Уыцы цыбыр фарсты фесхуыст ын æгъгъæд уыд фæкъæртмæ, йæ масты дзæкъул зыгъуыммæ фæлдахынæн. Дæлауæзæй ныуулæфыд æмæ райдыдта:

– Дæуæн цы у: дæ цардæй бузныг дæ æмæ мыл дæ хъал калыс. Гæныстон куы фæуид мæ зæдыхай, кæд мын цæргæцæрæнбонты мæ игæрæй зæхх цæмæн мæрзын кæны! Уæдæмæ зæдтæй дæр, æвæццæгæн, æнанымад, хæлиукæмттæ æмæ, йæ бон кæмæн ницы у, ахæмтæ ис. Не Сфæлдисæджы раз балаууынмæ чи нæ бæззы æмæ, цыфæнды гукк куы ныккæной, уæддæр сæ ныхас кæмæн никæмæ хъуысы, ахæмтæй зæгъын, дæ рынтæ. Мæрдтыстæн, кæд мæнæн дæр уыдонæй нæ фæцис!.. Гъе уæдæ, дæлаæмæ æрхауа, адæмæй уæлдай æз ахæм æнамонд цæмæн рауадтæн?! Кæд йæ бон ницы у, уæд мæ цæй тыххæй равзæрын кодта? Æви йыл тыхбегара уыд? Гъы, ме уæнгты мын хъан бауагъта. Хорз! Фæлæ уыцы хорзæхæй, дæ фарн бирæ уæд, хæрæг дæр хайджын у. Мæ чызджы бонты-иу ме 'ккой хохы рагъæй хосы мæкъуыл куы 'рцæйхастон, уæд мæхицæй хуымæтæджы бузныг уыдтæн! Афæ-иу мæм мæ зæрдæ дзырдта, зæгъын мæм усгуртæ сæ цæстытæ ныйирд кодтой, æмæ сæ тæккæ хуыздæр мæ хай уыздæн. Уалынмæ дын, дæ рынтæ, рацæй-рабон, æмæ Серычкаейы тиу куы разынид. Мæхи уд ме 'вдисæн, æвзæр нæлгоймаг нæ рауад, фæлæ уымæн дæр, æвæццæгæн, йæ зæдыхай сæ хæртæй нæ уыд. Уайтæккæ дæр цыдæр емынæйы тæфаг йæ тъæнгты фæмидаг æмæ йæ æрзæткъахæнмæ ныххизын кодта. Бæргæ йын дзырдтон, уæлзæхх дæ кусыны бар куы ис, уæд дæлзæхмæ кæдæм хизыс, зæгъгæ, фæлæ хæдзары тыхстдзинæдтæм кастис, æмæ йæ зæрдæ æхца бакусын уыд. Егъаугомау чыссæ дардта хиконд тамакоимæ æмæ-иу

уымæ бацамыдта: «Мæнæ уый дзаг куы бакусон, уæд ныхъхъуытты уадздзынæн æрзæткъахæн». Дæ бон дæ уа! Æхца хорз у, искуыдæр ма нæу... Фæлæ уый дæр алкæй къухы не 'фты. Иуæй-иуæн йæ ком ивазгæйæ дæр йæ дзыппы февзæры, иннæ та сур хидæй рафты, уæддæр адзалы бонмæ капекк, кæйдæр загъдау, сармадзанæй фехсы. Уый, æвæдза, нæ лæджы æхсынтæм дæр нал æвдæлд – уайтæккæ дæр, уыцы æнæбайрайгæйы дуртæ къахгæйæ, бацарæфтыд, æмæ мæм æй, йæ цонгыл хæцгæ, саугуырмæй æрбахуыдтой... – Сæнайы зæрдæ æрбауынгæг, æрдæгмынæг цæстытæ доны разылдта, йæ фындзæй сцымæгау кодта, цасдæр рæстæг йæхимæ фæхъуыста, стæй та уæд йæ дзуринаг дарддæр айвæзта:

– Æрбахуыдтой йæ, уæдæ цы, дæ рынтæй дын де знаг йе 'ххормаджы мондæгтæ суадза...

Сылгоймаг та фæхъус, цæстыты сырх уæлтъыфæлттæ зæрдæйы судзаг мастæй базмæлыдысты, стæй сæ исдугмæ æрæхгæдта, армытæппæн йæ мæллæг роцъомæ сбыцæу кодта æмæ, кæд йæ цæстытæ цъынд уыдысты, кæд йæ цæстомы алы æнцъылдæй дæр кæддæры æгъатыр заманы фыдми зындис, кæд йæ æвзыд, урс дзыккуты халтæн æнцонæй банымайæн уыд, кæд ын дыууæ æддагуæлæ кæлмаерзæны дæр æгъгæд нал сты сæр æндавынæн, кæд йæ иугай дæндæгтæ згæхæрды хуызæн бур-бурид систы, кæд-иу йæ тæнаг, мæллæг былтæ æнæзæрдæмæдзæугæ цъæхтæй кæрæдзиуыл ахус сты, уæддæр дардмæ, ивгъуыд азты сæрты уыдта йе 'рыгон бонтæ айдæнмæ кæсæгау. Уый нæ, фæлæ ма-иу, хъазты йæ тæнтæ кæмæн рæдывтой, уыцы фæндыры зæлтæ дæр йæ хъустыл уадысты.

– Файнуытæ мын бирæ уыдис, – дзырдта дарддæр Сæна. – Æмæ мын мæ ног чындзæй адæмы æфсæрмæй хуыссæнгæрзтæ сисынай дарддæр ницы куыст кæнын уагътой... Гъеныр, дæ фарн бирæ уæд, дæ рынтæ, дæлæ цы лæппуимæ цæрын, уый мæ гуыбыны уыдис... Æмæ бадтæн агъуысты. Абоны хуызæн ма йæ хъуыды кæнын: мæ зæрдæ æнкъард кодта, æмæ та-иу уæд мæхи фæндырæй аирхæфстон. Уæддæр, мæ хур, цавæрдæр æнахуыр хъуыдытæй зæрдæ йæ бынаты нæ уыд, æмæ та-иу уæд мæ цæгъдын фæуагътон... Ницы ис, фæзæгъынц, фæлæ, дæ рынтæ, ис, ис!.. Уæдæ мæ чи нæ уагъта цæгъдын? Фæндырæй ома... Аст хъæлæсы æмæ йын цыппар гуывгуываджы уыд... Мæ зæдыхай, æндæр мæ чи нæ уагъта! Дæлæмæ дæр, уæлæмæ дæр мын гъеуый хъом уыдис, æмæ мын рагацау хъусын кодта, дæ

бындур фехæлд æмæ дæ фæндыры тæнтæ бамбырд кæн, никуыуал сæ айваздынаæ худгæ 'мæ хъазгæйæ, зæгъгæ. Гъемæ æцæггæй дæр афтæ рауад, мæ игæр айхæла, фæлæ мын мæ сæрылхæцæджы хурхыл æнамонддзинадæн йæ сау дзæмбытæй бахæцын кодта... Æллаæх, æна, уæдæй абонмæ мыл рæстæг нытътанг: æртын азы куырм лæгимæ фæцардтæн. Мæхи мæгуырдынад мын æгъгъæд нæ уыд, фæлæ ма мын уымæй уæлдай нæ лæгæн йе 'фсымæры сидзæр лæппуйы дæр хæссинаг скодтой, ном æвæрд дæр ыл нæма уыд, уыцы цахъхъæнæй.

Гъе уый фæстæ, дæ рынтæ, адæммæ ном æвæрынмæ куы фæсидтыстæм, уæд нæ тæккæ сыхаджы хал схаудта, æмæ йæ Батраз схуыдтой. Махæн нæхион та, зоныс æй, Сослан хуйыны. Цы хъызæмæрттæ, цы уынгæджы бонты сæ фæхъомыл кодтон, уымæн æрмæстдæр уæлæ уый у – иунæг Хуыцау – æвдисæн! Гъеуæддæр мæм, мæрдтыстæн, мæ фыдæбæттæ дзæгъгæл нæ кастысты, æнæсæрызонд никуы схуыдтон мæхи... Куырм лæг цы у, уый у, фæлæ, зæгъын, мæ дыууæ лæппуйæн устытæ куы æрхæссон, уæд мын мæ къухтæ узал доны ныттулын нал бауадздзысты. Ныр, мæ хур акæнай, адæмæй дæр бирæгъы æнгæстæ ис, уымæн кæцæй хæйрæг уыдтæн. Сауджыны аргъуыдæй дæр мæ нæ бауырныдтаид, иу ахæм дзы мæ хæдзары æрбакуыси уыдзæн, уый... Стæй-ма: бирæгъ загътон? Мæ мæцъæлтæ мæхи, дæ рынтæ, – бирæгъгæй бирæ фыддæр! Уыцы сырды мыггаг адæймагмæ иу къæпп фæкæндзæн, æмæ ууыл ахицæн хъуыддаг, фæлæ дзы мæнæн цы чындр фæцис, артæндзæфтæ фæуа, уымæн æппындæр вихаднойтæ нæй – адæймаджы алы мæгуырыбон дæр дыууæ комыкзулæй æхсыны. Гъемæ, æцæггæй дæр, зæронд уд хъысыг у, æвæццæгæн, æндæр ын куыд бирæйы фаг дæн? Уыцы хъуыды кæнын, æмæ мæхæдæг дæр дисы бацæуын. Уæ дæ арты бынæй туг скæла, æмæ дæ ныййарæг мад Минагæн зæрондырдæм калм райгуыра!.. Æниу ма цавæр кæлмыты кой кæнын? Дæлæ дзы мах хæдзарæн иу залиг калм куы балæвар кодта. Мæ уды тæригъæдæй йын иунæг кадджын Хуыцау цыфыддæртæ бавзарын кæнæд!.. Ныгуылинаг куыддæр нæ къæсæрæй æрбахызт, афтæ, мæгуыр, нæ куырм лæг йæ уд систа. Гъеуымæй дæр æй бамбар, дæ рынтæй де знаг тæппытæ ахауа, цавæр дзыккуджыны ахæсты бахаудыстæм, уый. Нæ хæдзары сау емынæ смидæг æмæ уал нын йæ фыццаг æрбакъхæдзæфæй нæ лæджы куырм цæстытыл бахæцыд, Уый фæстæ, кæуынмæ йæм фæцæуой адæм, йе'нæуынон удисæны цыргъ мæнырдæм фæцарæзта.

Ух-мардзæ, зæгъгæ мæм фæлæбурдта, и! Æмæ йын уæдæй абонмæ куыд æнтысы, афтæ мæ рæхойы. Ноджы йæ иу рæхуыст иннæмæй судзагдæр, саумаеры хай бауа!.. Дæддæй, судзгæ кæуынмæ дæм æрæмбырд уой адаем, уый мæнмæ цы дзыхæй фæдзуры, уымæн афæзмæн куы уайд, уæд бæргæ, фæлæ уыдæттæ йæ сæрмæ чи хæссы... Адаем æй мæ чындз хонынц, фæлæ уыцы сыл мæнæн цытæ фæхæрын кæны, дзургæйæ, йæ тæккæ тъæллангтæнгæйæ, уыдон ын йæ ныййарджыты хъистимæ ахуыйæнæн бабæззæнт мæ мæгуыр уды тæригъæдæй! Лæппуйæн уыдæттæ никуы схъæр кодтон, фæлæ сæ куы 'мбарид, уæд сæм цыма йæ хъус не 'рдарид, афтæ мæм мæ зæрдæ дзуры. Гъеныр ма нæм, дæ рынтæ, æндæр исчи куы хъусид, уæд афæрсид: «Уый та цæмæ гæсгæ?» Гъемæ йын æз дæр дзуапп раттин: «Уымæн, æмæ уый дæр йæхи хуызæн нал у. Цы уыд, уымæй йæм тæпп дæр нал баззад». Дæ фарн мын бирæ уæд, дæ рынтæ, фæлæ мæнæй равзæрдис, уый дæр мæ нал уырны. Æвæццæгæн ын хъызгæмхасæн æмæ сусæгæй йæ хъуыры цыдæр хъылматæ фæуагъта, æмæ æндæр джиппы ацъыллинг ластва. Минæты ныгуылинаг хъыбылæн цас диссаг у ахæм митæм сарæхсын! Айдагъ йæ тæфагæй нæ лæджы зæрдæ дзыхълæуд куы ныккодта...

Евджин æдзынæгæй хъуыста сыхаг зæронд усы ныхæстæм æмæ та-иу йæ сæр батылдта, ома, мæ кæнæг иунаг Хуыцау, уый цавæр адæймаджы мыггаг у дæ чындз?! Сæна дæр-иу æй уайтагъд фембæрста, æмæ йын æхсызгон уыд. Гъестæй нæлгоймаг фæстагмæ куы бахудт, уæд æм æндæр цæстæнгас фездæхта æмæ дын афтæ.

–Уый хъазыны хъуыддаг нæу, дæ рынтæ, фæлæ бындурхалæг. Нæ гуырд къамбецы рæуæдæй сабырдæр у æмæ, куы зæгъын, Бедолон ын цавæрдæр галиумæгæнæнтæ бануазын кодта. Цыппæрæмы (мæнæ айæды цы цыппæрæм айвгъуыдта, уымæй зæгъын) Олинкæтæм фæсмын цъындайаг æлвыстон, æмæ уыдон дæр суанг сæ зæронд мæрдтæй ард бахордтой, уыцы митæй, дам, ахæм гæнæнтæ ис, æмæ нæлгоймаг йæ сылгоймагмæ схуыст ныхас нæ, фæлæ фæстæмæ фæкæсын дæр нал фæуæнды. Æз та ма, мæгуыр мæ бон, мæ фырты мæхимæ цæст дарын кæнын. Уыдæттыл ма куы уайд, уæд Бедолонмæ иу ныхас сдзурын уæддæр бауæндыдаид, уатæй мæ кухнамæ куы расырдта, уæд. Мæрдтыстæн, хъыпп-сыпп æм не сфæрæзта. Гъеныр ма мæ æддæдуармæ иу къахдзæф хъæуы, æмæ та мæ уым дæр куы бамидæг ласа, уæддæр мæ фырт дурын цырты лæуд кæндзæн æнцæд-

æнцойæ. Зæнæг, дам! Цы сæ кæныс уыцы зæнæгæй? Чердаем дæ хъæуынц? Цæмæй дын дæ фырт йæ усы дзыхæй дæ хæдзар ныууæй кæна æмæ дын мыды къусæй зæрдæ бавæра, стæй хауæггагмæ æрцауай?.. Мæ хæдзары аргъ мын æд бынтæ смарзтой, ныр мын сау дзулы къæбæр дæр нæ дæттынц, афтæмæй мæ, фæтæген æмæ æхсæндæтты тæфæй сулæфæн дæр кæм нæй, уырдыгæй æртæ уатмæ бакæсын дæр нал уадзынц. Æниу, æвæдза, кæй зæрдæ зæгъы, дæ фæцъынмæ дын чи кувы, уый размæ бацауын... Игæрхæлд фæуæд – уый йын мæ хуыздæр арфæ! Райсомæй куыддæр бон æрбацæх вæййы, афтæ йæ уаты дуар разыххъыр кæны æмæ нæ гуырдмæ бадзуры: «Уæуу, Дæ удылхæцæджы хъуыры!.. – æгас ма у. Ахæм ма дзы зæронд хъындыр уа: уæдæ куынна комы мæлын!.. Æмæ мын сар дæ кьона кæны: дæ бызгъуыртæ уд кæд схондурæй конд у, уæддæр дын æй æз сласдзынæн! Кæдмæ быхсдзынæ къæхты бын?!»

– Цавæр у, йæ цæсгом бынтондæр бахордта?– галы цæстытæй кæсы, афтæмæй афарста Евджин.

– Хуыцауы фыдæх мæ уæд, кæд мæ ныхæстæй иу дæр мæнг у.

– Æмæ дæуыл та не 'ууæндын, цы...

– Гъе уæдæ мæм æххæст байхъус, дæ рынтæ... Иубон куы уыдис, уæд та мæм сывæллæттæн сæ хистæры æрбарвыста, мæнæй уый-ма бафæрс, мæрдты бæстæм, дам æй фæндаггагтæн цытæ хъæуы? Ницы мæ, зæгъын, хъæуы. Мæнæ дæ Лæгтыдзуар куынауал сулæфын кæна, уæд ма дын дæ ингæнмæ фаджыс чи фæхæсдзæн, цæмæй йыл хæмпæлгæрдæг хуыздæр зайа, уый тыххæй. Цу æмæ, зæгъын, гъе афтæ бамбарын кæн дæ мадæн... Фыддæртæ сдзуринаг уыдтæн, фæлæ сывæллонæн уыдæттæ чи уæндыд... Уæвгæ, йæ цот дæр йæхицæй хуыздæр не сты. Мах тугæй сæм иунаг æртах дæр нæ фæхæццæ, æндæр уыдонæн сæхи бæсты сæ мад нæ хæлиудзых гуырдмæ папæйæ нæ дзурид. Папæ! Уый та йын цавæр папæ у?! Нæ гуырдаен йæ ус у, йæ чызг у, уымæн ницы иртасын! Хъус, æмæ та йын афтæ фæкæны: « Папæ, дæ цуры зноны хъæрмхуыппы бынтæ дæ къæпсыр мадæн адæтт, уæддæр нын калинаг сты». Гъеуæд æм, мæ хур, мæ фырт нæ бауырдыг уыдзæн æмæ йæ не 'рфæрсдзæн «Уыдон та дын чердаем ныхæстæ сты, цæммайраг?» Мæрдтыстæн, уымæй æндæр чи уыдаид, уый йын йæ дзурæнтыл тæвд æртыскæн сæвæрид. Фæлæ цæмæн хъуамæ рахæца йæ мады сæрыл, кæд æмæ йæм Бедолон папæйæ дзуры, уæд?.. Исты дзыхы радавгæ Бедолон

у! Уымæн йæ хо нæрдæй афтæ ныййæдтæ – ныддымст, æмæ йыл боцкыйы тæлытæ куынаæ сæвæрой, уæд æй арæмудзынмæ бирæ нал хъæуы. Æмæ, дæуæй афтæ, цæмæй ахæмтæ ныцци? Сусæг хойрагæй. Бавдæлд æмæ йе 'фсинæн йæ дзыхмæ къæбæр сисын нал уагъта. Йæхæдæг та дыууæ комыкъулаей – æфтъæргæ, æмæ тæнæй-æндæрæй фиуы бын фесты. Уыйразмæ та сæ рухс калд. Хæрам дæм чи у, уый ныртæккæ уыцы æнамонд æфсинмæ бакæсæд: афтид стджытæ æмæ ма йыл æнхъырдтæ царм баззад. Уæвгæ, мæгуыр, æгæр дæр ма куы быхсы – нæ бирæгъæй йæ лæбурагдæр хоны. Сæ Минæт мад сын йæхи дыууæ къухæй сæ цæстытыл бахæцæд мах тæригъæдæй!.. Æдзæсгæмттæ! Знон уыдис, æви æндæрæбон, уæд, дам, радио дзырдта... Гъеныр, ома, мах хуызæтты тыххæй: зæрæдтæй сæ цот æвзæр цæст кæмæ дарынц, ахæмты кой кодтой. Бедолон куыддæр уый айхъуыста, афтæ нæ гуырдыл фæтъæлланг ласта: «Ма йæ хъæр кæнын кæн!» Ома – радиойы. Мæгъа, фæлæ мах цы хицауад зонæм, уыцы хицауад уымæн æвæрд нæу, æмæ йын йæ дзыхыл исчи ныххæца. Кæддæриддæр рæстдзинад æрцагурдзæн. Раст нæ зæгъын, дæ рынтæ?

– Уæллæ-гъи, æнæмæнг афтæ! – сразы ис Евджин, æмæ, цыма зæронд ус æрмæстдæр уыцы дзуапп фехъусынмæ каст, арфæтæ фæкодта æмæ ацыд.

ГÆУЫСОН ТЕАТРЫ УЫДИС

Сæрдæн йæ налат афон, сусæн бон арвы астæуæй, тæмæнтæ калгæ, йæ тынтæ фæйнардæм цы сæнтурс хур калдта арвы æнæкæрон быдыртыл æмæ зæххы фæтæн риуыл, уый ныр йæ ныгуылæн фæндагыл хæхты цъуппытæм куы 'рхæстæг, уæд куыддæр фæтугхуыз, фæлæ йæм уæддæр цæстытæ комкоммæ кæсын нæ фæрæзтой. Марадз-зæгъай, кæд искуыцæй дымгæйы цъыртт змæлыд.

Фæлæ дын, кæйдæр загъдау, æниу зæххыл куы атулид хур, уæддæр дын иу афон рæсугъд, тымбылгопп кæрз бæласы бынмæ, кæрæдзимæ гæсгæ, ма фæзыной Ануси, Хамбе æмæ Гæуысон, – æртæ сыхаг зæронд усы. Æвæдза, зæгъгæ, сæ исты стыр циндзинады, йе та зианы фæдыл ацæугæйæ, кæрæдзи фенынæн рæстаг нæ фæци, æцæг диссаджы ныхæстæ сæм уый фæстæ рауайы.

Ныхас хосгæрдæн цæвæг фесты!.. Æмæ, хабæрттæ кæрдгæйæ, цы уыгæстæ рауайы, уыдонæн ма фæстагмæ сæ мæкъуылы цъуппыл иу куырис æрсадзынц Хъараты Алиханы ус Косерханы койæ: «Æллæх, Косерхан! Æллæх, дæ бындур ныззила! Дзых хæрынмæ нæ ракурдзынæ, къах цæуынмæ, æндæр цы нæ ракурдзынæ, иу ахæм дын куынæ ис?» – зæгъгæ.

Гъемæ ма мах дæр куы ракаенæм Косерханы кой, уæд цæфыл рæхуыст бафтаудзыстæм, стæй зæрдæхудт дæр у, æмæ маст райсыны бæсты сын фæлтау сæ нихас кæронмæ ахæццæ каенæм. Фыдгул ма искæй фыдгой ракаена. Дæхицæй сыхырна сараз æмæ алы бырон луар, уый дæлæмæ дæр æмæ уæлæмæ дæр мисхалы аргъ хъуыддаг нæу...

О, æмæ дын Гæуысон горæтæй къуыри балцы фæстæ, дзыхъхъыннæуæг сæрбæттæн йæ урс дзыккутыл баст, афтæмæй куы æрыздæхид, уымæй дæр – автобусы, æмæ абон йæ уарзон сыхæгтæ Ануси æмæ Хамбейы фарсмæ зæрдæргъæвдæй куы бадид. Ныр дзы сусæгтагæй куы ницы и: зæгъгæ кæд ницы кодта, уæддæр хъæлдзæгхуыз йæ уарзон æмбæлтты фендæй уыд. Уыдон та йæ гачынырдæм фембæрстой æмæ йæм, æвæццæгæн, уымæн алыхуызон нихæстæ скодтой.

– Цæуылнæ балц каенæй, Зæрæда! Ахæм чызджычызг дын схæццæ Уæрæсейæ, уæларвæй сызгъæрины къæртт æрхауæгау, – йæ чызгон номæй йæм сдзырдта, мидбылты худгæйæ, Хамбе.

– О, мæ хур, о! – Хамбейы нихæстыл «о» загъта Ануси дæр.

– Мæнæн та, мæ игæр ын айхæла, мæ иунæг дараг фырт дæр бабын ис хæсты... Айдагъ мæнæн кæм, фæлæ бирæтæн.

Гæуысон, йæ къухтæ йæ дæлæрмтты даргæйæ, къулсæрæй æдзынæг кастис, сæ цъиуджын карк-иу йæ мидбынаты куыд ракафæгау кодта, йæ цъиутæм сидгæйæ, уымæ. Хинымæр ахъуыды кодта, зæгъгæ: «Фестон æмæ сæ хæдзары 'рдæм баздахон, æгуыдзæгдзинады тыххæй мын сæ Къацты ногзад дзæргъ куы рауидза»... Фæлæ дзы карк уайтæккæ дæр æрбайрох, йæ цæстæнгас кæрзы бæзджын цъæх сыфтæртæм систа, чысыл къуырф цæстытæй тагъдгомау атьæбæрттытæ кодга æмæ байдыдта ахæм нихас кæнын:

– Мæнæн дæр цы фæци, уый фæци хæст. Мин азы дæр æй куынауал фенид мæ цæст!.. Фæлæ мын уæддæр Уарзет нæхирдыгонау кæй нал дзуры, уый иууыл мæстытæн дæр маст рауад. Иунæг Хуыцау ыл галиумæ базыртæ базайын кодта, æмæ Баранцофæй куы сыздæхт,

уæдæй абонмæ иу ныхас иронау нал хауы йæ дзыхæй. Уæд искуы ахæм æмбисонд æрцæугæ федтат?! Сыхах дæр урс дадалиты онг куы фæцардыстут. Афтæмæй мæ горæтмæ йæ фæдыл ахæр-хæр кодта. Мæрдтыстæн, кæстæр чызг Дибæ ма немæ цыд нæ фæцис, зæгъгæ, уæд чердæм цы чындæуыдаид, уымæн ницы иртасын. Цæй, куыд, дæ хорзæхæй, ныхас куы нæ æмбарай, уæд? Иронау æм сдзырдтай, уæд «не понимайт», зæгъгæ, фæкæны, æмæ, марадз, цу!.. Дибæйæн йæ хъусы дзурын: цы, зæгъын, хоны, цы уый, «не понимайт»? Нæ, дам дæ æмбарын, нана, иронау, ома, – Дибæ дын мын афтæ... Уæд дæ хæрз мадымады ныхас мауал æмбар!.. Фæлæ, иннæрдæм куы дзурæм, уæд æнæуи та хорз у, удыхæдæй уый хуызæн бирæ нæй, – æцæг сызгъæрины къæртт! Рæдау, зæрдæ алхæнынмæ дæсны. Уый махæн марозинайæ кæй бахæрын кодта, адджын донæй нын кæй фелхæдта!.. Иу ныхасæй, къæхтыл дæр ма гуыбынтæ уыд, зæгъгæ, уæддæр капеккыл фæстæмæ нæ фæхæцыдаид. Æниу дын нæ уыцы бон уырыссаг театры нæ бамидæг ласта?

Ануси æмæ Хамбе лæмбынæгæй хъуыстой Гæуысоны ныхæстæм, фæлæ куыддæр театры кой сæ хъустыл æрцыд, афтæ, цыма Хамбе рагæй дæр уымæ æнхæлмæ кастис, уыйау тагъдгомау фæкодта йæ ныхас:

– Кæса, кæса, кæса!.. Ныр амæн йæ фыд къогъодзийы сыррыттæй дæр тæрсгæ кодта, ай та мын, мæ хур, театры балæууыд...

– Фæлæуу-ма, уаих æрбауинæггаг, диссаг дзурын, диссаг! – худгæйæ загъта Гæуысон, æмæ йæ цæсгомы æнцъылдтæ ноджы арфдæр тæлмытæ фестадысты. Бацыдыстæм дын, мæ хур акæнат, театрмæ. Уарзет йæхæдæг разæй, æз йæ фæстæ, Дибæ та мæ фæдыл. Æллаæх, уæ бындур ныззила, уæдæ цы æндæрхуызæн сысты ног адам! Амæй уый арæзтдæр, уый аивдæр, æмæ дыууæрдæм кæнынц, цæстытæ йæм нæ лæууыдысты, ахæм рухс агъуысты. Мидæгæй дзы дукани нæй, æмæ уый адæймаг йæхи дыууæ цæстæй куы нæ фена, уæд зын бауырнæн у! Гъе, æрмæст кæй балхæнынц, уый сылæй, нæлæй æнæ 'фсæрмай хæрын кæй байдайынц, уый сын мæ зæрдæмæ нæ фæцыд. Уаих æрбауинæгтæ, дыдын дæр ма йæ хæринаг чыргъæдмæ хæссы, уæд сыхахæй алкæмæн дæр – галуантæ, æмæ дæ гуыбын дæ хæдзары байдзаг кæн! Æндæр дæ хæрын адамы 'хсæнмæ кæдæм хæссыс? Мæгъа, кад æз мæхæдæг æнæфенд дæн, æмæ мæ Лæгтыдзуар искæй тæригъæдæй бахизæд,

се 'ппæтæн ахæм уайдзæф бакæнæн нæй, раст зæгъгæйæ. Гъæйтт-мардзæ, зæгъгæ ма чи зоны ирон æгъдæуттæ, ахæмтæ дæр – бирæ. Ихх, анассыны! Уым иу сауæрфыг рæсугъд уыд! Иу йæхи карæн лæппу йемæ ныхæстæ кодта аивæй æмæ, æвæццæгæн, йе 'фсымæр уыд – æнгæсгæ уыдысты... Раст мæ зæронд уд йемæ баззад. Тæхуды, зæгъын, мæхинымæры, ныр иу ахæм зæды дæ сыхбæстæм чындзæн æрцау-цау кæн!.. Гъе, стæй мын, мæ хур, уыцы хъуыдытæ куыд кодтон, афтæ цыдæр æрбаци æмæ, чердæм фæаууон, Хуыцау зоны... Алырдыгæй дзæнгæрджытæ ныззæлланг ластой, æмæ ма дзы, куыд фæзæгъынц, цæвæг марæджы равзæрстаид?! Æддæг-мидæг фемхæццæ сты адæм – чи иуырдаем, чи иннаердаем... Мæхинымæры дзурын: ам æнахуырæй фæдзæгъæлæн бирæ нæ хъæуы, æмæ Дибæйы цонгыл фидар хæцын... Ныр та, зæгъын, кæдæм цауæм, Дибæ? Æмæ, дам, ысс, хъуыддаг йæхæдæг йæхи амондзæн, мæнæ уал Уарзеты фæстæ цом. Ныр Уарзет та, мæ хур, дæлæ Уарæсейы алы диссагыл нæ сахуыр ис æмæ номы тыххæй, æвæццæгæн, билетты зынаргътыл æхца анымадта. Йæхæдæг сыл ахуыр у, æмæ бынæй кæмдæр сбадт, фæлæ махæн Дибæимæ бæрзонддæр æмæ зынаргъдæр бынæттæй æрæлхæдта. Мах дæр сыл, цингæнгæйæ, куыннæ æруагътаиккам нæхи... Æллæх, уæ бындур ныззила, уæдæ цы диссаджы арæзтытæ скæнынц театры агъуыстæн, цы?! Фæйнæрдæм акæсай – адæм, бынмæ æркæсай – адæм, хæрдмæ скæсай – адæм... Разæй та – гъæйтт-мардзæ хъæдабæйæ æмбæрзт, – мæнæ бутъро мæйдар æхсæв куыддæриддæр мæнгсыгъд кæна, уыйау æрттыфта. Гъе, стæй дын, мæ хур, фын фæнæгау сабыргай йæхи хæрдмæ систа æмæ цыдæр æрбаци. Цæстфæлдахæн митæ кæд сты, æндæр дзы куынаæ адæймаг разынд, куынаæ æндæр исты, уæд æмбæрзæн йæхигъдауæй йæхи куыд систа? Дибæ, зæгъын, мæ уд дын уайы. Ацы хидæйдзагæй дæ дымгæ куы ныццæва – æмбæрзæн чердæмдæр фæаууон, фæсте та дзы къул нæй, æмæ ныр къуыззитт кæндзæн дымгæ. Ноджы та ам, æвæццæгæн, къæвда уыд, æмæ дæлæ хæхты сæртæ фæурс сты митæй... Æхгæд, дам, у, нана, ис дзы къул. Цæй къултæ мын, зæгъын, кæныс, дæлæ арвæй, мæйæ, стъалыйæ куы зынынц, уæд. «Уыдæттæ конд сты, конд, нана», – афтæ дын мын Дибæ. Акса! Чысыл уæвгæйæ дæр мæ йæ зæрды асайын уыд... Цыма, зæронды бонтæм фæцардтæн æмæ уыйбæрцытæ не 'мбарын... Гъы, æнахуыргонд дæн, театры

дæр фыццаг хатт сæмбæлдтæн, фæлæ, цæстæй цы уынон, уый раиртасынмæ дæр нæ арæхсын? Æз цы нæ зонын, уый – уырыссаг æвзагыл нæ сахуыр дæн æмæ йыл сæтгæ дæр кæнын. Мæрдтыстæн, «æри-ма» дæр не 'мбарын æмæ «гъа» дæр уырыссагау. Хæснаджы тыххæй мæ бафæрс ныртæккæ, театры кæй æвдыстой, уымæй цы бамбæрстай, зæгъгæ, уæд чысыл цыдæртæй дарддæр ницы. Уый дæр се змæлдмæ гæсгæ. Гъеныр дзы, мæ хур, иу бурхил зæронд зокъо рацыдис адæмы размæ, æмæ йæ рондзимæ скалай, уыйбæрц та йæ хъуыры куыд ацыди хæрд æмæ нозт?! Дыууæрдæм-иу куы адзой-дзой кодта, куы-иу ныххæкъуырцц кодта æнæфсармæй адæмы раз! Адæм дæр ын цы фесты, уый фесты: хорз ын фæхудтысты йе 'взæрдзинадыл, ныр мын Дибæ та мæ фæрстæ куыннæ ссау кодта йæ рæбыныкъæдзæй: «Мæ дыууæ къахы фæхауынц, нана, æмæ ма цы фæуон? Нылхъывта мæ мæ къахы дарæс», – афтæ-иу. Кыс, ныр хъал сысты, хъал, мæ хур, адæм! Æндæр ма кæд æз нæ дзырдтон Дибæйæн, дæ ирон дзабыртæ скæн, зæгъгæ, фæлæ дын бакоммæ каст? Ныллæууыд, мæ хур, æмæ йæхи куыддæриддæр фæндыд, афтæ бакодта æмæ йæ ног тъæпæнзæвæт туфлиты фæраст. Уый нæ, фæлæ ма уым дæр мемæ сбыцæу ис. Æз ын афтæ: «Фелвас уал, Дибæ, дæ дзабыртæ. Дæ цындатæ дæр хид сты, æмæ уал сæ маенæ дæ размæ æрцауындз. Дæ къæхтæ дæр баулæфдзысты, стæй, цалынмæ цæуæм, уæдмæ кæд цындатæ дæр хус кæниккой». Æмæ, дам, нана, «не культурнæ», уæд æй чи ардыдта зулмæ? Фæлæ сæ уæддæр фелвæста æмæ сæ æрцауыгъта. Æфсарм хорз у, фæлæ, кæйдæр загъдау, адæймагæн йæхи удæй зынаргъдæр ницы ис, æмæ ныр, зæрдæхудтæй тæрсгæйæ, дæхи маринаг дæ? Уæдæ уым адæмы размæ чи рацæуы, уыдонæн, кæд хъазгæ кæнынц, уæддæр кæрæдзийæн батæ 'мæ хъæбыстæ кæнын æхсæр асæттæгауæй уæлдай куына у!.. Хорз у алцыдæр, бæргæ, фæлæ дзургæ цы кодтой, уымæн Хуыцау – дæсны. Кæд кæрæдзийæн алывыдтæ калдтой, уæддæр сын мæ дыууæ хъусы – а-ба-бау! Æмæ мыл уайтагъд хуыссæг фæтых ис, царæй зæхмæ æркув-æркув райдыдтон. Гъе, стæй мыл, мæ хуртæ, цæмæй тарстæн, уый куы 'рцæуид. Зæронд цы Хуыцау æрхъуыды кодта, уый дæлæмæ æрхауæд. Табу уæ фарнæн, Дибæйы хъусы дзурын, зæгъын, чысыл фæгæдзæ кæн, æз кæртмæ акæсон. Уый дын иу-дыууæ нал загъта, фæлæ бынмæ, Уарзетмæ, хъæлæсыдзагæй дзуры:

(Кæрон Равдысты фæстæ)

– Уарзетхан! Мәнаә нанайы хуыссæг æрцахста, стæй йæ кæртмæ акæсын дæр фæнды!

– Ысс, зæгъын, урс Аларды дын дæ хурхы уадындзтæ стона, цавæр фæдис у?! Фæхудинаяг мæ кодтай æнахуыр адамы 'хсæн, хъомты рын дыл сыста! Иу ныхасæй, адамы мæм æркæсын кодта. Туй, налат, къæйных сывæллæттæ!.. Раст ын бындзабадæгауæй уæлдай нæ фесты мæ ныхæстæ. Æрмæст, мидбылты худгæйæ, йæ къахыдарæс кæныныл фæцис. Ныр цырæгътæ уыциу тæпп нылластой, æмæ – бонæй цы кæныс ахæм рухсы цур! Адæм рагуылф кодтой. Цу æмæ сыл слест кæн. Кæд дзы æгуызæгдзинад æмæ æвзæр хæдзардзины аххосæй сыхæгтæм цолпыгур чи ацæуы, ахæмтæ дæр уыдис Косерханау, уæддæр сæ цæстæнгас махырдаем арæст уыд. Уарзет дæр, мæнæй цыфæнды фæуæд, фæлæ фæкъæмдзæстыг, куыд бамбæрстон, афтæмæй уыйас ницы бафæрæзта схуыст ныхасæй Дибæмæ адамы 'хсæн, йæхи фæурæдта, æмæ «пайдом», зæгъгæ, цæуыныл фестæм. Гъе, уый уын мæ театры хабæрттæ. Цæй, истытæ ма уын радзырдтаин, фæлæ цон... Тъæпæнгæрдæгæй цæхдон акæнон, зæгъгæ, æмæ мæ хуырх уæларт фæуагътон. Кæд афонмæ пецы хай бацис, уæддæр цы бæрæг ис. Нæ лæг, мæ хур акæнат, уымæй хуыздæр ницы уарзы. Гогызы фыд дæр, дам, мæ дзыхмæ не схæсдзынæн уый цур. Цон, зæрдырай ут! – загъта Гæуысон æмæ, йæ зæронд къæдз астæу куыд гуыбырæй систа, афтæмæй араст ис, йæ къухтæ йæ фæсонтæм баппаргæйæ. Иухатт ма фæзылд æмæ йæ ныхæстæ балхынцъ кодта:

– Кыс, уæ дыууæйæ йыл ныхасмæ чи фæхæст уа, уый ма-иу Уарзетæн бауайдзæф кæнæд, мадæлон æвзагæй мауал дзур, уый аив нæу, зæгъгæ.

– Хорз, хорз... Зæрдырай у, зæрдырай, Гæуысон. Бирæ хабæртæ нын фæкодтай. Зæрондæй та уæддæр куыннæ сæтты дæ хъазæнныхас, дæ хъæбулты рухсæй бафсæдай! – йæ фæдыл ма сдзырдтой Хамбе æмæ Ануси, стæй уыдон дæр цыбыр, уæззау къахдзæфтæй сæ фæйна хæдзармæ афардаг сты кæрз бæласы бынæй.

РАГБОНТЫ УАРЗТ АЕМÆ ХЪЫГ

ЦÆМАЙ ХÆХБÆСТЫ МА БАХУЫСКЪ УА ЦАРД

Дæн тихалæг стыр æрдзы хъæбысы.
Хъызт дымгæтæм æз байдайын æхситт.
Æрмæст мæ ирдгæ уый тыххæй фæузы, –
Фыды уæзæгыл рацæуа мæ хид.
Цæмаей дзы ‘взартæн ног мыггæгтæ ‘ппарон,
Цæмаей дзы хъуыса булæмæргъы зард,
Æрдзон тыхтæ мæхи тыхимæ сбарон,
Цæмаей хæхбæсты ма бахуыскъ уа цард.

Дæргъæвс, 2002 аз

* * *

Сихорафон æз фыййауæй
Хордтон аходæн.
Иу рæсуыд цъиу та мæ фарсмæ
Кодта зарджытæ.
Æз ын дзулы муртæ згъалын:
– Рацу, ауидз сæ.
Уый мæ раст цыма ‘мбары, –
Зæрдæ бахъæлдзæг.
Ис, æвæццæгæн, хæрз хæстæг
Ам йæ агъуыстон.
Сыффытт, æмæ базырты хситт
Уайтагъд айхъуыстон.
Заргæ цъиуы хуры хъарммæ
Уари ацахста.
Цыргъ дзæмбытæй фæлмæн пæкъуы
Уайтагъд акалдта.
Фестагъд рæвдз. Лæдзæг фехстон
‘Наккаг тугдзыхыл,

Цъиу йæ дзæмбытæй æрхаудта,
Сæмбæлд кæрдæгыл.
Ризгæ къухæй зæххæй систон
Зарæггæнæджы.
Уыцы минут æй æмбарын –
Ме 'ххуыс байрæджы...
Чи цы зоны царды 'фсисæн
Райдзаст уалдзæджы.

МЫСИНАЭГТÆ

Дидинджытæ уарзтон æмæ уарздзынæн.
Малусджытæ миты бынæй къахдзынæн.
«Гуда»-йæ», «Фыййаулæдзæг»-æй хъаздзынæн,
Фæллад къæхтæн æз уыцы 'фхæрд ныббардзынæн.
Тар фæлмæй мæ сабибонтæ мысдзынæн,
Стъалытæ «Чызджыты хох»-æй исдзынæн,
Сæрвæты уæрыччытæ фæхиздзын,
Зымæгмæ цъæх-цъæхид хос ссивдзынæн.
Рагуалдзæг куы къахон æз стъæлхатæ,
Хорз æмгар, уæд мын-иу уайдзæф ма бакæ,
Сæрсæфæнтæм искæд бон куы сфардæг уон,
Дзæбидырты фаллаг дагътæм куы атæрон.
Хæхты хъæбул, бацыдтæ дæ катыйы.
Цъититыл фæстаг хуры тын атайы...
Æрдзон лæгæт – æхсæвиуат цуанонæн.
Мысинаэгтæ, зæрдæлвасгæ сымах домын.

ХÆХТЫ МАЛУСÆГ

Токаты Алиханæн

Рагуалдзæг малусæг салд зæххæй сæрттывтæ,
Зæрдæты бауагъта цин.
Уалдзæджы минавар зымæгæй бадомдта:
– Мауал у зæххæн æфсин.
Ноджы фæсхохæй бæлццон дымгæ 'рбахаста
Малусмæ уардиты тæф.

Малусæг адджын тæф хæхбæстыл байтыдта
 Уыцы къæвдаджын æхсæв.
 Басидтис уадысмæ: «Радым нæ хъæпæнтыл, –
 Стайа нæ дæттæн сæ салд.
 Уадз æмæ анхъæвза уалдзыгон тъæпæнтыл
 Æнусмæйы цинæйдзаг зард».
 Райсом куы рабон и, хæхтыл куы амбæлыд
 Уалдзыгон хурæн йæ тын,
 Кæрдæджы астауæй малусæг нал фæзынд, –
 Стыдта йæ æхсæвы рын.
 Малусæг бирæ нæ цæры нæ хæхбæсты –
 Авæййы сонт хурмæ хус,
 Фæлæ, Алихан, цæрыс ды нæ зæрдæты,
 Ноджы цæрдзынæ æнус.

* * *

Рагъыл кærкусæг кæм зайы,
 Хæрис кæм калы цæссыг,
 Уырдаем мæ арæх фæсайы
 Рагбонты уарзт æмæ хыг.
 Ам ис мæ бæллицты суадон,
 Ацы ран райгуырд мæ цин,
 Ам мæ ысхуыдта йæ уарзон
 Хæхты рæсугъддæр æхсин...
 Ног та дзы дидинтæ ‘рттивынц,
 Зæрдæмæ хъары сæ тæф.
 Риуы та тымыгътæ ниуынц...
 Рухс бон мын фесты æхсæв...
 Суадон... Йæ хæл-хæлмæ уайын, –
 Суадонæн байсысæн нæй.
 Тагъд та дзы райдайдзæн найын
 Авд хойы – фаззæтты – мæй...

* * *

Рацыди хæхтæй
 Уарыны сыг,
 Ахсадта раæвдзæй

Фæндæгты рыг.
Гакк-гукк ысуасид,
Ратахт фæсуард,
Арвы тын азылд
Къæдзæхтыл дард.
Ногуард æртæхтæй
Кæрдæг у дзаг.
Фыййау йæ сæгътæй
Баззади... Суанг...
Мысын мæ рагбон,
Æрдзы нывтæм
Зæрдæ æрбадон,
Уацары дæн...

* * *

Бæрзонд хохмæ схизын
Ныр нал у мæ бон.
Фыр тæссæй кæм ризын,
Згъордтон дзы знон.
Уымæл фæззæг, уазал,
Æнкъард хъуыды, мæт...
Нæма `рцыд мæ адзал,
Нæма и мæлæт.
Хур тавдзæн та уалдзæг, –
Мæ тавицаг ам
Мæ фæндæгтыл уайдзæн, –
Ам сисдзæни къам.
Къæдзæхты æххæлтыл
Мæ фæдтæм кæсдзæн.
Нæ худдзæн мæ сæфтыл, –
Мæ ном мын хæсдзæн.
Æрцу уæдæ афон –
Нæ дæ тæрсын æз.
Дзæнæты дуар батон –
Дзæнæт у мæ хæс.

АЛНЫСТОНЫЛ САРГЪҮҮДЫ

ДЖУСОЙТЫ Нинаэ

МАРИЯ ЯСЫНЯ АЕМЭ ИРЫСТОН

*У*сторииы сусæгдзинаедтæ арф æмæ вазыгджын сты. Аенустæ рохуаты фæлмы стыхтой бирæ ахсдæжаг цаутæ. Иунæг историкæн æмæ археологæн дæр уыдон рафæлгæауын кæронмæ йæ кæухы никуы бафтдзæн, уымæн æмæ цалдæргай æнусты сæрты æрхæццæ сты æмæ алы хатт бæлвырд историон рæстдзинад не 'вдисыны. Фыдæлты цардæй ахуыргæндты руаджы цы бирæ иртасæнтæ, фольклорон бынтæ, цæстуынгæ æрмæджытæ баззад, уыдоныл æнцой кæнгæйæ, арæх архайæм исты историон цаутæ сбæрæг кæныныл.

Уæдæ чи уыдаид, дыууадæсæм æнусы чи царди, уыцы Мария Ясыня? Ирон историктæ куыд зæгъынц, афтæмæй – алайнаг къныйазы чызг. Фæлæ æцæг афтæ у, уый бынтон сбæлвырд кæнын тынг зын у.

Мария Ясыня – Ясская уыд Владимираг къныйаз Всеволод Большое Гнездойы бинойнаг. Всеволод йæхæдæг уыд Мæскуыйæн бындур сæвæрæг Юрий Долгорукийы дæсæм фырт. Долгорукийы киеваг къныйазы куывды маргæй фæхъæстæ кодтой, æмæ амард. Всеволод уæд уыд хæрз чысыл, æмæ сæ йæ хистæр æфсымæр, æндæр мадæй гуырд, Ан-

дрей Боголюбский, сә хәдзарәй ратардта йә мадимә. Долгорукийы идәдз Ольгә (кәмдәрти Еленә) йә чысыл ҫыртимә ащид Византиямә йә ҫәгатмә. Цалдәр азы фәстә әрыздәхт Уәрәсемә. Андрей Боголюбскийы зәрдә уәдмә фәфәлмән әмә бафидыдта йе 'фсымәр Всеволодимә. Йә ҫырттә әмә иннә әфсымәртимә йә арвыста йә ҫыды марәг кыйназ Мстислав Изяславичәй Киев байсынмә.

Долгорукийы цот байстой Киев әмә дзы ҫасдәр рәстәг хицауиуәг дәр акодтой. Уыцы хәстыты рәстәг стыр хәбатырдзинад равдыста Всеволод, фәлә та уәдмә амардтой Андрей Боголюбскийы дәр.

Уәдә куыд базонгә уыдаиккой Всеволод әмә Мария? Уый тыххәй историктә әрхастой цалдәр варианты. Цәвиттон, Всеволод йә мад Ольгәимә Константинополәй (Византийә) Уәрәсемә куы раздәхтысты, уәд сә фәндаг ракодтой Тифлисыл сә хәстәджыты феныны охыл. Ольгә әмә паддзах Тамары ҫыд Георгий III уыдысты дыууә мадызәнәджы цот – Давид Аразәджы хәәбулхәәбултә. Әвәццәгән, Георгийы бинойнаг, алайнаг паддзах Худаны чызг Бурдухан, уәд базонгә кодтаид Всеволоды йә хәстәг чызг Марияимә.

Историон әрмәджыты ма ис ахәм цау дәр: паддзах Георгимә 1170 азы әрҫыд уазәг Константинополәй, әмә сын уыд чындзәхсәв ирон кыйназы чызгимә, фәлә, чи уыдысты, уый бәрәг нәу, нәй дзы бәлвырд нәмтты кой. Ясынйән йә раздәры ном дәр историйы нә баззад. Княгиня Ясская – Ясыня – сси фәстәдәр, Уәрәсейы кыйназады.

Историктәй ма бирәтәм ис ахәм вариант дәр: киеваг кыйназтә алантимә хәстыты рәстәг ракодтой бирә уаҫайрәгтә. Уыдонимә, гәнән ис, әмә уыдаиккой Марияйы бинонтә дәр. Афтамәй фембәлдаиккой ацы рәсугьд чызг әмә Всеволод. Фәлә уымән дәр ницы ахадгә бындур ис.

Диссаг у, Мария Уәрәсейы империйы цы стыр фәд ныуагьта, уый. Әрмәст йә сывәлләттә уыдысты дыууадәс: Святослав, Константин, Ярослав, Юрий, Иван, Владимир, Борис, Глеб, Всеславә, Сбыславә, Верхуславә әмә Еленә. Уыдон, стәй сә цот уыдысты 115. Всеволоды «Большое гнездо» дәр уымән схуыдтой.

Фæлæ канд сæ нымæцæй нæ уыдысты зындгонд. Уæрæсейы кад сæ рæстæджы схызт иууыл бæрзонддæр æмвæзæдмæ. Ракæнæм дзы цалдæры кой: **Святослав** – Владимираг æмæ Новгородаг кънийаз, **Ярослав** – Переяславаг кънийаз, **Владимир Мономах** – зындгонд паддзахадон архайæг, фыссæг, æфсæддон разамонæг, Ростоваг, Смоленскаг, Черниговаг кънийаз; **Ярослав Мудрый** – Новгородаг æмæ Владимираг кънийаз, **Юрий** – Городецкаг æмæ Суздайлаг кънийаз, **Константин** – Новгородаг кънийаз, **Иван** – Стародубаг кънийаз...

Фæсте нæ фæлæууыдысты уыдоны цот дæр: **Александр Невский** – шведæгты ныхмæ Невайы зындгонд хæстыты хъæбатыр. Йæ дæргъвæтин хæстон фæндагтыл иунаг хатт дæр састы бынаты нæ баззæд; **Дмитрий Донской** – Куликовы цур хæсты хъæбатыр; **Даниил Московский** – Мæскуыйы фыццаг феодалон кънийаз; **Иван Грозный** – Уæрæсейы фыццаг аргъуыдгонд паддзах, Мæскуыйы æмæ æппæт Уæрæсейы кънийаз...

Тæтæр-монголты ныхмæ тохы хъæбатырæй фæмардысты **Георгий, Святослав, Василий Ростовский**... Се 'ппæты кой нæ кæндзыстæм, фæлæ иууылдæр Уæрæсейы историйы ныууагътой бæрæг фæд. Бафиппайын хъæуы уый, æмæ Всеволод æмæ Мария Ясыняйы цотæй чырыстон дины сыгъдæг удтæ кæй систы 17 адæймаджы.

Мария Ясыня йæ цардæмбалæн æрмæст бирæ цот нæ балæвар кодта. Чырыстон дины рæзтыл зæрдиагæй архайдта йæ царды дæргы, уый та уæды заманы стыр кады хъуыддаг уыд. Зыдтой йæ зондджын æмæ дардмæуынагæй, йæ рæстæджы ахуыргондæй. Уарзта чингугытæ, ахуырад, ахадгæ æххуыс кодта аргъуанты арæзтадæн, дины чингугытæ уадзынæн, иконæтæ фыссынæн, æххуыс кодта магуыртæн, рынчынтæн. Кæддæриддæр йæ лæджы фарсмæ уыд паддзахадон хъуыддæгты дæр. Уый-иу искуы куы уыд, уæд -иу йæхимæ райста ахсджиаг фарстатæ, арæзта бадзырдтæ.

Йæ мæлæты размæ æрбынат кодта моладзандоны. Йæ цотæн бафæдзæхста хæларæй цæрын, Хуыцауы нымайын, хистæртæн аргъ кæнын, рæстаг æмæ æгъдауджынаы цæрын æмæ, сæйрагдæр, фыдыуæзæг хъахъхъæнын.

Мария Ясыня уыд, чырыстон сыгъдæг удтæм фыццагдæр кæй ном бахастæуыд, уыдонæй иу.

Марияйы хъуыддæгтæ адарддæр кодта йæ фырттæй иу – Константин. Уæрæсейы алы къуымты сарæзта аргъуантæ, моладзандонтæ, духовон семинартæ, дины библиотекæтæ... Йæ мæлæты фæстæ уый дæр хаст æрцыд чырыстон дины сыгъдæг удтæм.

Бæрæг куыд у, афтæмæй ма Мариянæн уыд дыууæ хойы. Сæ иу,

Еленæ, уыд новгородаг кънйаз Ярослав бинойнаг, иннæ – Марфæ, смой кодта черниговаг кънйаз Мстислав Святославичæй. Амыдтой сæ Шварны чызджытæй.

Ныр рахизæм сæйраг фарстамæ. Чи уыди Мария Ясыня? Æцæгдæр алайнаг чызг уыд æви æндæр адæмыхаттæй? Уый фæдыл ис алыхуызон хъуыдыгæнджытæ. Историон наукаеты кандидат Сергей Перевалов разы нæу ирон историктимæ. Уыдон дзурынц æмæ фыссынц, Мария алайнаг кънйазы чызг уыд, зæгъгæ. Уый худы ирон адæмыл, сæхицæн уымæй ном кæй кæнынц, уый тыххæй æмæ æрхаста историон наукаеты доктор Бзарты Русланы ныхæстæ йе 'рмæг «Мария, но не Ясыня», зæгъгæ, уым: *«Все интересующиеся русской и аланской историей прекрасно знают, что Мария была аланской княжной, дочерью князя, владевшего стольным городом и княжеством, женой великого князя Владимирского, сына Юрия Долгорукого, с именем которого связано основание Московского княжества и последующей династии – она была женой Всеволода III Большое Гнездо. Эта пара – предки династии Московских великих князей и царей... Среди детей, внуков и правнуков Марии Ясыни несколько десятков святых русской церкви, не говоря уже о ней самой»...* («Свободный взгляд», 08. 07. 2016 г.).

Перевалов разы нæу Русланы хъуыдытимæ æмæ амынд æрмæджы æрхаста йæхи хатдзæгтæ:

«Никаких следов алано-осетинского происхождения за Шварном не прослеживается. Все Шварны, судя по фактам и биографии, принадлежали к элите древнерусского общества... Мария – представительница русского княжеского сословия, воспитала детей согласно требованиям тогдашней православной веры. Ничего аланского, ничего осетинского.

Все сложные конструкции, возводящие начало знакомства Всеволода и Марии, как дочери правителя Аланского княжества, основаны только на горячем желании дополнить перечень занимательных событий аланской истории еще одним интригующим сюжетом».

Фыццагдæр Мария Ясыняйы биографи равзарыны хæс йæхимæ чи райста, уый уыд XVIII æнусы зынгæ фыссæг æмæ историк Николай Карамзин. Уымæн йæ азфыстытæ ссардтой архивты, æмæ дзы Ясыняйы тыххæй зæгъы: *«Отчество Марии Шварновны указывает, что она была дочерью не то чешиского, не то богемского князя Шварна».*

Карамзины хъуыдыйы ныхмæ радзырдта историон наукаеты доктор Людмила Морозова æмæ йæ уац «Великая княгиня Владимирская»-йы æмæ æрхаста йæхи хатдзæгтæ: *«Предположение Карамзина о том, что*

жена Всеволода Большое Гнездо была богемской или чешской княжной, вряд ли обоснованно, поскольку прозвище Марии Ясыни прямо указывает на то, что по национальности она была яской – осетинкой».

Афтæ хъуыды кæны Мæскупы епархийы протоиерей, фыд Всеволод дæр: «Мария Аланская – потрясающий пример того, как представительница сильного, гордого народа, известного своими историческими свершениями, повлияла на судьбу России».

Морозова ма куыд бæлвырд кæны, афтæмæй Андрей Боголюбский дыккаг ус æмæ Мария уыдысты хæстæджытæ, дыууæ дæр уыдысты Цæгат Кавказæй. Уымæн æвдисæн у Андрейы фырт йæ дыккаг усæй Юрий Боголюбский хъысмæт. Уый йæ фыды мæлæты фæстæ ацыд Кавказмæ æмæ ракуырда гуырдзиаг паддзах Тамары. Уымæн уый йæ къухы бафтыдаид æрмæстдæр йæ мады хæстæджыты æххуысæй, уымæн æмæ уæды рæстæджы Гуырдзыстон æмæ Уæрæсейы империйæн ахæм æнгом бастдзинæдтæ нæма уыд.

Мария Ясынйы канд чехаг кънйазы чызг нæ хонынц, фæлæ ма немцаг, стæй польшайаг дæр, фæлæ, бæрæг куыд у, афтæмæй, историктæ амынд бæстæты цы бирæ архивтæ федтой, уыдонæй иуы дæр ном Шварн никуы разынд. Уый бирæ рæтты æмбæлы, уырыссаг кънйæзтæм алантæй хæстæг чи уыд, уыдоны нæмтты. Уыдонæй, гæнæн ис, æмæ исчи уыдаид Марияы фыд.

Мария Ясынйы равзæрдыл фыццагдæр сдзырдтой Ярославлы ирон æхсæнады уæнгтæ. Сæ иу, философон наукæты доктор, Дадиданты Тамарæ, цалдæр наукон куысты ныффыста уый тыххæй. Сæ куырдиатмæ гæсгæ Ясынйыл арæзт æрцыд документалон киноныв. Ныр та курынц амынд горæты йын цыртдзæвæн сæвæрын.

Ясынйы номыл сæрмагонд мадзæлттæ ваййы нæ республикæйы аргъуанты дæр. Аланийы аргъуыды 1100 азы бæрæгбонмæ Дзæуджыхъæуы епархи æмæ Нациты хъуыддæгты фæдыл министрæд рахастой фæндон уый сурæтимæ юбилейон æхца рауадзыны тыххæй.

Афтæ у историйы хъуыддаг. Иунæг ахуыргондæн дæр бæрæг бæлвырд дæнцæгтæ æрхæссын йæ бон никуы бауыдзæн. Иууылдæр дзурынц зæрдæаивæй, археологон ссарæггæгты, архивты æрмæджытыл æнцой кæнгæйæ. Ирон адæм та бирæ не сты æмæ алы ран дæр агурынц сæ фыдæлты фæд. Мария Ясыня кæд, æцæг, алайнаг чызг уыд, уæд ахæм чызджытæй мах хъуамæ æнæхай ма уæм...

ИРОН ЗОНДЫ АВНАЛЭНТЭ

ХЪУЗОНАГУР

Уый æз дæн хъузонмæ сидæг – æмбисæндтыл цуангæнгæйæ мын чи феххуыс уа, ахæмтæ. Æххуыс та мæ ахæм хъæуы, æмæ къорд æмбисæндтæн сæ мидис кæнæ бынтон нæ раиртасын, кæнæ та йæ, чи зоны, æмæ рæстмæ нæ бамбарын.

Гъемæ, не 'мбисæндтæ адæмы зонды авналэнтæй кæй рантыстысты, уыйадыл сидын нырыккон зонынджынтæм, цæмæй нæм амал æмæ гæнæнæй, цы 'мбисæндты зонд мын сусæг у, уыдоны ахадындзинады тыххæй ныффыссой. Зæгъæм:

Хуыцауы 'фхæрд – Хуыцауы сой.

Хуыцауы раконд – Хуыцауы сой у.

Арвы раконд – арвы сой.

Мæгъа, мæгъа, фæлæ – алкæй хæдзар дæр судзаггаг зианæрцыдæй хызт уæд! – дзырдæн зæгъæм, æмæ та фæндаггон фыдбылызы амæттаг баисты цалдæрæй, уæд та уый дæр Хуыцауыл баххуырсаем? Сæ амонд, сæ ныхыфыст, дам, афтæ уыд, зæгъгæ. Æмæ дзы уæд уый цавæр æбуалгъы сой у Хуыцауæн?!

Ноджы ма ныхасæн дæр куы баззад, арвæй дур æрхаудта æмæ... Æмæ та уый дæр арвы ракондыл нымад у, стæй йæ сойыл?

Æмбарæм æй, зонæм æм – фыдæлтæй нæм æрхæццæ ахæм фæдзæхст дæр, зæгъгæ Хуыцауæй хъаст кæнæн нæй, къæцæлæй йын йæ цæст къахæн, уымæн æмæ, дам:

Хуыцауæн йæ хорзæй куыд бузныг стæм, йæ фыдæй дæр ын афтæ бузныг уæвын хъæуы.

Стæй, дам, Хуыцау, кæмæн цы хъæуы, уый кæны, цы хал дын схауа, уымæй разы æмæ арфæйаг у.

Науæд цы?

Кæддæрты дунейыл хъуыстгонд Чарльз Спенсеры – мæнæ Чарли Чаплины сфæлдисæджы – бафарстæуыд, ныр, дам дыл æнæхъæн 80 азы куы аивгъуыдта, уæд уыцы æрыгонхуызæй цæй фæрцы

баззатæ? Раст сын ирон æмбисонды халæмдих ныхæстæй дзуапп радта:

– Хуыцау цы кæны, уый хуыздæрмæ! Æз, дам-иу, исты масты фыццаг куы сдæн, уæд, дам-иу, мæхицæн ахæм ныфсытæ авæрдтон æмæ зæрдæхæлд нал кодтон. Цыдæриддæр мыл цæуы, уыдон, ома, хуыздæрмæ сайынц.

Уæуу, мæнæ цытæ æмæ кæцырдæмты карста нæ дзæнæтыбадинаг фыдæлты зонд:

Рын лæггæн амонд дæр дæтты, сафгæ дæр æй кæны.

Нырыккон рыны – коронавирусы – амонд цæй мидæг ссаргæ уа уæд?

Хъуыддæгтæ кæд æцæгæй дæр, æмткæй, иууылдæр Хуыцауæй аразгæ сты, уæд ма нæм ахæм æмбисондæн дæр бынат цæмæн ис:

Лæджы хъысмæт Хуыцауы бон дæр нæу аивын?!

Уырымæ «предопределенность судьбы, рок» цы хонынц, философийы та – «кальвинизм», хабар уый мидæг уа?

Æви та уæддæр æмæ уæддæр царды нывкарст лæггæн йæхицæй аразгæ у, уымæн æмæ, дам:

Куыр д кодта æмæ – йæхицæн марæн кард.

Иннæрдугæй та уый кæмæй æмæ цæмæй аразгæ у, дæ хъуыддаг мæнæ афтæ куыд уа:

Уд цæринаг куы уа, уæд æм бирæгъ дæр не 'вналы.

Ома, хъысмæтæй у фæдзæхст, æви Хуыцауæй?

Хорз, уæдæ мацæмæй схъиуæм, мацæмæй тæрсæм, иугæр нын не 'мбисæндтæ ахæм ныфс дæр кæм æвæрынц, уым:

Ихы бын дæр ма тæвд дон фæцæуы.

Цынæ 'рцæуы нæ цæргæ царды, нæ цардбаргæ бонты, цынæ:

Сохъхъыр – уынаг, къуылых – кафаг, къæзæнæг – дзураг.

Æнæныфс лæг, дам, æнæныгæд мард у!

ЕГАР

АХУЫРГÆНДЖЫТÆН ÆХХУЫСÆН ПАТРИОТИЗМЫ ТЕМÆ ЦÆРУКЪАТЫ АЛЫКСАНДРЫ ПОЭЗИЙЫ

Бирæвæрсыг у Цæрукъаты Алыксандры поэтикон сфæлдыстады проблематикæ, фæлæ уæддæр йæ уацмысты фылдæры астæумагъз у Фыдыбæстæ æмæ адæмы темæ.

XX æнусы 20–30-æм азты Хетæгкаты Къостайы схуыдтой националист, йæ райгуырæн бæстæмæ æмæ адæммæ йæ уарзондзинад кæй æвдыста, уый тыххæй. Йæ райгуырæн бæстæмæ уарзондзинад чи нæ сусæг кодта, уыдоны националисттыл нымадтой. Алыксандр дæр тох кодта уыцы æгъатыр фæзындимæ æмæ адæмы æууæндын кодта, райгуырæн бæстæйæ сын фæхицæн уæвæн кæй нæй, ууыл. Афтæ, бирæ азты фæстæ йæ райгуырæн бæстæмæ чи сыздæхт, уыцы адæймаджы удыхъæд ирдæй зыны йæ сабидуджы мысиагты. Фæлæ, йæ райгуырæн зæххæй дард чи у, уыцы адæймаг йæ монон дунейы хъæздыгдзинадыл нымайы йæ фынтæ, хъуыдытæ æмæ æнкъарæнтæ.

Тынг зынаргъ у поэтæн адæймаг, диссаг æм кæсы йæ удварны æгæрон дуне. Йе 'мдзæвгæтæй иуы афтæ зæгъы:

*Цæргæс нæ хæхты – зилаг,
Хи сисы æврæгътыл бæрзонд.
Цæргæсæн гом арвы цъæх зиллакк
Кæрæй-кæронмæ дæр – зындгонд.*

*Кæсаг хæрз къаннæг доны хъуыртты
Нæ зыны цъалайы бынæй,
Уæддæр ын денджызты 'мæ фурдты
Æнæсгæрст иунæг ран дæр нæй.*

*Фæлæ, о адæймаг, дæ кадæн
Фæнды милуан азты цæрон, –
Дæ зонд, дæ зæрдæйы тыгъдадæн
Æз никуы ссардзынæн кæрон!*

Бирæтæ сæ царды уагæвардыл нымайынц æмбисонд «Мæ хæдзар ис кæронæй» («Моя хата с краю»). Алыксандр ахæм адæймимæ разы нæу. Поэт æмбары, национ æмæхгæддзинад хорзмæ кæй не 'ркæндзæн, æмæ сæм сиды дуне базонинмæ. Ацы цæстæнгас тынг хæстæг у Цæгат Кавказы поэтты хъуыдытимæ. Дагестаны номдзыд хъæбул Расул Гамзатов фыста: «Когда нахожусь дома, то в окно моего маленького аула стучится весь мир. В окно большого мира стучится и мой маленький аул, мой Дагестан. Это значит, что я не могу думать о судьбах мира, не думая одновременно о жизни моего Цада, моего Дагестана».

Зынаргъ у поэтæн Фыдыбæстæ. Йе 'мдзæвгæты æмбырдгонд «Зæрдæйы фæндæгты» ис æмдзæвгæ «Гъе уæдæй куы зонын, Фыдыбæстæ, дæу». Хуымæтæг у æмдзæвгæ, фæлæ дзы ис арф философи – адæймаг æмæ æрдзы бастдзинад: удгоймаг рæзы æрдзон æмæ æхсæнадон уавæрты, æмæ йæ удыхъæд хайджын у уыдоны æууæлтæй. Нывæфтыд рæнхъыты ис бæрзонд этикон хъуыды: поэтмæ хорзæй цы ис, уыдон сты йæ бæстæ æмæ йæ адæмы хæрзиуджытæ.

Райгуыраен бæстæмæ уарзондзинад поэт æвдисы хуымæтæг, фæлæ зæрдæбын ныхæстæй. Ахæм ныхæстæ та адæймагæй никуы ферох уыдзысты. Уæдæ цымæ кæд базыдта æмæ кæд бауарзта поэт йæ Фыдыбæстæ? Æмæ йæхæдæг дæтты дзуапп – куы райгуырди, уæд. Поэт, фыццаджыдæр, йæ зæрдыл бадардта арв, бæрзонд, гуыппырсар къæдзæхтæ, æнæзмæлгæ хъæд, æвзист дон, йæ тæхæн æгæрон кæмæн у, уыцы маргъы, æмæ, зæгъы, кæд уымæн у мæ зæрдæ «гом тыгъдау арф», кæд уымæн у «фидар, нæсæттон, ныфсхаст», кæд мæ ныхыл уымæн фæзынди «сагъæсты фæд», кæд мæ бæллицтæ дæр уымæн сты «æдзухæй сыгъдæг», кæд мæ уымæн сайы «мæ фæндаджы даргъ».

Поэтæн гуырысхойаг нæу æрдз æмæ адæмы иудзинад. Уымæ гæсгæ йæ зæрдыл дары йæ хъæубæсты адæмы ахаст дæр:

*Мæн радыгай истой сæ хъæбысмæ хъæу, –
Гъе уæдæй куы зонын, Фыдыбæстæ, дæу!*

Ам нæ зæрдыл æрбалæууыд адыгъейаг поэт Кирмизе Жанейы æмдзæвгæ «У адыгов обычай такой». Ис дзы ахæм рæнхъытæ:

*Если дочь родилась или сын, –
Нашей славной страны гражданин, –
Ты прижми его нежно к груди,
А в саду деревцо посади
В честь того, что нарушил покой –*

У адыгов обычай такой!

Цæрукъайы-фырты уæгъд нæ уадзы ахæм хъуыды: нæй адæймаджы æрдзæй фæхицæн кæнæн. Сывæллон райгуыры æмæ хъомыл кæны цавæрдæр бæлвырд уавæрты. Æхсæнадæй райсы куыд æвæрццæг, афтæ æппæрццæг миниуджытæ дæр. Æмæ уæд æмдзæвгæйы нысан у æрдзы фидауц, йæ адæмы æвадат цард равдисын. Поэты зæрдæ – уæларвон тыгъдад, йæ цæстæнгас – æнæбасæтгæ хох, йæ сагъæстæ – æгæрон, йæ бæллицтæ – суадонау сыгъдæг: ацы миниуджытæ тобæйаг сты æцæг поэтæн.

Уæдæ цавæр бæллицтæ ис лирикон хъайтармæ, цы нымайы хорзæхыл йæ царды, кæм ис йæ удыбæстæ? Дзуапп ссардтам йе 'мдзæвгæ «Фæззыгон идилли»-йы:

*Æй-джиди, дæ къухы бафтæд
Иунæг хорзæх!.. Уый цы у? –
Æз кæм ныуагътон мæ авдæн,
Уыцы рох кæмттæм фæцу!..*

Æмæ йæ цæстытыл уайынц йæ райгуырæн бæстæйы æрдз, йе 'мхъæуккаг адæм. Уыцы бæстæ поэтæн у удыбæстæ.

Кæсгон поэт Саладин Жилетежевы æмдзæвгæтæй иуы ис ахæм рæнхъытæ:

*Какая-то неведомая сила
Влечет меня невидимой рукой
Туда, где сердце с небом говорило,
Где душу врачевал мою покой.*

*Очаг мой, по тебе тоскую,
К тебе приводят все мои пути.
У жизни одного лишь я взыскую –
Утраченную радость обрести.*

Афтæ стыр бынат ахсы Цъæрукъаты Алыксандры сфæлдыстады дæр райгуырæн бæстæйæ иппæрд лæджы хъысмæт. Хъынцъым кæны поэт йæ лирикон хъайтары цардыл, тыхсы йын йæ мады уавæрыл дæр:

*Цымæ дын цы зарыд дæ ныййарæг мад?
Дæ авдæны раз-иу æнкъардæй куы 'рбадт?
Цымæ-иу цы дзырдта,
Хуыцауæй цы куырда,
Цымæ дын цы зарыд дæ ныййарæг мад?*

Куыд зонаем, афтæмæй хъарæг зарæгæй хистæр у. Ацы æмдзæвгæйы бындуры дæр ис хъарæг. Уымæн фыссы поэт æнкъардæй:

*Цымæ-иу цæмæн уад йæ рустыл цæссыг?
Цæмæн-иу дыл калди тæвд къæвдайы сыг?
Цæмæн-иу дзынæзта?
Цы дын-иу фæдзæхста,
Цымæ-иу цæмæн уад йæ рустыл цæссыг?*

Æмæ йæ фарстæн йæхæдæг дæтты дзуапп:

*Æвæццæгæн, мысыд йæ фыдæлты зæхх,
Мæкъуыламад мигътæ, бæрзонд арвы цъæх,
Йæ кæрдæгджын рæгътæ,
Йæ митсæр къæдзæхтæ,
Æвæццæгæн, мысыд йæ фыдæлты зæхх.*

Рабæрæг ис, цæуыл зарыд, цæуыл куыдта мæгуыр ныййарæг мад, цы уыд йæ хъарæджы сæр:

*Мыййаг дын кæд зарыд дæ ныййарæг мад:
Куы слæг уай, гъеуæд-иу æвсургъыл ысбад,
Фæтæх-иу ды уырдаæм –
Дæ Иры быдыртæм...
Мыййаг дын кæд афтæ фæдзæхста дæ мад.*

Йæ зæрдæйæн æнцой нæ лæвæрдта, йæ райгуырæн бæстæ – Ирыстон – дыууæ хайыл дих кæй у, уый – Цæгат æмæ Хуссарыл. Поэт йæхæдæг уыцы дихдзинады ныхмæ уыд. Йæ 'мдзæвгæйы дæр афтæ фыссы: «Нæ сыл уæрстон никæд æз дихгай мæ уд».

Поэт райгуырæн бæстæйыл цы æмдзæвгæтæ ныффыста, уыдоны 'хсæн хуыздæрыл нымад у æмдзæвгæ «Цы мын дæ, Ирыстон?» Ацы фарстæн поэт дæтты ахæм дзуапп:

*Къостайы къæй-авдæн,
Секъайы куывддонуат,
Гаппойы цыты кæхц,
Арсены уæзæг...
Гафезы сæудидин,
Æвдадз та – Бестауæн,
Нигайæн, Герсанæн –
Æрдхæрæн, дæнцæг.
Нафийæн, Хаджийæн –
Хæзна дзырд æфтауæн,
Шамилæн – хæцæн...*

Бэрэг у, ацы зындгонд адамэн цы styr аргъ кэны, уый.

Æмдзæвгæ «Мæ Ир – мæ ракасæн къæсæр»-ы дæр уынæм, поэт йæ адамыл куыд æнувыд у, уый. Лæвар нын кэны ирд, хъæлдзæг, рæсугъд æмæ æхсызгон æнкъарæнтæ:

*Цы хох, цы сæрвæттæ, цы хъæд,
Дæлвæз цы астымтæ, быдыртæ!
Цæндамонд цъититы уæлвæд –
Цъæх арвыл урс мигъты дзыгуыртæ...*

Авторы æмдзæвгæты æмбырдгонд «Æвзистсыг къæвдаты» ис æмдзæвгæ «Райгуырæн къона». Поэт йе 'мдзæвгæйы æрдзырдта, цы бирæ бæстæтыл æрзылд, куыд бирæ фæндæгтыл фæцыд. Фæлæ утæппæт фæндæгтæй æппæты хуыздæрыл нымайы хæдзармæ фæндаг. Федта бирæ нывæфтыд галуантæ, фæлæ уыцы галуантæй хуыздæрыл нымайы райгуырæн къона, фыдæлты къæс. Фæхъуыста зæл-базыр ныхасмæ, фæлæ зарджыты хуыздæрыл нымайы ныййарæджы авдæны зарæг. Федта бærкаджын фынгтæ дæр, фæлæ хæринагтæй хæрзаддæрыл нымайы «æртæкъахыг фынгыл нартхоры кæрдзын». Ацы æмдзæвгæйы ирдæй зыны, поэт æндæр цардæн цы styr аргъ кэны, уый. Бэрэг у, æцæг интернационалист кæй у. Йæхи Фыдыбæстæ æмæ адамы афтæ чи уарзы, уый æндæр бæстæтæ æмæ адамы дæр бауарздæн æмæ сын кад кæндзæн.

Æртæкъахыг фынгæн styr ахадындзинад уыд ирон адæймаджы хъомылады. Айларты Измаил йæ уацтæй иуы афтæ фыссы: «Зæхх æмæ Хуры æнгæстæ ирон тымбыл фынг æртæ къахыл лæууыди къонайы астæууаты раз, Сафайы рæхысы комкоммæ æмæ æртæ чъирийæ, æртæ кæрдзынæй ардта æртæ ахсджиагдæр зæды ном æмæ сæ куырда æртæ хорзæхы – сæрæгас, удты æнæниз, куыстæгты райгонд кувæг адамæн». Æртæкъахыг фынджы уæлхъус-иу райста хохаг лæппу йæ фыццаг зонындзинæдтæ æгъдауы, этикеты тыххæй, уым-иу базыдта хæххон царды зындзинæдтæн быхсын. Нартхоры кæрдзыны ад та йын йæ сабийы бонтæй фæстæмæ зонгæ уыд, æмæ йын уымæ гæсгæ сси райгуырæн къонайы æнæфæхицæнгæнгæ хай.

Хъæбул йæ мады куыд уарзы, раст афтæ уарзы йæ райгуырæн бæстæ поэты лирикон хъайтар дæр. Уымæ гæсгæ йæ фæнды, а дунейæ куы фæхицæн уа, уæддæр йæ фыдыбæстæйы æрдзæй цæмæй ма фæхъæуа. Уымæн зæгъы йе 'мдзæвгæтæй иуы:

*Мæнмæ ис иу бæллиц:
Уæлмæрдæн æз райсин саухæхты лæггæт,
Куы 'рцæуин уарзондæр æмгæрттæн
Сæ къухæй айнæгыл ныгæд...*

*Цæмæй йæ хай æз бауон æрдзæн
Йæхирдæм байса мæн нæ хох...
Мæ сæрмæ – урсдзыкку æхсæрдзæн,
Мæ бынмæ – сатæг хъæды къох...*

*Нæ рæгътæ – ме 'руад буар, нæ дæттæ –
Мæ туджы байсысинаг цъыртт.
Мæ ингæн фестут-иу, нæ кæмттæ,
Нæ хæхтæ, фестут-иу мæ цырт!*

Ахæм бæллицты хицау йæ райгуырæн бæстæйы иузæрдион хъæбул кæй у, уый гуырысхойаг нæу.

Цæрукъаты Алыксандрмæ ма ис патриотизмы темæйыл фыст къорд æмдзæвгæйы. Зæгъæм, «Рæсугъддæр не сты, зонын æй, дæуæй», «Æрмæстдæр иу хуызы цæрын», «Фæндаг», «Артдзæст» æмæ æндæртæ.

Æмдзæвгæтæ райдайынц æрдзы æрфыстæй. Поэт пайда кæны алыхуызон аивадон мадзæлттæй, цæмæй чиныгкæсæджы цæстытыл ирддæрæй ауайа æрдзы фидуц. Уымæн зæгъы поэт: «Уæлладжыры ком! Зонын æй Альпæтæ æмæ Швейцари дæуæй рæсугъддæр не сты».

Йæ уарзондзинад Фыдыбæстæмæ поэт рагом кодта йе 'мдзæвгæтæ «Æрмæстдæр иу хуызы цæрын» æмæ «Фæндаг»-ы дæр.

*Æз рахастон фæндаджы бæллиц царды,
Мæ дард хæтæн – ныр зондады цæуæн.
Æмæ йыл размæ цас ацæуын дарддæр,
Гъе уый бæрц дуне ногдæр у мæнæн!*

Райгуырæн бæстæ чи уарзы, уый йын сахуыр кæны йæ истори дæр. Уымæ гæсгæ нæ Алыксандр зонгæ кæны нæ адæмы историимæ, нæ цæстытыл нын уайын кæны нæ рагфыдæлты цард æмæ æгъдæуттæ. Дæнцæгæн æрхæссæн ис йæ чысыл поэмæ «Иратаман». Ам поэт æвдисы алыхуызон дугты бастдзинад, хъусы историйы хæлæс, нывæнды адæймаджы ног фæлгонц. Уый æдзух тырны царды рæсугъддзинадтæм, тох кæны сæрибар æмæ амондыл. Поэт

хуызджын нывты рæсугъдæй æвдисы Ирыстоны æрдз, адæмы рæдау зæрдæ, нæ хорз æгъдæуттæ. Стыр аргъ кæны кусæг адæймагæн.

Ирон зарджыты зæлтæй райхъал вæййынц поэты уарзондæр хъайтартæ: æфсадфæтæг Дауыт-Сослан, куырдалæгон Церек æмæ адæмы хъайтар Гоцъи. Адæмы историйы зынгæ фæд ныууагътой ацы номдзыд хъæбатыртæ.

Автор ма ноджы æрдзырдта, Европæйы зынгæ историон цауты алантæ цы фæд ныууагътой, ууыл. Ам комкоммæ ном «алан»-æй нæ пайда кæны, фæлæ уацмысы раиртасæн ис, сæ фесæфты фæдыл поэты хъыг æмæ сагъæс чи æвдисы, ахæм зæлнысан. Уымæ цин кæны, сæ царды æгъдæуттæ бынтон кæй нæ ферох сты, æмæ нæм сиды, цæмæй сæ мах дæр ма суæлдай кæнæм.

Мыггæгты мæсгуытæ «æмбырд кодтой» таурæгътæ, æмбæхстой æмæ æрвыстой тохмæ хæстонты... Ам-иу баззадис адæймаджы зæрдæйы кæцыдæр къæртт.

Цыдис рæстæг... Фæсивæд сабыргай сæхи айстой горæтмæ – хуыздæр цард агураг, æмæ уыцы бастдзинад рохуаты аздад. Мæсгуытæ мæт кæнынц, сæхи æвзагыл дзурынц хохæгтимæ, сæ хъайтартимæ, æрдæгкалдæй нæм, уайдзæфгæнгæ, кæсынц. Ахæм æнкъард хъуыдытимæ нæ зонгæ кæны поэт, йæхи мыггаджы мæсыг æвдисгæйæ («Цæрукъаты мæсыг»).

Поэты æндæр æмдзæвгæйы – «Фæуайы особа мæ цæстыл» – мæсыг æвдыст цæуы хохаг сылгоймаджы хуызы. Ныфсхаст, хъаруджын, хъæбатыр – ахæм хъуамæ уа æцæг сылгоймаг. Уый у хъомылгæнæг, бинонтæ дарæг. Бахъуыды заман та – сæрибарыл тохгæнæг. Уымæн агуры поэт уыцы мæсгуыты къултыл сылгоймаджы къухы фæдтæ. Æмдзæвгæ «Фыдæй фыртмæ»-йы нымæд цæуынц Нарты кадджыты хъайтартæ, стæй, аланты кадыл кад чи æфтыдта, уыдон. Райгуырæн бæстæйы сæрвæлтау кад æмæ сæрибарыл тохгæнгæйæ, скодтой сæхицæн ном Батрадз, Сослан, Борæ æмæ æндæртæ. Æфсæддоны намысы сæрæппонд не 'вгъау кодтой сæ тых Ос-Бæгъатыр, Дауыт-Сослан æмæ Алгъуыз. Сæрибарыл тохы идейæтæ хæстæг уыдысты Гоцъи, Борæ æмæ Черменæн дæр. Ацы хъæбатыртæй адæм сæ сæртæ бæрзæндты хастой, цыдысты сæм æххуысмæ æмæ уынаффæтæм. Поэты уырны, ахæм фæсивæды фæстæ сæм кæй баззайдзæн бындар, æмæ сæм уæлахизы куывды кæй хæсдзысты дзæбидыры сыкъатæ.

Цæрукъаты-фыртæй рох никуы уыдысты, йæ тыхтæ кæй фæрцы райхъал сты, уыцы урссæр хæхтæ – адæмы царды æгомыв æвдисæнтæ. Ам нæ зæрдыл æрбалæууы Æрнигон Иласы æмдзæвгæ «Хæрзбон». Поэт дзы равдыста йе 'нæкаæрон уарзондзинад Фыдыбæстæмæ, райгуырæн къонамæ. Æмдзæвгæ у автобиографион. Сонтæй фæцыд Илас йæ дард балцы. Йæ зæрдæйы тæгты иу кæрон Иры хæхтыл баст уыд, иннæ та – йæ риуыл. Нæ бафтыдис йæ къухы йæ хæхты хъæбысы ацæрын, æмæ ныр зæрдæбынæй маст кæны:

Мæ ныфс мын сау дымгæ фæхаста,

Мæ фæндтæ нал ысхастой рæз:

Кæмдæр сæ сау лæппу ныббаста

Кæмдæр сæ бавæрдта бынуæз.

Фæлæ уæддæр Илас – йæ ныййарæг адæмы хъæбул, йæ зонд æмæ йæ аивадæй лæггад кодта йæ райгуырæн бæстæйæн. Ахæм хъуыды ис Алыксандры æмдзæвгæ «Артдзæст»-ы бындуры дæр. Æвдыст дзы цæуы фæндаггоны фæлгонц. Уый хæрзбон зæгъы йæ «фыдæлты авдæнæн», йæ райгуырæн къонайæн. Фæндаггон поэт йæ зæрдæйы хæссы йæ къонайы зынджытæ, уыдон ын æххуыс уыдзысты зын уавæры...

ХЪОЦЫТЫ Тамарæ,

*Дзæуджыхъæуы гимназ «Диалог»-ы ирон æвзаг æмæ
литературæйы ахуыргæнæг*

БАЗЫРДЖЫН ХЪУЫДЫТÆ

ЦАРДЫ СУРÆТ...

Цардæн йæ нысан цы у, уый кæд бамбæрстай, уæд æй зон – психиатры æххуыс бацагурынæн дын у йæ тæккæ афон.

Æбæрæг автор

Цы у цард? Цæмæн у афтæ зынаргъ? Адæймаг уыдæттыл тыхсын куы райдайы, уæд уыцы уавæр амоны, æмæ рынчын кæй у.

Зигмунд ФРЕЙД

...Ай, дам, лæджы цард: ссæдзæдзыдæй у мæлхъ, æртыназдыдæй – домбай, цыппораздыдæй – теуа, æнусы æмбис рацард – калм, æхсайаздыдæй – куыдз, æвдайаздыдæй – маймули, æстайаздыдæй ничи æмæ ницы.

Василий ГРОССМАН

Цард у, курæг кæмæ на ацыдыстæм, ахæм лæвар.

Альфред КОНАР

Нæ цард – хæтæнхуаг аууон, кæнæ та актер, сахаты бæрц сценæйæ йæхи чи ахъал кæны, стæй æвæдæй чи æрбайсæфы; аргъау, сæнтдзæфы радзырд, мыртæ æмæ мæстæлгъæдæй дзаг, фæлæ дзы хъуыды мур дæр нæй.

Уильям ШЕКСПИР

Цард у, сдзæбæх уæвæн кæмæй нæй æмæ адæймаг йæ адзал кæмæй ссары, ахæм низ. Аирвæзынц дзы, æппындæр чи никуы райгуырд, æрмæстдæр уыдон.

Мориц САФИР

А зæххыл дæ царды хæс сæххæст кодтай æви нæ, уымæн ис æнцонæй базонæн: кæд цардæгас дæ – уæд дын нæма бантыст.

Ричард БАХ

Цард у, бар-æнæбары хорзыл банымайæн кæмæн ис, фæлæ йе
‘ртыккаг – кæройнаг – акт æвзæр фыст кæмæн у, ахæм пьесæ.

Трумен КАПОТЕ

Цард у тæригъæдджынты дзæнæт.

Æбæрæг автор

Цард у æвидигæ бæрæгбон. Æрмæст уыцы бæрæгбон алкæд
дæумæ ницы бар дары.

Æбæрæг автор

Цард – низ, дуне – рынчындон, мæлæт – дохтыр.

Генрих ГЕЙНЕ

Цард у адзалмæ фæндаг.

Араббаг æмбисонд

Цард у Сырдоны фæндаг, æмæ, цæуын дæр нæма базонам, афтæ
дзы ныдздзæгъæлтæ вæййæм.

Сирил КОННОЛЛИ

Цард у асинау. Адæймаг ыл цалынмæ хæрдмæ хилы, цæргæ дæр
уæдмæ кæны.

Халиль МАХМУД

Цард, – амондæй чи фæрасыг, уыдоны æвронггæнæн.

Игорь ШЕВЕЛЕВ

Цард у низ, æмæ йæ алы æхсæрдæс сахаты дæр нæ фынаьæ
фæрогдæр кæнæм. Фæлæ уый у рæстæгмæйы мадзал. Низы ныхмæ
æцæг иунæг хос – мæлæт.

Николя ШАМФОР

Цард тынг дызæрдыггаг хъуыддаг у, уымæ гæсгæ мæ цард снысан
кодтон ууыл хъуыдытæ кæнынæн.

Артур ШОПЕНГАУЭР

Дæумæ гæсгæ, цард циу? Цард у калейдоскоп. Абон иу цыдæр, райсом – æндæр. Абон хицау ды дæ, райсом – æз.

Сергей ДОВЛАТОВ

Цард у уызыны балц авдæнæй ингæнмæ, æмæ нæ домæ, цæмæй уыцы фæндагыл зæрдæхæлар уæм.

Элис ЧАЙЛДРЕСС

Адæймаджы цард æфсæйнагæй уæлдай нæу. Пайда дзы куы кæнай, уæд ихсигæ кæны, нæ, уæд та – згæ.

КАТОН хистæр

Уыдтæн фынаæй æмæ уыдтон мæ фыны, цыма цард у амонд...

Фæлæ райхъал дæн æмæ фæдтон, цард лæггад кæй у. Райдыдтон лæггад кæнын æмæ йæ бамбæрстон, адæймагæн йе 'цæг амонд кæй ис лæггад кæныны.

Рабиндранат ТАГОР

Адæймагæн йæ царды нысан цы у, зæгъгæ, ацы фарстæн ис æрмæстдæр иунæг раст æмæ зæрдæмæдзæугæ дзуапп – уарзондзинад.

Фромм ЭРИХ

Цард у дидинаг, уарзондзинад та – дидинагæн йæ адджын дон.

Виктор Мари Гюго

Адæймаджы цард æндæр ницы у, монцтæ æмæ 'фсармы æнакæрон тохæй уæлдай, æмæ дзы алкæддæр фæуæлахиз вæййынц монцтæ.

Пьер БЕЙЛЬ

Цард – фæллад, æмæ алы къæхдзæфимæ дæр уыцы фæллад кæны фылдæрæй-фылдæр.

Сэмюэл БАТЛЕР

Адæймаджы цард у фæндаджы хуызæн, фæвæййы æвирхъау сæрсæфæнæй дæлджинаг, æмæ нын уый нæ фыццаг къæхдзæфæй зонын кæнынц, фæлæ закъон тæригъæд не 'мбары – хъæуы æнаæмæнг размæ цæуын; фæстæмæ аздæхын дæр бæргæ фæнды, æрмæст уый

гæнæн нæй: æппæт дæр базгъæлæнтæ, æппæт дæр æвæдæй фесæфт.
Жак-Бенинь БОССЮЭ

Цард у балц, æмæ хуыздæр уызæн, иунæгæй куы цæуай, уæд.
Жан ЛАМБЕР

Хъуыды чи кæны, уыдонæн цард у комеди, æнкъаргæ чи кæны,
уыдонæн та – трагеди.
М. ЛАРНИ

Цард у хох: уæлæмæ йыл адæймаг цæуы сындæггæй, дæлæмæ та –
тырындзæй.
МОПАССАН

Цардæн йæ дæс проценты сты адæймагæн йæ хъуыддæгтæ,
нæуæдз проценты та, – цард куыд æнкъары, уый.
Сомерсет МОЭМ

Цард шахмæттæй хъазынæй уæлдай нæу; хъазт куыддæр фæвæййы,
афтæ йын йæ фигурæты – къаролты, ус-къаролты, афицеры, бæхты,
пешкæты – се ‘ппæты дæр къоппы ныппарынц.
Мориц САФИР

Цард у тæссаг балц, æмæ йын йæ кæронмæ иунæг адæймаг дæр
æнæ зиан, æнæ фыдбылызæй нæ бахæццæ вæййы.
Эдуард СЕВРУС

Цард циу, уымæй у зæрдæхалæн, æмæ ма дзы, цы йæ сфидауцджын
кæны, уый нæй, зæгъгæ, уæд ын æппындæр нæ уайд быхсæн.
Гюстав ФЛОБЕР

Цардмæ хæстæгæй куы кæсай, уæд у трагеди, дардæй, уæд та –
комеди.
Чарли ЧАПЛИН

Цард фыстæгæй уæлдай нæу: цыбыр æмæ рæдыдтытæй – йе 'дзаг.
Хана ЖУРК

Цард уыйбæрц æдылы хъазæн у, æмæ йæ лæвар кæнынц æрмæстдæр дзидзидайтæн.

Билл МАНВИЛЛ

Цард у хъизæмар. Хорз уайд, æппындæр ма райгуыр, уæд. Фæлæ ахæм амонд мин адæймагæй æрмæстдæр иумæ æрхауы.

Юлиан ТУВИМ

Æвзонгдзинады цæстæй акæсгæйæ, цард у æнæкæрон фидæн, зæры боны цæстæй акæсгæйæ та, – тынг цыбырдым ивгъуыд.

Артур ШОПЕНГАУЭР

Мах цардыл цы нымайæм, уый абон саразинаг хъуыддæгты номхыгъдæй уæлдай ницы у.

ПШЕКРУЙ

Алчидæр нæ йæ цард нымайы, режиссеры аххосæй чи нæ фæрæстмæ, ахæм кинонывыл.

Славомир ВРУБЛЕВСКИЙ

Цы у нæ цард: куы нæ йыл фæцалх уай – уæд ныммæлдзынæ, куы нæ ныхъхæмп уай – фæцалх уыдзынæ.

Михаил ЖВАНЕЦКИЙ

Цард уаргъ нæу, фæлæ у сфæлдыстад æмæ циндзинады базыртæ, фæлæ дзы уаргъ чи рауайын кæны, уый та аххосджын йæхæдæг у.

Викентий ВЕРЕСАЕВ

Цард стыр дуканийæ уæлдай нæу: алцыдæр дзы ссардзынæ, дæу чи хъæуы, уымæй фæстæмæ.

Эмиль КРОТКИЙ

*ДЕДЕГКАТЫ Зæлинаейы
тæлмац*

ИРОН ПРОЗÆЙЫ АНТОЛОГИ

ГУЫЦМÆЗТЫ АЛЕШ

(1951 – 1992)

Гуыцмæзты Алексейы фырт Алеш райгуырд Хуссар Иры-
стоны Ортъеугомы Гуыцмæзты хъæуы 10 сентябры 1951
азы. 1968 азы бакаст астæуккаг скъолайы, цалдæр раны
акуыста, стæй 1972 азы ссис Мæскуыйы Литературон институты
студент.

Фæлæ дзы, – йæ царды уавæртæм гæсгæ, – афæдз æмæ 'рдæг йед-
дæмæ нæ бафæстиат, сыздæхт Цхинвалмæ. Куыста культурæйы
къабызы, журнал «Фидиуæджы» прозæйы хайады æмæ стæй бæрнон
нымæрдарæй – уый та йæ цыбыр царды судзаггаг адзалы бонмæ:
25 майы 1992 азмæ.

Ирон литературæ къорд æдзард курдиатæй, стыр курдиаттæй
равдæлон – чи Фыдыбæстæйы Стыр хæсты баззад, кæй æгъатыр низ
фæхаста, чи фыдбылызæрцыды амæттаг бацис. Алеш та, хæраймаг-
дæр цы хæст уыд сыхаг адæмты 'хсæн, уым бацарæфтыд.

Æмæ суинаг æцæг стыр фыссæгæй Ирон Аив Дзырд æнæхайæ баз-
зад...

Уыдон æцæг кæй сты, былалгъæй загъд стауæн ныхæстæ кæй не
сты Алешы тыххæй, уымæн цардæгас æвдисæнтæ басгуыхтысты, цы
чысыл бынтæ йын баззад, уыдон дæр: радзырдтæ, уацаутæ, аргъæ-
уттæ, роман «Дæуды фарн».

Фыссæджы дæсны æрмдзæфыл ма кæд цин кæнынхъом стæм, уый
иртасынмæ ма кæд арахсæм, аив дзырд цæмæйты, цæйты фæрцы
свæййы дзырдаивады хæзнадонны æвæринаг, бæрзонд аивады рæгъмæ
хæссинаг, уæд нын ахæмтыл æнæбанымайгæ нæй Алешы зонд, зæрдæ
æмæ курдиаты хъомысы руаджы æнæмæлгæ фыстытæн.

Йæ дарддæр сфæлдыстадæй йын ирон литературæ æнæ хай кæй
азарæй фæцис, йæ фыссæн сис йæ домбай къухтæй кæй фыдæй æр-
хаудта, уыдонæн та Хуыцау уæд карз тæрхонгæнæг.

ДЭ ЧЬЫЗГÆ УАРЗТ

Радзырд

Куыд рæсугъд у ирон хъæуты, тызмæг мигъты æртхутæг салд пакъуытæй куы фезгъæлы æнхæлцау зæххыл æмæ æргъæвст цъиуты удисæн цъыбар-цъыбурмæ стонг чъырттым бæласы саггомы куы фестъæлфы! Цавæр æнагъæддаджы удылтæфсæг музыка вæййы, кæмдæр митæвæрд хъæдæй стад бирæгъы ниуынмæ хъæуты æфсæст куыйтæ куы сæйтт-æйтт кæнынц!

Кæнæ та сæрдыгон! Æрæвæр-ма дæ цæстыты раз: къахыр зæххы гæбæзтыл чъызгæ лæдæрсы мæйы мидбылхудт, дымгæ уыгæрдæнты къулвæрстæй хæссы хъарм хосы тæф. Уæле кæмдæр арвы дæлдоны, къæмдзæстыг зæгъинагтау стъалы стъалымæ уайсады, сæ рог фæлмæн рыг згъæлы дæ райгæ зæрдæйы! Науæд райсом хурыскастмæ уæрыччытæ, бæгъбæгъгæнгæ, сæ мæдты куы фæагурынц, хъуг дымст фæздонимæ фæсус хъæлæсæй куы фæуасы йæ дуцагмæ, галтæ уæззау сынæр куы фæцагъдынц. Арвы цъæх æхсыры хъæрмуст фынчы тæф хæссы. Йæ хуры хъарм та бынтон æндæр цыдæр æгъуыстаг тынтæ нывæнды, уæлдæфы батыйы дидинджыты æмæ сыфтæрты тæф, къæвда æмæ арвæрдыны хуызтæ, дон æмæ дурты схьиуды уынæр.

Æппæт уыцы фæлдурæджджын фидауцимæ уарзы Æвдинæ дæр ирон хъæу. Æвдинæ ма уарзы ноджыдæр, изæрырдæм фæлмæн къæвдайы æртæхтæ сабыр гом рудзгуыты æвгтыл куы фæлæдæрсынц, стæй сæумæйы хурыскастыл кæрдæджыты хъæбысы утæппæт æртæхтæ æмхуызон хæрдгæ тынтæ куы фæнывæндынц. Уæд, йæ къæхтыл гомбырынкъ дзабыртæ бакъуыргæ, фæтезгъо кæны хъæдабæ нæууыл. Йæ гом къæхтыл æртæхы узалæй йæ риуы райгуыры æгæрон цин, æмæ фæхъусы, ирд райсомы сатæг куыд æвæлмонæй сайы цинафсæст мæргъты цъыбар-цъыбур.

Бонрæфтæм ныккæсы хъæхъхъаг хур, æмæ хатæны дæр иттæг зын вæййы улæфынæн. Уæд Æвдинæ, йæ дæларм чиныг æмæ исты уæлæфтау райсгæ, рацæуы стыр сусхæды бынмæ. Бæласы бын аууоны уæлдæф вæййы сатæг æмæ рог. Æвдинæ уæлæфтау йæ быны бакæны, рафæлдахы чиныг, фæлаæ фыстытæй йæ хъуыдыйы

ницы баззайы, æмæ та уæд, чиныг иуварс аппаратгæйæ, йæ цæстæнгас фæхæссы æнаныннынвгонд алаæмæттаг нывтыл. Йæ алыварс бæласæй хауæг тымбылзылд аууон хæссы уазал улæфт. Аууоны кæрæттæм æртасыдысты сыфтæрæхгæд къалиутæ, къалиуты сæрмæ ноджыдæр – къалиутæ, ноджыдæр, ноджыдæр... Æнæнымæц мыдыбындзыты гуыз-гуыз æнæфыст симфонийы зæлтæй зæлы чызджы сæры. Аууоны æдде та хус уæлдæфы боны тæвд тæлфы мигъвæлмæй.

Æппæт уыцы æгомыг зæлтæй зæлæг фидауц афтæ зынаргъ уыд Æвдинайæн, æмæ ныр, иунæгæй талынг хатæны хуысгæйæ, цин кодта, уæддæр йæхи фæндыл кæй ацыд, йæ моймæ кæй нæ байхъуыста. Уый та йæ курортмæ æрвыста. Йæ мойæн цыдæр йæ удхæссæг у хъæуты. Хæдзар балхæныны тыххæй дæр дæлæ-уæлæ кодта, нæ йæ фæндыд, фæлæ Æвдина хин фæндыл ныллæууыд, зæнæг рацæуынаен, дам, хъæууон уæлдæф тынг æххуыс кæны, æмæ уæд уый дæр бар-æнæбары сразы.

Ныр, иунæгæй сатæг хатæны хуысгæйæ, зæрдæйы дзæбæхæн хъуыды кодта, куыд адджын сты сабыр æхсæвтæ. Æрымысыд йæ чызгон бæллицтæ, æгъуыссæг æхсæвы йæ тæвд æнкъарæнтæй уафт хъуыдытæ, æмæ стырзæрдæйæ худт чызджы рог сæнттыл.

Фæндыд æй ноджыдæр исты æрымысын йæ чызгон сæнттæй. Йæ зæрдыл æрлæууыдысты иу кæнæ иннæ лæппуйы сæрбæрзонд цæстæнгас, се стъæлфгæ цæстыты хъуызгæ мидбылхудт, мысыд ноджыдæр, ахæм мидбылхудты фæстæ-иу æхсæв йæхицæн цы рæсугъд фæндтæ нывæста...

Æмæ афтæ, сынтæгыл æнцойæ улæфгæйæ, дис кодта, ахæм уарзтмондаг зæрдæимæ иу нæлгоймаджы дæр кæй нæ уарзта. Ныр æм уый каст куыддæр æнахуыр, æнæмбаргæ диссаг. Мисхалы онг та йæ зæрдыл æрлæууыдысты, хаттæй-хатт-иу искæцы рæсугъд дзырдарæхст лæппуйы уындæй куыд утæхсæн кодта, дыууæ-æртæ бонæй фылдæр-иу чи нæ ахаста, æмæ не 'ууæндыд æппæт уыдæттыл. Зонд нæ ахаста, иу мæй, уæд та иу-дæс боны æнæфескъуыйгæйæ кæуыл сагъæс кодта, ахæм лæппуйы фæлгонц.

Уарзты карз утæхсæн æцæгæй кæй нæ базыдта, уыцы хъуыды хъыджы аууон æппæрста йæ рухс фæндиæгтыл, æмæ чызг йæхицæн нывæста, чи нæ æрцыд, уыцы уарзт: æхсæв-иу, йæ фынай мад æмæ фыды цурæй рахъуызгæйæ, искуыдæм донбылмæ куыд æрцыдаид йæ уарзонмæ, мæйрухсы куыд дзырдтаиккой зæрдæйы æнæзагъд

зæгъинагтыл. Йæ сæнтты ад афтæ хъæрмустæй ивылд йæ риуы, æмæ йæ стыр цинимæ фæндыд ноджыдæр бирæ, тынг бирæ истытæ мысын æмæ, бирæ ахæм цыдæртæ мысгæйæ, йæ зонд цадæггай къул кодта нывæфтыд фынмæ.

Йæ фын дæр уыд сабыр, пырх фæндиæгтæй уафт, æмæ чызг йæ мидвынмæ æнкъардта, цавæрдæр узал, лæгъз цыдæр куыд лæдæрст йæ цæсгомыл. Уый цавæрдæр лæппуйы æргъæвст къух уыд, базыдта йæ Æвдинаæ.

«Чи уыдзæн уа раджы? – фæтарст Æвдинаæ, йæ уæлæ халат æрбаппаргæйæ, дуар байгом кодта. Дуары цур лæууыд сыхæгты гыццыл лæппу.

– Дæ райсом хорз, – ас лæджы хъæлæсæй загъта сывæллон, æмæ Æвдинаæ бахудт.

– Оу-уа, зæгъын-ма чи у. Фæтæрсын мæ кодтай.

– Æмæ ма нырмæ фынæй кодтай?

– Уæдæ...

– Гыцци та афтæ, ацафонмæ ма, дам, дæу йеддæмæ чи фæхуыссы? Мæнæ дын Æна æхсыр рарвыста.

– Омæ, алы хатт-алы хатт... Æфсæрмы мæ ныппæрстат. Дæ ном та цы хуыйны, æрбайрох мæ.

– Батыр, – загъта лæппу.

– Гъе æмæ, Батыр, мидæмæ рахиз. Æхсыр дæр иумæ бануазæм. Къафеттæ дæр дын ратдзынæн. Нæ уарзыс къафеттæ?

– Уарзын, фæлæ мын Æна бирæ хæрын нæ уадзы.

– Цæмæннæ?

– Мæгъа. Исчи нæм къафеттæ куы 'рбахæссы, уæд сæ чырыны бамбæхсы, стæй нын сæ иугай фæдæтты. Уæ дæндæгтæ, дам, фæрисдзысты. Сайгæ кæны, æндæра йын иухатт йæ чырынаæй йæ къафеттæ радавтон æмæ сæ иууылдæр бахордтон, уæддæр мæ дæндæгтæ нæ фæрыстысты. Сайгæ кæны.

– Цом уæдæ хæдзармæ.

– Нæ, нæ, – не сразы Батыр.

– Цæмæннæ?

– Хъомты хизынмæ раскъæрдтон. Иннæтæ мæм нæ фæлæууыдысты. Æз се 'ппæтæй раздæр райхъал вæййын, фæлæ нæм дысон узæг уыд, æмæ æрæгмæ схуыссыдтæн, æндæра æз раджы райхъал вæййын. Бабейæ дæр раздæр. Афтæмæй уый æхсæзæм къласмæ цæуы. Ацы

хатт мæм нæ фæлæууыдысты. Æз мæхæдæг алкæмæ дæр фæлæууын. Нырма сæм ссæуон...

- Уæдæ хъомгæс цæуыс?
- Гъо.
- Æмæ мæн демæ нæ кæныс?
- Дæу? – фæдис лæппу.
- Гъо.
- Цом, чи дæ нæ уадзы.
- Рацу уал хæдзармæ, æз мæ дарæс скæнон.

Æвдина лæппуйы арм къафеттæй æрыдзаг кодта æмæ, йæ дарæс куы скодта, уæд, йæ сæрыхъуынтæ иу быд скæнгæйæ, Батыры афарста:

- Узал уыдзæн?
- Нæ. Кæм и узал!
- Æхсыр нæ нуазыс?
- Куы цыдтæн, уæд банызтон.

Æвдина лæппуйы хъæлæсы уагæй бамбæрста, кæй йæ хъæуы æмæ дыууæ агуывзæйы æрыдзаг кодта. Батыр æцæгдæр нæ банызта, Æвдина йæхи агуывзæ куы анызта, уæд рацыдысты.

Æдде уыд райдзаст райсом. Хуры къæйных тынтæ æхсæрдзæнæй ивылдысты чызджы алыварс. Кæйдæр хæдзары разæй хъуыст æфсæйнаджы къуырма къупп-къупп. Кæмдæр чидæр хъæрæй ныхас кодта. Батыры хъомтæй та иу сырх дыгæрдыг, зивæгтæнгæ, æууылдта бæласы хъæбæр сыфтæртæ.

Чысыл лæппу йæ хъомтыл стай-тай кодта æмæ се 'ппæт дæр араст сты къуыбырджын хæрдвæндагыл. Фæндаг, æвæццæгæн, цыф бонты хъомты æнаæнымæц фæдтæй афтæ ныууырынгтæ, æмæ Æвдина асинты къæпхæнтыл хизæгау хъавгæ хызт хус къуыбæртты сæрты. Фæндаг сæ сайдта хъæды 'хсæнты. Хъæд уыд æнахуыр сусубусугæнаг. Бахызтысты æрдузмæ.

– Хъомты Сесейы ахомæ аздæхтам æмæ цом къуылдыммæ сæ размæ. Бабеитæ дæр уым уыдзысты. Рæттæй фæхъазæм. Ды нæ уарзыс рæттæй хъазын? – фæрсы чысыл хъомгæс.

– Уарзын, фæлæ уал ам иучысыл абадæм.

Нæуу уыд фæлмæн æмæ узал. Æвдина йæ къухæй сæрфта нæууы пыхцыл царм, æмæ кæрдæджыты æртæхтæ гæр-гæр кодтой йæ уæларм. Хъомтæ, сымсымгæнгæ, хызтысты æртæхджын кæрдæгыл: се 'ппæтæн дæр сæ бырынчъытæ уыдысты урс-урсид æмæ сæтамæхст

дæрзæг. Уый Æвдинае фыццаг хатт фæхатыд, æмæ йын цыдæр цин фæцагайдта йæ зæрдæ.

Батыр хъомтæ аздæхта хъæды, æмæ ма кæцæйдæр хъуыст сæ зивæггæнаг къæхты сыбар-сыбур. Æрдузы уыд цалдæр дзедыры къутæры, сæ æнæнымæц сындзыты æхсæнæй зынгау æрттывтой сæ гагаты цупæлттæ, кæмдæр бæлæстæй хъуыст цъиуты цъыбар-цъыбур.

Æвдинаейы алыварс ныттынг хъæддаг æрдз æрмахуыр зæлтимæ. Алы сусæг уынæр дæр тæлфыд Æвдинаейы риуы. Æппæт дæр ын уыд ног, фæлæ æмбæрстгонд. Йæ цæстыты раз та авæрдта, йæ чызгон бонты йæ æнувыд уарзонимæ маенæ ахæм æнæзынгæ диссæгты 'хсæн цавæр æгъуыстаджы рæстæг арвыстайд. Йæ зæрдæ тæмæнтæ калдта æнæвнæлд фæндиæгтæй, æмæ Æвдинаейы фæндыд зæрдæйы фаг истæуылты дзурын.

Чысыл Батыр йæ лæдзæгæй калдта æртæхы пырх, æмæ йæм фæдзырдта, æрбадын æй кодта йæ хъæбысы. Сабийæ калд хиды тæф. Уый дæр цыдæр æхцонæй улæфыд цинзæрдæ сылгоймаг æмæ апъа кодта чысыл хъомгæсæн. Фæндыд æй йæ цин искæимæ адих кæнын, æмæ ма æгæр зыд дæр рауадысты йæ пъатæ.

Лæппу къæмдзæстыгæй бадт Æвдинаейы хъарм хъæбысы, стæй фæуæндон:

– Æвдинае, иууылдæр ам цæрдзынæ?

– Нæ, тагъд фæстæмæ здæхын.

– Æмæ ам баззай, нæ дæ фæнды?

– Фæнды.

– Кæд æхсæв тæрсыс, уæд Гыццийæн зæгъ, æмæ-иу æхсæв сыхахмæ схуыссон. Æз æхсæв иунæгæй фæхуыссын, фæлæ никуы фæтæрсын.

– Æцæг?

– Гъо. Иуæй-иу хатт Гыццийы цур схуыссын, фæлæ иунæгæй дæр бирæ хæттыты схуыссыдтæн. Æцæг, лампæ куы ахуыссын кæнынц... Уæддæр ницæмæй фæтæрсын. Ды ахуыссын кæныс дæ лампæ?

– Нæ, – худы Æвдинае.

– Цом ныр къуылдыммæ. Бабе та хæрæмттæ куы кæна, уæд ма-иу ын зæгъ, о. Хорз?

– Хорз, хорз, – сабийы сыгъдæг æмæ æдылы хъуыдытæй ныррухс Æвдинаейы цæсгом. Ныры хуызæн æй никуы бафæндыд, уымæн дæр уыйас сывæллон куы уайд. Батыры фæстæ сындæггай цæугæйæ, хъу-

ыды кодта, чи йын нæ гуыры, уыцы сывæллоныл. Уыцы хъуыды йын афтæ зын уыд, æмæ йæ цæстытæ доны разылдта.

Къуылдымыл, æцæгæйдæр, иу-цалдæр Батыры æмцахъхъæн сабийы хъазыдысты рæттæй. Къуылдымæй хорз зынд сæ хъæу. Æвдинаæ æвзæрста, кæйдæр къæсы сæрмæ фæздæг, здыхсгæ, арвмæ куыд ивæзы, йæ чысыл къæс та бæлæсты 'хсæн хъуызæг гæдыйау нынныгъуылд. Диссаджы æхсызгон ын уыд, йæ къæс кæй суыдта.

Сывæллæттæ нæууыл лæдзæгæй тымбыл хахх æркодтой. Иу къорд дзы уыд зиллаччы, иннæтæ – æдде. Мидæггæгтæ хахгæрон æрæвæрдтой æртæ роны æмæ сæ хъахъхъæдтой æддæгтæй. Æддæгтæ-иу аскъæфтой рæтты æмæ уыцы рæттæй надтой мидæггæгты, цалынмæ-иу уыдонæй исчи, зиллаккæй нæ рахизгæйæ, æддæгтæй искæй къахыл нæ фæлæууыд, уæдмæ, стæй къордтæ сæ бынæттæ ивтой. Астæуæй уæлæмæ цæвыны бар нæ уыд.

– Æз дæр хъазын, – ссиллæг чысыл Батыр, – стæй Æвдинаейы дæр фæнды. Æгонгæй, Æвдинаæ?

Æмæ чызджы æцæгæй дæр æрфæндыд ацы сабиты цинаей йæхи фæхъæстæ кæнын. Стæй ацы уысм йæ риуы æнæуый дæр сабийы зæрдæ тæлфы. Батыримæ зиллаччы иу роны сæрыл æрлæууыдысты æмæ йæ хъахъхъæдтой æддагæттæй. Уыдонæй сæ иу рон фæцæйскъæфта. Батыр ын йæ къухыл фæхъæст æмæ йæ ласы мидæмæ, зиллакмæ, хъуамæ йын йæ къахыл фæлæууа. Æддæгтæ фæлæбурдтой се 'мбалы ратонинмæ. Æвдинаæ та æрцахста Батыры астæу, æмæ зиллакмæ ивазынц æддæгты. Æвдинаæ архайы зæрдæбынæй. Ферох æй, иннæтæ сабитæ кæй сты, ферох æй æппæт дæр, æмæ фыр æхсызгонæй хъæрæй худт. Æддæгтæ атыдтой се 'мбалы, фæлæ рон сæ къухты нæ бафтыд. Ныр уыцы рон тымбылæй æрæппæрстой зиллаччы астæу æмæ йæ хъахъхъæдтой се 'ппæт дæр – иннæ рæтты уый размæ аскъæфтой. Æддæгтæн сæ къухты цы рæттæ бафтыд, уыдонæй надтой ронхъахъхъæнджыты зæнгтæ. Архайдтой иннæ рон байсыныл дæр. Мидæггæгтæ та гæппæввонгæй лæууыдысты æддæгтæй искæй къахыл фæлæууынмæ.

Æвдинаæ хъуыста рæтты æхситт æмæ сæртæг къæрцц. Роны цæфтæй тæрсгæйæ, уырыхсны кодта йæ мидбынаты. Цæфтæ æмбæлдысты йе 'мбæлтты зæнгтыл, æмæ-иу алы цæфы фæстæ дæр фестæлфыд, йæхи зæнгтыл-иу банкъардта гæрз роны карз рис, стæй фæхатыд, уый барæй кæй нæ цæвынц. Æвдинаейы та тынг фæндыд,

ууыл дær куы æрныдзæвæд уыцы æхситгæнаг цæфтæй, цыдær цины рæвдауæн æм æнхæлмæ каст, æмæ загъта:

– Афтæ раст нæу. Иннæты цæвут, мæн нæ.

Цыдær тæргайгæнæджы хыг райхъуыст йæ хъæлæсæй, æмæ бахудт. Ныр зыдта, роны цæф ууыл дær кæй ауайдзæн, æмæ йæ уыцы тас скъæрцхъус кодта. Уæддær нæ аирвæзт. Йæ гом зæнгтыл тыфылтæ акалдта кæйдær роны кæрон. Цæф уыд ахъаззаг риссаг, æнæуромгæ дудаг, æмæ Æвдинаейы цæстыгæ донвæлмæй сасæстой. Уый æрмæстдær цæфы рис уыд, йæ зæрдæйæн та – æхсызгон, æмæ ма йыл ноджыдær цалдær цæфы куы сæмбæлд, уæд дзы бынтондær байрох, кæм ис, цы аразы. Йæ гом зæнгтæ фыр рыстæй цæх арт уагътой, æмæ гæппытæ кодта йæ мидбынаты, æмбæхст йе 'мбæлтты фæстæ

Сæухизыл фыййæуттимæ хæдзармæ æрцыд, афтид агуывзæтæй иу æхсырæй æрыдзаг кодта æмæ йæ анызта. Иннæ агуывзæ дær уыд афтид. Батыр райсом йе 'хсыры хай нæ банызта, уый хорз лæууыд йæ зæрдыл, фæлæ роны цæфтæ дудыдтой, æмæ сынтæгыл йæхи æруагъта. Йæ зæнджы цæхтæ бирæ фæсæрфта узал одеколонæй. Уыдон ноджы тынгдær дудыдтой, афтæмæй хъуыды кодта йæ абоны сабион циныл, мысыд Батыры ныхæстæ, мысыд ын йæ хиды тæф æмæ йын уыдоныл хъуыды кæнын уыд æхсызгон, стæй, йæ зæнгтæ хъæццулæй ныттухгæйæ, хъуыды кодта ноджыдær бирæ цæуылдæрты.

Фæссихор куы райхæл, уæд хатæнмæ рудзынгæй комкоммæ каст хуры цæст. Уæлдæф уыд тæвд, æгær хъарм уыдысты хуыссæнтæ дær, фæлæ сыстынмæ зивæг кодта. Ницæуыл хъуыдыгæнгæйæ, каст, хуры тынты æхсæрдзæны æнæнымæц рыджы тæппытæ куыд зилахар кæнынц, уымæ, стæй йæ къух цавæрдær æхцон узалылы сныдзæвд, æмæ йæ базы цурмæ æркæсгæ фæцæхахст кодта: йæ нывæрзæн тымбылтæй хуыссыд калм. Æвæццæгæн, уый дær фынаей кодта æмæ чызджы фæцагайдмæ райхæл. Зивæггæнгæ хуыссæнтыл йæхи араст кодта, стæй æрхылд астæрдмæ, астæрдæй къуыммæ æмæ ныллæст, мыстыгæ кæй фегом кодтой, уыцы хуынчы.

Куыддær тæссаг æмæ æнахуыр фæкаст Æвдинамæ йæ уарзон къуым, æппæты дær банкъардта цавæрдær тасæфтауæг узал æмæ ныхъхъуыды кодта, цы ми бакæна, ууыл.

Нæма йæ фæндыд горæтмæ ацæуын, ам та афтæмæй кæй нæ цæрдзæн, уый йын йе 'нæнхæлæджы мастыл цæхх зæрста, æмæ æлгыста калмы, йæ адджын цин ын чи фенад кодта, æлгыста йæ

мойы. Йæ мой ам цы аххосджын уыд, ууыл æй хъуыды кæнын дæр нæ фæндыд, стæй йæ зæрдыл æрлæууыд: Батыр кæнæ æндæр искаммæн зæгъдзæн, æмæ калмы амардзысты. Уыцы фæнд æм диссаджы хорз фæкаст, æмæ йæ зæрдæ бахъæлдзæг.

Калм æхсыры тæфмæ кæй рабыры, уый кæддæр кæмæйдæр фехъуыста, æмæ къус æхсырæй æрыдзаг кодта, æрæвæрдта йæ хуынчъы раз, йæхæдæг тагъд-тагъд рацыд æддæмæ искаммæ фæдзурынмæ. Æдде та æрбаймысыд, абон Батыр йе 'хсыр кæй нæ банызта, йе 'рыздæхынмæ та агуывзæ афтид кæй уыд.

«Ау, фæхъæстæ дæн», – фæтарст Æвдина æмæ йæхимæ ныхъхъуыста. Йæ буар рызт тæфсæджы рызтæй. Калмы марг цалдæр уысмæ фæстæ кæй ныххæлиу вæййы, буар уайтагъд кæй райдайы рæсийын, уый хорз зыдта Æвдина. Уæдæ ма æндæр цы зоны, дохтыр куы у. Уый та æхсыр куы банызта, уый фæстæ æнæхъæн дыууæ сахаты бæрц бафынæй кодта.

Афтæтæ хъуыдыгæнгæ, Æвдина комкоммæ бараст Батыртæм. Батыры фыд цыбырдыс хæдоны фæрæтæй цыдæр аматта æмæ йæ нæ бафиппайдта.

– Дæ бон хорз, – къæзгæ салам радта Æвдина.

– А-а, Æвдина, æгас цу, – йæ мидбылты бахудгæ йын йæ къух райста Илушæ.

– Гышци, Æвдина нæм æрбацыд, – йæ размæ разгъордта Батыр æмæ йын йæ къухыл ацауындзæг.

– Уый хæлæрттæ куы стут, хæлæрттæ, – худы Илушæ.

– Æз абон Мураты абырстон, – раппæлыд Батыр.

– Æцæг? – йæ хъæбысмæ йæ систа Æвдина.

– Гъо-о. Уый та афтæ, хуыбырст, дам, уыд.

– Æмæ дыккаг хатт нал рахæцыдтæ?

– Нал бауæндыд. Æз æй иу къухæй дæр абырсдзынæн.

– Уæдæ уæйыг куы дæ, уæйыг. Æз дын уый тыххæй бирæ къафеттæ ратдзынæн. Хорз?

– Хорз.

– Æрхиз дæлæмæ, ма йæ чъизи кæн, – Батырыл фæтчыгъæдæн схъæр кодта фыд.

– Дæ бон хорз, хъæбул, – фехъуыста зæронд усы узæлгæ хъæлæс.

– Бузныг, Æна, – йе 'рбацыд ын нæ бафиппайдта Æвдина æмæ фæфсæрмы.

– Куыд сэрхызт дæ, мæ чызг. Абадынмæ нæм цæмæннæ æрбауайыс? – йæ раздарæны счылæй йын систа цалдæр кæрдойы.

– Стыр бузныг. Æнæуый дæр мæ æфсæрмы ныппæрстат: куы æхсыр, куы дыргътæ...

– Сыхæгтæ хъуамæ кæрæдзи уарзой. Ды та æгæр æфсæрмытæ кæныс, – дзуры Илушæ, æмæ Æвдинаæ банкъардта, лæджы цæстæнгас йæ буарыл куыд уæззаугай лæсы.

– Æмæ мæнæн абон къафеттæ дæр куы радта, – æппæлыд Батыр.

– Ацу, къулбадæг, чызджы иу ран æруадз, – схъæр ыл кодта зæронд ус æмæ Æвдинаейы 'рдæм разылд. – Куыдзæй хъауджы нæу. Кæуыл фæцахуыр уа, уымæн æнцой нал фæдæтты.

– Батыр замманай лæппу у, – хуыздæр дзуапп не ссардта Æвдинаæ.

Уыдон ма ноджыдæр цæуылдæрты дзырдтой, æмæ-иу Æвдинаæ сусæгæй бакаст Илушæйы хидамæхст цæсгоммæ. Лæгæн уыд стыр æрттиваг цæстытæ æмæ стыр хъустæ. Йæ хъустæ йæ цыма рæсугъддæр кодтой, афтæ каст Æвдинаемæ, æмæ цæмæндæр йæ мидзæрдæйы батæхуды кодта Илушæйы усмæ. Йæ хъуыды куыддæр йæхи æвæндонæй рауад, æмæ фæфсæрмы.

– Хъуыддаджы фæдыл дæм æрбауадтæн, – æппынаæрæджиау фергом Æвдинаæ.

– Исты дæ хъæуы, дæ сæрыбæсты фæцæуон? – диссаджы уæздан рæвдыд хъуысы зæронд усы дзырдтæй.

– Нæ хæдзармæ цавæрдæр калм фæцайдагъ æмæ уырдаæм бацæуын нал уæндын. Зæгъын æй амарын хъæуы, æмæ...

– Калм, зæгъыс? – бадис кодта Илушæ.

– Гъо, стыр калм.

– Хæдзары калм марын нæ фæтчы, – зæгъы зæронд ус.

– Маргджын калм у? – фæрсы Илушæ.

– Магъа, ницы йын зонын.

– Кæд маргджын калм нæу, уæд уый хорзы нысан у, уæд бынат амондджын вæййы, æмæ йæ ма бахъыгдар, дæ низтæ бахæрон, – фæдзæхсы йæ зæронд ус.

– Æмæ кæд маргджын у? – не сразы Илушæ.

– Уæд та сондон ссудзын хъæуы хæдзары, æмæ йæхæдæг алидздæн.

– Цом-ма, фенæм æй, – йæ фæрæт къуыдыры æрсагъта лæг.

– Батыр, марадз, æхсыр рахæсс.

– Өхсыр дзы ис, райсом мын мæнæ Өна сæрвыста.

– Мæнæ ацы кæрдотæ демæ ахæсс, – йæ раздарæн райхæлдта зæронд ус.

– Оу-уа...

– Ахæсс, хъæбул, ахæсс.

– Өри, æз ын сæ ахæссон, – йæхи сыл ныццафта Батыр.

– Стæй-иу дæхæдæг æрцу дыргъдонмæ æмæ-иу ахæсс, цæмæй æфсæрмы кæныс, гормон.

– Стыр бузныг, Өна.

Хæдзармæ ныр бахызт ныфсджынай, фæлæ къæрцхъусай, лæмбынæг каст йæ къæхты бынмæ. Ноджы Батыр æмæ йæ фыды къахдзæфты уынар дæр ныфсы æнкъарæнтæй зæлыд йæ сæры.

Калм тымбылтæй хуыссыд къусы фарсмæ, æхсырмæ не 'внæлдта. Өрбахизджыты фенгæйæ, йæхи фыццагау зивæггæнгæ айвæзта. Ныр æм Өвдинаæ лыстæггай ныккаст. Уымæн йæ хæрв хурмæ сæтамæхста æрттыфта.

– Ай бурхъус калм у, цæмæй дзы тæрсыс? – загъта Илушæ.

– Тæрсын, – барызт Өвдинаæ.

– Ницы дзы ис тæссагæй. Кæс-ма, – æмæ лæг калмы æрцахста.

Уый, гуыбыннизæй рынчынау, скъæдзтæ, хъуыст йæ мæсты сыф-сыф. Илушæ йын йе 'нгуылдзтæ йæ дзыхмæ бахаста, фæлæ йыл нæ фæхæцыд.

– Өтт, – Өвдинайы русыл авæрдта калмы узал буар.

Уый сонтæй йæхи иуварс асхуыста æмæ лæг бæзджын хъæлæсæй ныххут.

– Мацæмæй дзы тæрс, адон æрмахуыр тынг кæнынц. Уæлдайдæр рæсугъд сылгоймæгтыл.

– Өмæ цæмæй тæрсыс, æз дæр ахсæв дæ цуры схуысдзынæн. Өз æппындæр калмæй нæ тæрсын, – дзуры чысыл лæппу.

– Өхсæв-иу, æцæгдæр, Батыр ам куы уайд, – хъазгæйæ, бакодта Өвдинаæ.

– Суæндон æй кодтай дæхимæ...

– Нæ, нæ! Уæддæр иунæгæй тæрсгæ фæкæнын.

Ацыдысты фыд æмæ фырт. Ахылд калм дæр. Өвдинаæ ма уæддæр лæууыд хатæны астæу æмæ æнкъардта, цавæрдæр тасы узал кæй базад йе уæнгты. Уыцы тасы рыг ныббадт йæ алыварс. Уый сафтид. Цадæггай раафтид йæ буар дæр тæссаг æнкъарæнтæй. Йæ риуы

тэлфыдысты ног зэгьинаегтæ, фæлæ уыдон уыдысты æбæлвырд, ныгъуылдысты кæмдæр фæлмы. Фæндыд æй ныхæстæ кæнын, фæлæ, кæимæ аныхас кæна, уый нæ уыд, æмæ, сынтæгыл уæлгоммæ хуысгæйæ, æрхæндæг фæсмонимæ хъуыды кодта, куыд хорз у уарзон лæгимæ цæрын. Йæ сæры кæмдæр стæлфыд йæ мойы кой, фæлæ Æвдинайы ууыл хъуыды кæнын нæ фæндыд. Йæ сагъæстæ æххæссыдысты бирæ цæуылдæрты. Иунæгæй аззайгæйæ-иу, æнæсцухæй нывæста фæндонхæртæй цард. Йæ царды фылдæр та иунæгæй аивгъуыдта.

Уæлдай æнæхъуаджы къæмдзæстыджы аххосæй йæ царды бирæ цыдæртæ кæй фесæфта, уый тыххæй тынгдæр хæрам кодта йæхимæ. Ныр, йæ ивгъуыд бонтæ мысгæйæ, æрлæууыд йæ зæрдыл, чызгæй йæ куыд тынг фæндыд искæй уарзын, фæлæ искæй лæппуйы цæстытæм комкоммæ бакæсын дæр йæ ныфс куыд нæ хаста, йæхи куыд хызта лæппуты дзырдæппарæнтæй. Æрмæст-иу сусæгæй, йæ цæстæнгас ын куыд ничи фена, афтæ арæх лæдæрст йæ æнæвнæлд уарзты хъарм искæцы лæппуйы рæсугъд уæнгты кондыл. Уыдæттыл хъуыды кæнын ын уыд æрвылхатт дæр хи удмæ хæрамы хос. Æппынæдзух æй йæ сагъæстæ уыцы бынатмæ сайдтой. Æмæ уæд Æвдина дæр фæнывæнды фæндонхæртæ. Чи не 'рцыд, фæлæ йæхицæн кæй æрымысыд, уыцы уарзтыл хъуыды кæнын æм каст æхсызгон, йæ сагъæстæ дæр-иу уæд уыдысты адджын æмæ зæрдæрайæн.

Изæрырдæм рапырх кодта, æмæ уæлдæф диссаджы сатаг æмæ фæлмæн æрци. Зæхх не сцъыф, рыджы зилдугæнаг къуыбылæйттæ йыл удæстæй æрбадтысты æмæ цæппузыртæй хъарм тæф хастой дыууæизæрастæу. Сыфтаертыл лæдæрстысты чъизи доны æртæхтæ. Хъæууынгтæй хъуыст изæры змæлдтыты уынæр, æмæ Æвдина, рудзгуытæ байтындзгæйæ, æхсызгонæй улæфыд сыхæгты кæртæй кæлæг хъарм торнейы тæф. Кæмдæр лыстæг хъæлæсæй уасыд сæгъ. «Сæх-сæх-сæх», – сидтис æм нæлгоймаджы хъæлæс.

Бирæ уарзы дыууæизæрастæу уынæр Æвдина. Алы хатт дæр уыцы иугъуызон хъæлæстæ, иугъуызон æмбу, фæлæ музыкæйы зæлтау æндæр æмæ æндæр зæлтæ.

Чысыл Батыр сцæйдугъ кодта Æвдинаеты 'рдæм. Æмæ сылгоймаджы зæрдæ ныррухс.

– Æз дæллаг хъæуæй ардæм æнæрлæугæйæ фæлыгътæн, – æппæлыд саби.

– Аема нэ бафæллæдтæ? – йæ лæнк-лæнкмæ йын банкъардта йæ чысыл зæрдæйы гуыпп-гуыпп.

– Нæ, – нæ басаст.

Æхсæвæрыл Æвдинае зыдæй каст, сывæллон адджынæй куыд ныррус кæны сыхæгты æрвыст уæливыхæй. Фынгыл ноджыдæр уыд æхсыст æхсыр æмæ кæрдотæ. Къафетты кулек æвæрд уыд Батыры раз. Лæппуйæн йæ къухтæ æмæ йæ цæсгом – хæрзæхсад. Йæ бæрзæй æмæ та йе 'ннае буарæй калд уыцы зонгæ хиды тæф.

Фæсхæрд сынтæгыл Батыр ныттымбылтæ Æвдинаейы дæллагхъуыр, йæ æнаехин улафт ын æхсызгонæй хъызды кодта йæ риуы фæлмæнтæ, æмæ Æвдинаейы риуы фыццаг хатт фестæлфыд, куыд адджын у мадæн сывæллоны тæлфт. Йе уæнгты æрыхъал сты мады æнкъарæнтæ. Фæндыд æй, саби йæхи хъæбулау куы хилид йæ уæлæ, куы йæ цæвид, куы йын тонид йæ сæры хилтæ, йæ чысыл гуккытæ йын куы ивазид йæ риутæм...

Сывæллон ницы зыдта чызджы хъуыдытæн æмæ дзырдта цыдæртæ.

– Батыр, дæ мады бирæ уарзыс?

– Гыщцийы дæр уарзын, дæу дæр уарзын, Æнайы дæр уарзын...

Чызг ын, мидбылхудгæйæ, апъа кодта йæ сæрæн, йæ ныхæн æмæ йæ æрбалхъывта йæ риумæ. Батыр дæр апъа кодта чызджы русæн æмæ, рæдзæмæдзæгæнгæ, цыдæртæ хъуыр-хъуыр кодта, стæй бафынæй.

Райсомæй Батыр сæхимæ фос уадзынмæ ацыд, æмæ Æвдинаейæн хатæн федзæрæггъуыз. Хæдзары йæхицæй дарддæр змæлæг нæ уыд – нæ гæды, нæ куыдз...

Йæ зæрдыл æрлæууыд зноны калм, æмæ, хуынчъы цы къæрмаг нытътыста, уый сæппæрста.

«Цæмæй дзы тæрсын, Илушæ йæ йæ къухмæ куы систа», – загъта йæхицæн.

Къус та æхсырæй æрыдзаг кодта æмæ йæ калмы слæсæны раз æрæвæрдта.

Æнхæлмæ касти калмы слæсынмæ. Калм зынæг нæ уыд. Æвдинаейы та æддæмæ нæма фæндыд, сынтæгыл йæхи фæстæмæ æруадзгæйæ, цыдæр чиныг каст æмæ цавæрдæр æвæлмон цин æвзæрд йæ риуы.

Чи зоны, цас ма фæкастид Æвдинае чиныг, фæлæ айдæнмæ федта, хатæны иунæг кæй нæу. Йæ нывæрзæн батымбылтæ калм æмæ

йæм хылсæрæй каст. Уазалгомау улæфт анхæвзта Æвдинаейы уæнгты, фæлæ тæрсгæ нал фæкодта, калмæй дарддæр абадт æмæ йæ, мидбылхудгæ, афарста:

– Цæй куыд, дæ зæрдæмæ цæуын? – æмæ зæрдæбынæй ныххудт. Калм дисгæнæгау йæ сæр дыууæрдæм радав-бадав кодта.

«...Æрмахуыр кæнынц. Уæлдайдæр рæсугъд сылгоймæгтыл», – æрлæууыд Æвдинаейы зæрдыл, æмæ рахызт сынтæгæй.

– Цом, æмæ дын æхсыр раттон.

Калм дæр, зивæггæнгæ, йæхи айвæзта æмæ æрхылд сынтæгыл.

* * *

Зæххыл ивылд изæры рухс.

Кæмдæрты ма фæдисы хъиу-хъиу кодтой тарст хъазтæ, кæмдæр ма хъуыст фæстиат хъомгæсты тай-тай.

Нырма дондзатæ ведраты хастой дон, нырма нæ зынд былкъахыр мæйы цалх.

Фæлæ хæдзæртты къуырфыты иугай-дыгай ссыгъдысты мынæг рухсытæ, æрттивгæ тæппытæй дзыгъуыр кодтой æхсæвасæсты.

Æхсæв хъуызыд æдзæстуынгæ, сусæггаг зæлтимæ. Боны уынæр сабыргай мард хъæуонты изæры змæлдтыты. Æрвгъуыз ирдгæ тыдта йæ радон цæссыгты уымæл.

Хъæуы фæсивæд бадтысты мусы чылыл. Се 'ппæт дæр кæрæдзийæн – хотæ æмæ æфсымæртæ, иу артæй байуаргæ фыдыфырты байзæддаг, æмæ сæ сæ мидхъуыдытæ кæдæмдæр сайдтой, чидæртæ сæ мысыд кæйдæрты фæлгонцтæ.

Бадти се 'хсæн Æвдинае дæр. Се 'ппæтæн дæр æддагон, æцæгæлон туг æмæ стæгæй.

Æвдинае та æнкъардта, алкæмæн дæр сæ куыд уарзон у йæ фенд. Хатыд Æвдинае, алкæй дæр кæй фæндыди йемæ аныхас кæнын, йæ зæрдæ ссарын, æмæ йын æхсызгон уыд семæ бадын. Хъуыста йæ цурыбадджыты æхцон улæфт. Уæлдæф уыд хъæрмуст, сойæвдылд. Уымæн æмæ дзы батадысты фæсивæды хъуыдытæ. Фæсивæды сагъæсы та тæлфыд Æвдинаейы кой дæр. Æвдинае та дзырдта Бусикыл. Бусик – афтæ рахуыдта йæ дзыгъуыр калмы.

– Уайтагъд мын базоны мæ къахдзæфты уынæр. Искæимæ куы бацæуын, уæд йæ хуыккомы бамбæхсы. Æнæуый та сывæллонау рахилы мæ размæ. Айразмæ та йын æхсыр радтон. Уый стæрдта, æз

æм кастæн æмæ мæхинымæры хъуыды кодтон, зæгъын, зæгъæм, маргджын калм у æмæ мыл æвиппайды фæхæцыд. Уыцы рæстæджы калм мæ къухыл стыхст, фæтарстæн, мæ къух æрриуыгътон. Калм астæрдыл сæмбæлд, акъæдзтæ, стæй фæтæргай, æхсыр дæр нал банызта, афтæмæй йæ хуыккомы ныллæст. Дыккаг бон куы сбырыд, уæд мын æхсыр нал нуæзта, цалынмæ йемæ дзæбæх нæ фæхъазыдтæн, уæдмæ.

– Нæ дзы тæрсыс? – бафарста йæ иу æрыгон чызг.

– Цæмæй дзы тæрсын. Райсом куы райхъал вæййын, уæд алы хатт дæр мæ хъуыры бын фæхуыссы.

– Æз калмæй тынг тæрсын.

– Æз дæр, фæлæ уымæй нæ тæрсын.

Æвдинаейæн æхсызгон уыди Бусикыл дзурын. Чызджытæй та чидæр балалайкæйæ æрцагъта, стæй базарыд:

*Калачы идон балхæдтон,
Фæлæ мын Гуры базади.
Мæхицæн уарзон бакодтон,
Уый та мын хицон разынди...*

Чызджы хъæлæс уыд цъæхснаг, æмæ æхсæвы сæртæг æнцой згъæлæнтæ кодта йæ зарынмæ.

*Цы карк йæ цъиуты ныууадзы,
Уый, дам, мын хъахъа фæкæна,
Цы чызг лæппуйы нæ уарзы,
Уый та йæ фæхъхъау æрбауа...*

Уый та Æвдинаейы фарсмæбадæг лæппу базарыд. Зарыд Æвдинае дæр, фæлæ сабыргай, йæ хъæлæс иннæты уынаерæй куыннæ райхъуыстаид, йæ зæрдæйы парыхат цин та зæлыд хъæрæй хъæлæсыдзагæй.

– Цæйут, æввахсдæр æрбабадут, – дзырдта уыцы лæппу æмæ йæ цæнгтæ йæ фарсмæбадджыты уæхсчытыл æртыхтæ. – Сыхаг хъæуты куййтæ нæ зарынмæ куыд схъырной.

Æвдинаейæн хъыг нæ уыд, лæппу йыл хионау кæй æрæвæрдта йæ къух, æмæ, лæппуйы зæбул къухы æнгуылдзтæ йæ армьдзыхъхъы бакæнгæ, зарыдысты. Ныр Æвдинае хъуыста йæхи хъæлæс дæр æмæ

цин кодта. Йæ гом зæнгтыл, сæ сæртæ 'руадзгæйæ, хуыссыдысты цалдæр сывæллоны, æмæ йын сæ хъарм комы тæф æхсызгон хъыдзы кодта йæ буар.

Сыкъаджын мæй цадаггай йæ сæр сдардта рагъсæрæй, æмæ зæххы цъар амæхст мæйы æвзистæй.

- Зæли! – сидтис зæронд усы хъæлæс. – Зæли!!!
- Оу! – дзуапп радта чызджытæй иу.
- Рацу, дæ сæрыл хаст фæуон, дæ уæлæ исты скæн.
- Уазал мын нæу, Æна.
- Суазал уыдзынæ.

Кæйдæр тæлтæг æнгуылдзтæ скафыдысты долиыйл.

Æхсæвы сабыргай лæдæрсæг ритм фехæлд, уæнгтæ сæхигъæдæй тæлфыдысты, знæт кодтой, долиыйы цагъд сæ сайдта сæхи айвазынмæ.

– Фæндыр дæр æрбахæссут, фæндыр! – домдта Æвдинайы фарсмæбадæг лæппу.

- Ам ис фæндыр дæр, – хъуыст чызджы хъæлæс.
- Уæдæ ма йæ айвазут æмæ фæйнае кафты æркæнæм.
- Алы цагъдæн дæр туман, – худт уыцы хъæлæс.

Æмæ анхъæвзта мусы былгæрæттæй фæндыры ивазгæ уынаер. Фæндыры цагъд æнауый дæр мæйрухсы сусæггаг зæлты уыд: доли та стъæлфгæ хъуыдытау рæмыгъта æрвдалынгты æндзыджы.

Кафыдысты дыууæ къайæ. Кафын та фæндыд бирæ кæйдæрты. Фæндыд Æвдинайы дæр. Æмæ се 'ппæт дæр, уырдыг слæугæйæ, æмдзæгъд кодтой кафджытæн.

– Æмæ ды цæмæннæ кафыс? – бафарста чысыл чызджытæй чидæр Æвдинайы.

- Æз дæр акафдзынæн, – йæ сæр ын ахъæбыс кодта Æвдинае.

Чысыл чызгæн йæ фæсонæрхæджы дæр нæ уыд, Æвдинайы цахъхъæн кафын ма зона, уый. Йæ чысыл зæрдæйы Æвдинайæн алцы зонын æнхъæл дæр уыд. Æмбæрста сабийы хъуыдытæ Æвдинае, æмæ йæ иттæг зæрдиагæй фæндыд ракафын, иууылдæр ын йæ аив кафтыл сæ цæст куыд æрæвæрой. Бæргæ ракафыдаид европæйаг кæфтытæ, æрмæст ирон кафты охыл йæ къах дæр никуыма айста, æмæ маст кодта йæхицæн. Сусæг æрхæндæг ыл æфтыд. Фæлæ йын иннæты кафт, мыййаг, хыг куы нæ уыд. Нæ, йæ зæрдæмæ цыд сæ кафт, æмæ йæхимæ дæр уымæн маесты кодта.

Чидæртæ йæ хуыдтой кафынмæ, æмæ алы хуынды фæстæ йæ

цæстыты сæлыд йæ уды æрхæндæг. Чи зоны йæм исчи бирæ куы фæхатыдаид, тыххæй йæ куы раппæрстайд кафæн фæзмæ, уæд иудыууæ зылды æркодтаид. Афтæ зын дæр æм нæ фæкаст фæсивæды рог къахайст, фæлæ тарст, куы нæ сарæхса.

Уæдмæ ацæргæтæй чидæртæ сæхи æристой фæсивæды цурмæ.
– Хистæры кафт! – зæлыд долицæгъдæджы хъæлæс.

Батыры фыдымад йæ къæдз лæдзæгимæ гуыбыр-гуыбыр æрзылд мусы кæрæтты, стæй, йæ лæдзæг ныхъхылгæнгæйæ, цæрдæггомау айста йæ къæхтæ. Зæронд лæгтæй дæр иу нал фæлаууыд. Йæ иу цонг йæ фæсонтыл авæрдта, иннæ – йе уæхсчы æмвæз айвæзта, æмæ, гъай-дæ-гъа, æрсимдтой. Зæронд ус йæ чызджы бонтæ æрымысыд – цалдæр хатты фæсайдта лæджы.

Кафт фесты, æмæ зæронд лæг, йæ къах æрхойгæйæ, йæ нымæтхуд зæххыл ныццавта.

– Гъе, цард уын фестон, мæн чи бахъæлдзæг кодта!

– Цæй, куыд у, зæронд? Дæ ныфс ма хæссыс кафынмæ? – йæ кæлмæрзæны кæронæй йæ хид ныссæрфгæйæ, худт зæронд ус.

– Демæ нал. Ныр та мæнæ æвзæнгтимæ.

– Æ быны усæй баззайай, – худынц иннæ зæрæдтæ.

– Басаства дæ, Быдзег, – æхсызгон у кæстæртæн дæр хистæрты цин.

– Гъе мæ хуртæ, сылгоймаг кæй нæ басæтдзæн?! Фæлæ уæддæр мæ къух не 'ркæдз кодтон.

– Æмæ дæ къух цы давы, дæхæдæг куы ныкъкъæдз дæ.

– Гъе, æнæсмудæнтæ. Уый мæ чи ныкъкъæдз кодта, куыд æнхъæл стут? – Чи, чи, æмæ Пъетрейы чызг, – йæ зæронд къаймæ талынджы йæ цæст фæцъынд кодта Быдзег.

– Дæ хист дын бахæрæнт, чи дæм хъусы, уыдон, – худт, афтæмæй хъуыр-хъуыр кодта йæ къай.

Фæсивæд бацыдысты зæрæдтæм, æмæ сæ чидæр фæсусгомау хъæлæсæй ныццæлхъ кодта:

Хъобаны хид, Хъобаны лæппутæ!

Ой, зæгæлæнго-о-ом,

Зæгæ-æл-æнгом, гъей!

Абоны бон, абоны, Хазби,

Ой, дæ мæлæн бон,

Дæ мæлæн бон, гъей!

Зарыд зæронд лæг, хъырныдтой йын цалдæрæй. Æмæ адæмон зарæджы æгъуыстаг зæлтæ зилдух кодтой арвы тыгъдады...

Уыд диссаджы æхсæв.

Æвдинае уыцы æхсызгон уынаер рахаста йемæ, æмæ йыл ныр йæ хатæны ивылд хъæрмустæй.

Бусик кæд калмæй дарддæр ницы уыд, уæддæр ыл Æвдинае афтæ фæцахуыр, æмæ бон-изæрмæ йемæ хъазынаей нукуы сфæлмæцыдаид. Калм йæхæдæг дæр бирæ уарзта хъазын. Æнæхъæн метры æрдæджы бæрц сивазы йæхи уæлдæфы, йæ сæр фæрадав-бадав кæны, стæй, йæхи уыщиу зыввытт ныккæнгæйæ, атыхсы чызджы къæхтыл. Æгæрыстæмæй кæртмæ дæр ралæсы йæ фæстæ.

Чысыл Батыр дæр фæцайдагъ Бусикыл. Калм лæппуйыл уыйбæрц иуæрдыг нæ уыд. Æвдинаейы хъæбысæй-иу æй куы райста, уæд-иу калм, мæсты сыфсыфгæнгæ, йæхи тыдта лæппуйы къухтæй. Æвдинае-иу сæм каст æмæ-иу худæгæй бакъæцæл. Калмыл афтæ тынг кæй фæцахуыр, уый Æвдинаемæ диссаг каст, стæй йын æхсызгон хиирхæфсæн уыд. Æппæт йæ ивгъуыд æм каст афтид, ницы цымыдисаг хабар лæууыд чызджы зæрдыл, æцæг, институтмæ кæй бахауд, стæй фæтчыгъæды мой кæй скодта, уыдон куы нæ нымайæм, уæд. Æниу, уыдон дæр ницы уабæрæг фæдтæ ныууагътой йæ мысинагты. Йæ чызджы бонты тынг хæлæг кодта къæйных æмæ дзырдарæхст чызджытæм. Йемæ райгуырд уæлдай æфсæрмдæстыг æмæ хъизæмарæй мардта чызджы, рæхысæфтыдæй йын дардта йæ зæрдиаг фæндиæгтæ.

Йæ зонгæтæ йæ зыдтой æгъдауджын æмæ хæдæфсарм чызгæй. Æвдинаейы та-иу фæндыд галиу митæ кæнын дæр. Фæлæ къæйных чызгæн йæ гауыр митæ куырм цæсты 'рдыгæй бахауынц. Æвдинаейы хуызæттæн та сæ иу уæлдай ныхас дæр сæдæгæй хъустæ æрыхъусынц.

Æнæмой сылгоймаг, дам, адæмы цæсты æгад у, фæзæгъынц. Æмæ Æвдинае дæр чынды фæцыд фыццаг сдзурæджы фæстæ. Уыцы бонты чызг уыд амондджынты амондджындæртæй. Йæ мойы цур йæ чызгæм-бæлтты астæу уыд тæхудиаджы сæр.

Ныр бынтон æндæр адæймаг сси Æвдинае. Уæддæр бузныг у йæ мойæ – уый фæрцы æрыхъал йæ уды сылгоймаджы сæрыстырдынад, базыдта йæхицæн аргъ кæнын. Йæ моимæ – абон уа, сом уа, уæддæр кæй ахицæн уыдзысты, уый дæр зыдта, фæлæ ууыл иттæг нæ мæт кодта. Æрмæст æй хурхæй мардта иу хъуыды – искуы мад суæвын... Уый фæндыд, хъæбулы мад куы уайд, æмæ, æнæхъæбул кæй уыд, уый

йæ æнæтугæргæвст кодта, фæлæ Æвдинаæ рæстæгæй тынг æнхæлцау уыд. Царды йæм ахæм амонд кæй æнхæлмæ кæсы, уый йе уæны кæсæгау уыдта Æвдинаæ. Фæлæ, æцæг уарзт æгæр кæй фæстиат кæны, кæд æрцæудзæн, уый бæрæг кæй нæма у, уыдæттыл сагъæсгæнгæйæ, хуыссыд сынтæгыл æмæ йæ хъуыдытæй йæхи ирхæфста. Йæ улæфты бонтæ кæй фесты æмæ йæ иннæбон фæстæмæ горæтмæ здæхын кæй хъæуы, уымæй хъæстæ кодтой йæ рухс минуттæ. Æмбудыдта хосты тæф, калд æм йæ мойы арахъхъудæст комытæф...

Йæ мой йæм иу хатт дæр кæй нæ фæзынд, уый дæр ын хъыг уыд. Йæхæдæг дæр æм фыддæрадæн нал ныццыд. Кæрæдзийыл афтæ тынг кæй суæлæхох сты, уый ныры хуызæн никуы бамбæрста Æвдинаæ.

«Æмæ ма цы пайда у ахæм цард?» – мæсты кæны йæ моймæ. Лæг æмæ ус сæ кæрæдзийы уындмæ куы нæ тагъд кæной, уæд сæ ахицæн бирæ хуыздæр у. Уадз æмæ нæ алчи дæр йе 'цæг амонд ссара. Æниу, уый искæй бауарза, уый мæ ничердыгонау уырны. Уарзынæн зæрдæ хъæуы, уымæн та йæ зæрдæ йæ зæвæты ис, йæ зæвæты нæ – йæ уæцъæфы – йæ хæзгултæй искæй бакандзæн. Чи зоны сæ афонмæ дæр искæй бакодта».

Йæ мой йын æнæуынонæй-æнæуынондæр кодта. Йæ цæстытыл уад йæ зæбул бохъхъыр, йæ рæсыд гуыбын, æмæ йыл, æлгъæнгæ, худт. Ныр дис кодта йæ чызгон зæрдæйыл, ахæм гуымиры, æнæхсæст зæрондмæ чындзы фæцæуыныл чи сразы...

Йæ дæллагхъуыр фæхатыд Бусичы уазал буар, æмæ йæ мидхъуыр-духæн царвы удæстау æрфæлмæн, армытæапæнæй йын адаудта йæ тæлфаг сæр, стæй йæ систа йæ къухмæ. Бусикаен здыхст уæрдæхау йæ къæдзил кафыд Æвдинайы риуыл, æмæ уый дæр кæл-кæл кодта.

Ацы хатт æм Бусичы буар уæлдай лæгъз фæзынд, æмæ йæм, дис-гæнгæйæ, дзæбæхдæр æркаст, стæй ныцъæхахст кодта, æмæ, калмы иуварс фехсгæйæ, расхъиудта сынтæгæй.

Цы хабар у, уымæн ницы йæ сæрæн зыдта Æвдинаæ.

«Мæ хæдзар калмдон сси. Фæлæ Бусик кæм ис? Кæд æй ацы калм амардта?» – уыцы хъуыды афтæ сæлвæста чызджы зæрдæ, æмæ йæ цæссыгтæ фемæхстысты. Къуымы калмы слæсæны ауыдта Бусичы дæргъай-дæргъмæ æмæ йæ фелвæста йæ къухмæ. Афтид царм йæ къухы скъыбар-къыбур кодта.

Ницы та бамбæрста Æвдинаæ. Сæццæйæ бирæ фæлæууыд æмæ тар-стæй каст куы калммæ, куы афтид хус царммæ.

Йæ зæрдыл æрлæууыд, калм йæ хæрв кæй феппары. Хæрв Бусичы хæрв уыд. Ууыл нæ гуырысхо кодта. Фæлæ калммæ нал уæндыд.

Зыдта йæ, Бусик у, уæддæр тарст. Тæрсгæ-ризгæ йæ систа йæ къухмæ. Калм маесты сыф-сыфыл схæцыд, æмæ йæ чызг пьоылыл куы æрæвæрдта, уæд калм йæ хуыггомы ныллæст.

Æвдинаæ горæтмæ цы бон хъуамæ ацыдаид, уый размæ изæр æм фæзынд йæ мой. Æрбацаудзæн æви нæ, уымæн бæлвырдæй ницы зыдта, æмæ йын ныр йе 'рбацыдæй барæвдыдта йæ зæрдæ:

– Куыд хорз у, кæй æрбацыдтæ. Ралас дæ пинджак. Дæ галстук дæр райхал. Цæмæн дæ хъуыд ацы тæвды? Æз дын æхсыр рахсидон, – ссиллæг хатæны Æвдинаæ.

Уыцы рæстæджы Бусик та бамбæхст сынтæджы бын. Лæг сынтæгыл йæхи æруагъта, æмæ Бусик Æвдинайæ дарддæр хатæны куы никæйуал уыдта, уæд рабырыд, ахылд чызджы фæстæ. Чызг æй фелвæста æмæ йæ моймæ базгъордта

– Виль, ракас-ма мæ хæлармæ, – худтис чызг æмæ йæ хъуырыл Бусичы æртыхта.

Æвдинаæ куыд æнхъæл уыд, ахæм дисы нæ бахауд йæ мой. Фемахстысты йæ тызмæг ныхæстæ:

– Æнаккаг!.. Сæрхъæн!.. Ныртæккæ йæ мæ цæсты разæй фесаф!..

Æвдинаæ дæр бар-æнæбары Бусичы йæ хуыггомы ауагъта, æмæ хуынчъы сæр йæ мой фанеры гæппæлæй ныххуыдта.

Фехæлд Æвдинайы дзæбæх зæрдæйы уаг. Æхсæвæры фæстæ ма уазал ныхæстæ акодтой æмæ ныххуыссыдысты. Йæ мойы уæззау буар йæ фарсмæ къуыдыры тæф хаста, æмæ йæ къахæгау бафарста:

– Виль, зæгъ-ма, нæ-иу мæ æрымысыдтæ?

– Гъо.

– Уæдæ мæ цæмæннæ искуы абæрæг кодтай? Æви...

– Цы? – йæ сæр æм разылдта лæг.

– Ницы.

– Сæрхъæн дæ, бынтон сæрхъæн.

– Виль, цæмæн цæрæм ахæм цардæй?.. Куы йæ зонын, кæрæдзийыл нæ фембæлдыстæм.

Лæг ницы загъта.

– Абон уа, сом, уæддæр ус кæй æрхæсдзынæ, уый дæр зонын. Æмæ цас раздæр ахицæн уæм, уыйас нын хуыздæр уыздæн...

– Æвæццæгæн, исчи дæ зæрдæмæ фæцыд?

– Виль!..

– Ам хъауты рæсугъд лæппутæ бирæ ис. Уæддæр хъæуон цард уарзys.

– Æнаккаг дæ, – скуыдта Æвдинаæ æмæ иннæрдæм азылд.

Хъуыды кодта цæуылдæрты. Хъуыст Вилены улæфт, æмæ хатыд, уый дæр кæй нæ фынай кæны, уый дæр цæуылдæр кæй сагъæс кæны.

Йæ баз йæ русы хъармæй сзынг, Æвдинайы та базмæлын нæ фæндыд.

«Чи зоны, афтæ фенхъæла, мæ ныхæстыл фæсмон кæнын, зын мын у уымæй ахицæн», – йæ хъуыдытæ йæ сæ фæстæ афтæ сайдтой, æмæ йæ мойы хуыррытт дæр æрæгмæ 'рыхъуыста.

Йæ бон нал уыд йæ мойы цур хуыссын, æмæ сыстад. Тухгæ сын-тæгыл цыдæр пълто æрæппæрста. Ам ын æнцондæр уыд æгъуыссæг æхсæв цыбыр кæнынæн.

Æхсæвы талынг уыд бæзджын æмæ мæстаг. Мæй кæнæ зынгæ нæма скодта, кæнæ аныгуылд, æмæ цæст ницы æвзæрста: нæ зындысты хæдзары къултæ, нæ зынд рудзынджы æдде æхсæвы хъæбыс. Æппæт дæр амæхст уыд тары. Æвæццагæн, арв мигътæй сасæста. Æддæмæ ракасынмæ та зивæг кодта Æвдинаæ. Ницы æвзæрста йæ цæст. Афтæ йæм каст, цыма кæмдæр къуыбырыл улæфы, йæ алыварс та бады мигъ æмæ иунæг, иу сыбырттхъом нал у дуне.

Вилен дæр йæ фарсыл æрзылд.

Таривылды Æвдинайы хъустыл æруад зонгæ уынæр æмæ су-сæггаг зæлтæй хызт йæ зæрдæмæ, йемыдзаг ын кодта йæ афтид риу, æмæ йæм уый дæр хъуыста æмæ куыдта æнæсымæй, Бусик та, магуыр, æхситгæнгæ, зилахар кодта астæрды бын æмæ агуырда схизыны амал.

МЭЙЫ ЦАУТЫЛ АФЭЛГЭСТ

► **18 мартыйы** уйд РЦИ-Аланийы Пысылмэтты фарæстæм радон съезд. Йæ нысан уйд сæ удварны разамындæн ног муфти равзарын. Съезды архайдтой нæ республикæйы хицауад æмæ Цæгат Кавказы Пысылмэтты координацион центрты минавæрттæ.

Съезд Гуæцæлты Хадзымураты нырмæйы архайд банымадта хорзыл, æмæ йæ фондз азы æмгъуыdmæ ногæй муфтийæ равзæрстой.

► **20 мартыйы** Национ проект «Культурæ»-йы фæлгæты Ставд-Дурты бындур æвæрд æрцыд Культурæйы галуанæн. Уыздæн дзы сфæлдыстадон æмæ аивадон кьордтæ, æмбырдтæ аразæн зал, библиотека... Йæ аразджытæ ныфс æвæрынц, бæстыхай 2021 азы кæронмæ йæ дуæрттæ кæй байгом кæндзæн, уымæй.

► **25 мартыйы** РЦИ-Аланийы Сæргълаууæг Битарты Вячеслав фембæлд æхсæнадон змæлд «Иры Стыр Ныхас»-ы сæрдар Кучиты Русланимæ. Фембæлды рæстæг ныхас цыд ирон æвзаг, национ культурæ æмæ нæ монон хæзнатæ бахъахъхъæныныл.

Кучийы-фырт арфæ ракодта республикæйы разамонæгæн, Стыр Ныхасы архайдмæ æдзух йе 'ргом кæй здахы, уый тыххæй.

► **26 мартыйы** Культурæйы кусæджы боны кадæн республикæйы Сæргълаууæг Битарты Вячеслав Кадджын нæмттæ æмæ æхцайы премитæ радта, культурæйы кьабазмæ стыр æвæрæн чи бахаста, йæ цард, йæ хъысмæт йемæ чи сбаста, уыдонæй иу кьордæн.

► **27 мартыйы** республикæйы райдыдта акци «Номарæн дыргъдон». Алы район æмæ хъæуы дæр сагъд æрцæудзæн, уыцы ранæй Фыдыбæстæйы Стыр хæсты цал адæймаджы баззад, уал талайы. Ацы акци цæудзæн 20 апрельмæ. Ис ын стыр патриотон æмæ хъомыладон нысаниуæг.

► **7 апрелы** РЦИ-Аланийы Национ наукон библиотекайы уйд чиныг «Иры истори»-йы автор, этнограф, историиртасæг, ахуыргæнæг, тæлмацгæнæг Темурыханта Сосланы (Ванойы) мысæн изæр йæ 140 азы бонмæ. Мадзал сарæзтой Æппæтдунеон æхсæнадон змæлд «Иры Стыр Ныхас» æмæ библиотекæйы разамынд.

► **9 апрелы** республикæйы раздæры Сæргълаууæг Битарты Вячеслав рагагъоммæ йæ æххæстбартæ æрæвæрдта, æмæ йæхи фæндонмæ гæсгæ уæгъдгонд æрцыд йæ куыстæй.

Уæрæсейы Президент Владимир Путины Указæй РЦИ-Аланийы Сæргълаууæджы хæстæ рæстæгмæ æххæстгæнæгæй нысангонд æрцыд Сергей Иваны фырт Меняйло.

<i>Шеф-редактор</i>	Н. С. ДЖУСОЕВА
<i>Переводчик</i>	А. В. ЗОЛОЕВ
<i>Корректор</i>	А. К. КАРГАЕВА
<i>Дизайн, верстка</i>	М. Т. БАГАЕВ
<i>Специалист по информационным ресурсам</i>	А. А. ГАБИСОВ

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00148 от 9 июня 2017 г.

Редакци авторы хъуыдытимæ алкæд разы нæ вæййы.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон орган куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы къухфыстыгæ лæвард цæуынц, уыдон редакци рецензи
нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ не здахы.

Учредитель: Комитет по делам печати и массовых коммуникаций РСО-Алания
362003, г. Владикавказ, ул. Димитрова, 2.

Адрес редакции и издательства: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11, 2-й этаж.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; [http:// www.mahdug@mail.ru](http://www.mahdug@mail.ru).
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; шеф-редактор, корректор – 25-09-74;
редакторы прозы, поэзии и критики – 25-20-52; бухгалтерия, компьютер. – 25-22-47.

Подписано в печать 13.04.2021. Формат 60х90 1/16. Бум. офсет. №80 г./м².
Вклейка 1 печ. л. мелованная. Гарнитура шрифта Times New Iron.
Печать офсетная. Усл. печ. л. 9. Учетно-изд. л. 14,88. Тираж 1000 экз.
Заказ №193. Цена свободная. Выход из печати 26 апреля 2021 г.

Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.

